PUBLICACIÓ D´INVESTIGACIÓ I ESTUDIS VILA-REALENCS núm. 22

font

25 ANYS DE LA REGIDORIA DE NORMALITZACIÓ LINGÜÍSTICA
Carme Martí i Herrera
Elena Chiva Roca
Mònica Soler Beltrán

L'EDIFICI DE L'AJUNTAMENT DE VILA-REAL I EL SEU ENTORN URBANÍSTIC. 50 ANYS DE LA INAUGURACIÓ DE LA CASA CONSISTORIAL
José Miguel Moliner Callergues

L'EXPORTACIÓ TARONGERA A VILA-REAL DURANT LA GUERRA CIVIL
Domingo J. Font Pitarch
Antoni Pitarch Font

XAVI CASTILLO, PREMI SOCARRAT MAJOR 2020
Josep Usó Mañanós
Gilberto Dobón Abad

GRAN CURSA CICLISTA VILA-REAL—VINARÒS—VILA-REAL DEL 19 DE MARÇ DE 1926. APUNTS PER A UNA BIOGRAFIA DE JUAN B. LLORENS
Francisco Mezquita Broch

LES ALQUERIES DE FANG A LA ZONA LITORAL DE LA PLANA DE CASTELLÓ
Fermí Font Mezquita

EL CENTRE HISTÒRIC DE VILA-REAL COM A EXEMPLE D'URBANISME
Joaquín Lizandra Rubio

EL 'PASTORET' COMPLEIX 100 ANYS
Ester Peset Gallén

ELS CORBATÓ: UNA NISSAGA D'INTEL·LECTUALS
Jacinto Heredia Robres

ON ESTÀ JOSÉ PLA PITARCH?
Pascual Mezquita Broch

LA MÚSICA A LA PARRÒQUIA DE SANT JAUME DE VILA-REAL (I)
Mn. Vicent Gimeno i Estornell

BREU REVISIÓ DEMOGRÀFICA DE VILA-REAL AL COMENÇAMENT DE L'EDAT MODERNA (SEGLES XV-XVI)
Albert Joaquim Esteve Juan

Publicació de la Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

PRODUCCIÓ I COORDINACIÓ:
Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

DISSENY ORIGINAL: Javi Sales

DISSENY ACTUAL I MAQUETACIÓ: Pasku.com

CORRECCIÓ I RECOPILACIÓ D'ARTICLES:
Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca i Mònica Soler Beltrán

IMPRIMEIX: Imprenta Sichet, SL

PATROCINADORS:
Facsa, Fundació Caixa Rural, Porcelanosa i Acadèmia Valenciana de la Llengua

Foto de la portada: Pasku.com

Fotos, dibuixos i plànols facilitats pels autors dels articles, l'Arxiu Municipal de Vila-real, Fons Fotogràfic d'Alcaldies, Fons Fotogràfic d'Enrique Martí, Fons Fotogràfic de Pascual Vicente Candau Vilanova, Fons Fotogràfic de María Isabel Parra Ribes, l'AC Socarrats, Francesc Isern, Pasku.com, *https://arca.bnc.cat*, *https://dossiersvilarealencs.files.wordpress.com*, *http://hemerotecadigital.bne.es*, *https://cadenaser.com*, Carles Sarthou, Jacinto Heredia Robres, família Corbató Bratton, Juan Bautista Pesudo Nebot, família Pla Pitarch, Arxiu Vicent Abad (Museu de la Taronja de Borriana).

ISSN: 2171-4983

DIPÒSIT LEGAL: CS-165-2010

Octubre de 2020

La Regidoria de Normalització Lingüística no s'identifica necessàriament amb les opinions expressades en els articles publicats.

font

Publicació d'investigació
i estudis vila-realencs

www.revistafont.es

ÍNDEX

PRESENTACIÓ DE LA REGIDORA
Noelia Samblás Gurrea 7

1. **LA NORMALITZACIÓ LINGÜÍSTICA A VILA-REAL: 25 ANYS TREBALLANT PEL VALENCIÀ**
Carme Martí i Herrera / Elena Chiva Roca / Mònica Soler Beltrán 11

2. **L'EDIFICI DE L'AJUNTAMENT DE VILA-REAL I EL SEU ENTORN URBANÍSTIC. 50 ANYS DE LA INAUGURACIÓ DE LA CASA CONSISTORIAL**
José Miguel Moliner Callergues 41

3. **L'EXPORTACIÓ TARONGERA A VILA-REAL DURANT LA GUERRA CIVIL**
Domingo J. Font Pitarch / Antoni Pitarch Font 71

4. **XAVI CASTILLO, PREMI SOCARRAT MAJOR 2020**
Josep Usó Mañanós / Gilberto Dobón Abad 87

5. **GRAN CURSA CICLISTA VILA-REAL—VINARÒS—VILA-REAL DEL 19 DE MARÇ DE 1926. APUNTS PER A UNA BIOGRAFIA DE JUAN B. LLORENS**
Francisco Mezquita Broch 99

6. **LES ALQUERIES DE FANG A LA ZONA LITORAL DE LA PLANA DE CASTELLÓ**
Fermí Font Mezquita 115

7. **EL CENTRE HISTÒRIC DE VILA-REAL COM A EXEMPLE D'URBANISME**
Joaquín Lizandra Rubio 143

8. **EL 'PASTORET' COMPLEIX 100 ANYS**
Ester Peset Gallén 171

9. **ELS CORBATÓ: UNA NISSAGA D'INTEL·LECTUALS**
Jacinto Heredia Robres 179

10. **ON ESTÀ JOSÉ PLA PITARCH?**
Pascual Mezquita Broch 207

11. **LA MÚSICA A LA PARRÒQUIA DE SANT JAUME DE VILA-REAL (I)**
Mn. Vicent Gimeno i Estornell 225

12. **BREU REVISIÓ DEMOGRÀFICA DE VILA-REAL AL COMENÇAMENT DE L'EDAT MODERNA (SEGLES XV-XVI)**
Albert Joaquim Esteve Juan 259

Presentació

Enguany la Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real compleix 25 anys i és per a mi una satisfacció poder adreçar-vos per primera vegada unes paraules des de la revista *Font* en una data tan significativa per a nosaltres. Aquesta és una publicació consolidada i de consulta obligada tant per a les persones que volen saber coses sobre la nostra ciutat només per curiositat com per a aquelles que es dediquen a la investigació. Per això és tan important la tasca que feu els autors i les autores que heu col·laborat amb nosaltres al llarg de tots aquests anys. Sense vosaltres haguera estat impossible arribar al número 22 d'aquesta publicació d'investigació i estudis vila-realencs que teniu en les vostres mans. Moltes gràcies a tots i totes per contribuir a la conservació de la història de la nostra ciutat.

Abans de presentar-vos els autors que han col·laborat en aquesta edició de *Font*, voldria dedicar un record entranyable a Pascual Arrufat Bort, col·laborador d'aquesta revista durant molts anys i que, malauradament, ja no està entre nosaltres.

Els autors que han col·laborat en l'edició número 22 de la revista *Font* amb els seus treballs d'investigació són: en primer lloc, les tècniques de la Regidoria de Normalització Lingüística, que ens recorden com va nàixer aquest servei i quines són les tasques que ha realitzat al llarg de tots aquests anys; José Miguel Moliner, amb motiu dels 50 anys de la inauguració de la Casa de la Vila, ens parla de l'edifici de l'Ajuntament de Vila-real i dels seus voltants; Domingo J. Font i Antoni Pitarch aporten dades interessants sobre l'exportació tarongera a la nostra ciutat durant la Guerra Civil; també volem que gaudiu un any més del lliurament del Premi Socarrat Major, que el 2020 ha sigut concedit a Xavi Castillo, a través de les paraules de Josep Usó, membre de la Junta de l'Associació Cultural Socarrats, i de Gilberto Dobón, amic i company del guardonat des que eren menuts; Francisco Mezquita comparteix amb nosaltres un document que li va fer arribar Carmen Saura, filla de Pascual Saura (ciclista exiliat a França a causa de la Guerra Civil), que aporta informació d'interés sobre la figura del ciclista Juan B. Llorens i l'ambient esportiu que es vivia a Vila-real en els anys vint; Fermí Font, amb el seu estudi sobre les alqueries de fang a la zona litoral de la Plana de Castelló, vol deixar testimoni d'aquest valuós patrimoni i posar de manifest que caldrien mesures de protecció i d'estímul per a la seua conservació; Joaquín Lizandra ens mostra la importància del traçat urbanístic medieval de Vila-real i el seu interés patrimonial digne de ser conservat; Ester Peset ens il·lustra amb la història de l'estimada figura del *Pastoret*, quan compleix 100 anys; Jacinto Heredia aporta dades molt interessants que ens ajuden a conéixer amb més detall una nissaga d'intel·lectuals: els Corbató; Pascual Mezquita reconstrueix la trajectòria vital de José Pla Pitarch, caigut en la Guerra Civil, gràcies al testimoni dels seus parents i la tasca d'investigació de l'autor, amb la pretensió de dignificar el seu record i el desig que algun dia puga ser soterrat de forma individual; mossén Vicent Gimeno ens ofereix la primera part d'un interessantíssim estudi

sobre la música a la parròquia de Sant Jaume de Vila-real, i, per a tancar aquest número, Albert J. Esteve ens presenta una breu revisió demogràfica de Vila-real al començament de l'edat moderna.

També volem donar les gràcies a Facsa, Porcelanosa, Fundació Caixa Rural Vila-real i l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, perquè gràcies al suport econòmic d'aquestes entitats i empreses patrocinadores podem oferir-vos gratuïtament la revista *Font*. Sou una part molt important d'aquest projecte.

Desitgem que us agrade el contingut d'aquest número que hem preparat per a vosaltres amb molta estima i que gaudiu amb la seua lectura. I que aquesta lectura us ajude a portar millor la situació sanitària que vivim a causa de la COVID-19, que ha provocat que enguany no puguem presentar la revista durant la setmana de la Fira i Festes de Sant Pasqual. Però com no podria ser d'una altra manera, no hem faltat a la cita anual que tenim amb vosaltres. Entre tots i totes superarem aquesta situació excepcional que hem hagut de viure.

Junts renaixerem!!!

Noelia Samblás Gurrea
Regidora de Tradicions, Relacions Institucionals i Normalització Lingüística

Ajuntament de Vila-real
Normalització Lingüística

25 anys amb tu
treballant pel valencià

Junts Vila-real avança en valencià

Carme Martí i Herrera
Elena Chiva Roca
Mònica Soler Beltrán

LA NORMALITZACIÓ LINGÜÍSTICA A VILA-REAL: 25 ANYS TREBALLANT PEL VALENCIÀ

La normalització lingüística a Vila-real: 25 anys treballant pel valencià

1. Els primers passos

Un tret que indubtablement caracteritza la societat vila-realenca és el compromís irrenunciable per la recuperació del valencià, llengua històrica i pròpia del nostre poble. L'Ajuntament de Vila-real, com a institució al servei de la població, ha assumit sempre i d'una manera especial la responsabilitat d'impulsar l'ús del valencià en la gestió municipal per a assolir la normalització plena de la nostra llengua en la societat.

La normalització lingüística és un procés de reversió de la substitució lingüística que intenta afavorir que la llengua que ha patit un procés de minorització (llengua minoritzada) recupere l'estatus de llengua plena o normal. Aquest procés de minorització es produeix quan hi ha una llengua dominant que ocupa el seu espai. La normalització lingüística tracta de consolidar l'extensió de l'ús de la llengua minoritzada per a evitar que aquesta desaparega; ja que una llengua no mor perquè els que no la saben no l'aprenen, una llengua mor perquè els que la saben no la parlen, no l'escriuen, no la lligen, no l'estimen…

La tasca de recuperació lingüística treballa amb dos aspectes: el lingüisticocultural, que pretén adequar l'estructura lingüística a les noves realitats socials, i el sociopolític, que blinda i incrementa els usos reals derivats d'aquestes realitats. Per tant, la combinació d'aquestes dues vessants és fonamental.

La vessant sociopolítica de la normalització lingüística tracta de reconéixer i blindar legalment els drets lingüístics dels parlants, però no només d'això sinó també de garantir que es complisquen.

Amb aquesta finalitat, l'Ajuntament de Vila-real, sempre compromés amb la defensa de les senyes d'identitat del nostre poble, va aprovar en el Ple, el 20 d'octubre de 1994, el Reglament municipal per a la normalització lingüística, que es va publicar en el *Butlletí Oficial de la Província* l'11 de febrer de 1995. Tot seguit, per a donar compliment a l'article 10 d'aquest reglament, Eduardo Pérez Arribas –en aquell moment regidor de Promoció Cultural– va presentar una moció el 21 d'abril de 1995 que proposava, en primer lloc, la creació de l'Oficina de Promoció d'Ús del Valencià; en segon lloc, adscriure-hi la tècnica Carme Martí i Herrera i, en tercer lloc, reconeixia que les funcions que passaria a realitzar aquesta oficina havien estat desenvolupades, des de l'octubre de 1994 i fins a aquell moment, per M. Dolores Andreu Navarro, com a becària.

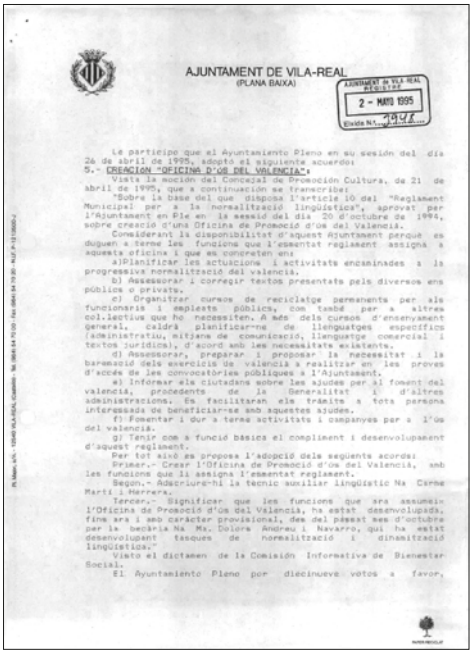

AJUNTAMENT DE VILA-REAL
(PLANA BAIXA)

AJUNTAMENT DE VILA-REAL
REGISTRE
2 - MAIG 1995
Eixida Nº 2047

Le participo que el Ayuntamiento Pleno en su sesión del día 26 de abril de 1995, adoptó el siguiente acuerdo:

5.- CREACION "OFICINA D'US DEL VALENCIA".-

Vista la moción del Concejal de Promoción Cultura, de 21 de abril de 1995, que a continuación se transcribe:

"Sobre la base del que disposa l'article 10 del "Reglament Municipal per a la normalització lingüística", aprovat per l'Ajuntament en Ple en la sessió del dia 20 d'octubre de 1994, sobre creació d'una Oficina de Promoció d'ús del Valencià.

Considerant la disponibilitat d'aquest Ajuntament perquè es duguen a terme les funcions que l'esmentat reglament assigna a aquesta oficina i que es concreten en:

a)Planificar les actuacions i activitats encaminades a la progressiva normalització del valencià.

b) Assessorar i corregir textos presentats pels diversos ens públics o privats.

c) Organitzar cursos de reciclatge permanents per als funcionaris i empleats públics, com també per a altres col.lectius que ho necessiten. A més dels cursos d'ensenyament general, caldrà planificar-ne de llenguatges específics (administratiu, mitjans de comunicació, llenguatge comercial i textos jurídics), d'acord amb les necessitats existents.

d) Assessorar, preparar i proposar la necessitat i la baremació dels exercicis de valencià a realitzar en les proves d'accés de les convocatòries públiques a l'Ajuntament.

e) Informar els ciutadans sobre les ajudes per al foment del valencià, procedents de la Generalitat i d'altres administracions. Es facilitaran els tràmits a tots persona interessada de beneficiar-se amb aquestes ajudes.

f) Fomentar i dur a terme activitats i campanyes per a l'ús del valencià.

g) Tenir com a funció bàsica el compliment i desenvolupament d'aquest reglament.

Per tot això es proposa l'adopció dels següents acords:

Primer.- Crear l'Oficina de Promoció d'ús del Valencià, amb les funcions que li assigna l'esmentat reglament.

Segon.- Adscriure-hi la tecnic auxiliar lingüística Na Carme Martí i Herrera.

Tercer.- Significar que les funcions que ara assumeix l'Oficina de Promoció d'ús del Valencia, ha estat desenvolupada, fins ara i amb caràcter provisional, des del passat mes d'octubre per la becària Na Mx. Dolors Andreu i Navarro, qui ha estat desenvolupant tasques de normalització i dinamització lingüística."

Visto el dictamen de la Comisión Informativa de Bienestar Social.

El Ayuntamiento Pleno por diecinueve votos a favor,

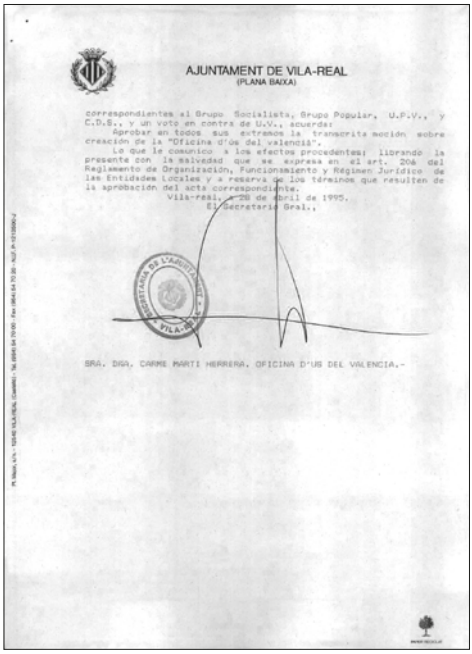

AJUNTAMENT DE VILA-REAL
(PLANA BAIXA)

correspondientes al Grupo Socialista, Grupo Popular, U.P.V., y C.D.S., y un voto en contra de U.V., acuerda:

Aprobar en todos sus extremos la transcrita moción sobre creación de la "Oficina d'ús del valencià".

Lo que le comunico a los efectos procedentes; librando la presente con la salvedad que se expresa en el art. 206 del Reglamento de Organización, Funcionamiento y Régimen Jurídico de las Entidades Locales y a reserva de los términos que resulten de la aprobación del acta correspondiente.

Vila-real, 26 de abril de 1995.
El Secretario Gral.,

SECRETARIA DE L'AJUNTAMENT DE VILA-REAL

SRA. DNA. CARME MARTI HERRERA. OFICINA D'US DEL VALENCIA.-

Acord de creació de l'Oficina de Promoció d'Ús del Valencià, de 26 d'abril de 1995

Article 1

El valencià és la llengua pròpia del municipi de Vila-real. Tots els seus ciutadans tenen dret a conéixer-lo i a usar-lo oralment i per escrit en les instàncies públiques.

Article 2

Els objectius d'aquest Reglament són els següents:

a) Fer efectiu el dret de tots els ciutadans a conéixer i a usar el valencià.

b) Promoure la seua recuperació i fomentar-ne l'ús en tots els àmbits de la vida ciutadana.

c) Fer efectiu l'ús oficial del valencià com a llengua pròpia de l'Administració local i del municipi.

d) Normalitzar l'aplicació del valencià en l'àmbit de l'Administració local de l'Ajuntament de Vila-real.

e) Estimular la presa de consciència col·lectiva quant a la potenciació ètica del fet idiomàtic valencià en tots els àmbits socials.

Primers articles del Reglament de normalització lingüística de l'Ajuntament de Vila-real

Al mes de maig, es produeix un canvi de govern com a conseqüència d'un procés electoral. En aquesta nova legislatura, 1995-1999, es fa càrrec de l'Oficina de Promoció d'Ús del Valencià el regidor de Cultura, Juanjo Rubert Nebot. Aquest servei continua creixent i a causa del volum de faena que assumeix i per a reforçar-lo, l'any 1997, s'hi incorpora la tècnica Elena Chiva Roca. En aquest mateix període, entra a formar part de l'Oficina Joan Damià Bautista i Garcia, en qualitat d'assessor i coordinador, per tal de donar-li un nou impuls a través de diverses iniciatives com ara el Rock per la Llengua (1996), la primera convocatòria de subvencions per utilitzar el valencià en les festes dels carrers i barris de Vila-real (1997), l'acord amb la Penya El Guitarró per a donar suport a la convocatòria dels Premis Maig (1998) o la publicació de la revista *Font* (1999).

Darán dinero a las calles que hagan sus fiestas en valenciano

Los clavarios podrán tener un máximo de 100.000 pesetas para los actos

M.G. VILA-REAL

■ El Ayuntamiento de Vila-real, a través del departamento de Normalització Lingüística, concederá subvenciones a los vecinos de las calles y barrios que celebren sus fiestas en valenciano. Un total de 500.000 pesetas se repartirán entre todos aquellos vecinos que presenten su programa demostrando que las actividades que desarrollan se realizan en valenciano. Los clavarios podrán optar hasta un máximo de 100.000 pesetas por junta de fiestas.

Joan Damià Bautista y Carmen Martí presentaron ayer las bases reguladoras para la concesión de subvenciones a las fiestas de calles y masets, que utilicen el valenciano en sus actividades. Cada una de los actos tiene un punto, así destaca la contratación de grupos musicales con canciones del folklore local, el teatro en valenciano, el sainete valenciano, los titeres, los payasos, el programa de fiestas únicamente en valenciano, carteles de fiestas escritos únicamente en valenciano y misas celebradas en valenciano.

Bautista destacó la importancia de que los actos religiosos, que no faltan en las tradicionales 'festes de carrer' en honor a su titular, se realicen en valenciano e indicó que **"se trata de una crítica constructiva y sería bueno que la iglesia se planteara celebrar los actos en valenciano y no únicamente en castellano".**

Por su parte, Carmen Martí indicó que todos aquellos clavarios interesados en conseguir ayudas económicas tendrán más información en el servicios de Normalització Lingüística o llamando al 54-70-08.

PRESENTACIÓN. Joan Damià y Carmen Martí presentaron las bases reguladoras

Primera convocatòria de subvencions per celebrar les festes en valencià, el *Periódico Mediterráneo*, 2 de setembre de 1997

Al mes de juny de 1999 hi ha una nova convocatòria d'eleccions municipals i entra a formar part del govern municipal Pasqual Batalla Llorens, que transforma l'Oficina de Promoció d'Ús del Valencià en la Regidoria de Normalització Lingüística tal com la coneixem actualment. Durant aquesta legislatura (1999-2003), es consoliden algunes campanyes ja iniciades (Rock per la Llengua, *Font*, Premis Maig) i en naixen d'altres (el programa de ràdio escolar *Ràdio-activitat*, les cartes als Reis d'Orient) que ara ja tenen més de vint anys.

La Regidoria de Normalització Lingüística, sota la direcció de Pasqual Batalla que renova càrrec en la legislatura següent (2003-2007), es consolida i amplia les seues tasques i àmbits d'actuació, fet que motiva la incorporació d'una nova tècnica, Mònica Soler Beltrán, l'any 2005.

Després dels comicis de 2007, la Regidoria canvia de denominació i s'anomena Departament de Promoció Lingüística amb el regidor Héctor Folgado Miravet al capdavant. Durant aquest període (2007-2011), es realitzen les campanyes iniciades en legislatures anteriors (ràdio escolar, *Font*, Premis Maig, cursos de valencià interns per a funcionaris i externs per a la població en general) i l'any 2010 se celebra la Festa per la Llengua a la plaça Major de Vila-real.

Després de les eleccions municipals de 2011, Pasqual Batalla torna a formar part de l'equip de govern de l'Ajuntament de Vila-real i inicia la seua segona etapa com a regidor de Normalització Lingüística en dues legislatures més: la primera, del 2011 al 2015, i la segona, del 2015 al 2017. Durant aquesta segona etapa se celebra la Festa per la Llengua a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia.

L'any 2017, Santiago Cortells Rodríguez és nomenat regidor de Normalització Lingüística a causa del traspàs de Pasqual Batalla. Santiago Cortells amplia l'abast d'algunes campanyes amb noves iniciatives com l'ús del topònim correcte de la ciutat en les xarxes socials o la comunicació en valencià entre les diverses comunitats religioses que conviuen al nostre municipi.

L'any 2019 se celebren eleccions municipals, a partir de les quals és nomenada regidora de Normalització Lingüística Noelia Samblás Gurrea. En el seu primer any en el càrrec, a més de continuar amb totes les campanyes que ja realitzava la Regidoria, ha apostat per col·laborar de manera ferma amb les associacions de Vila-real que promocionen l'ús del valencià. Concretament, l'any 2020, ha signat un conveni singular amb l'Associació Cultural Socarrats per a donar suport a totes les activitats que realitzen anualment i que contribueixen de manera essencial a recuperar el prestigi del valencià.

2. La Regidoria de Normalització Lingüística

Enguany, la Regidoria de Normalització Lingüística compleix 25 anys i vol compartir aquesta celebració amb la ciutadania de Vila-real, que sempre ens ha transmés el seu suport i ens ha fet arribar el seu caliu, mostrant de manera breu la faena que fem diàriament i recordant algunes de les campanyes que el departament ha dedicat a la promoció de l'ús del valencià en els diversos àmbits de la vida de la nostra ciutat: educatiu, cultural, social, administratiu, econòmic, associatiu, religiós, judicial…, que han fet que aquesta regidoria siga referent a tot el País Valencià pel que fa a la normalització lingüística. Però aquestes actuacions, en el segle XXI, han de fer front també a reptes nous com ara la integració sociolingüística de la població immigrada o la plena participació del valencià en la societat de la informació. La Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real treballa amb dedicació per a poder donar respostes adequades a aquests nous reptes i a tota la resta de qüestions que ens planteja diàriament la recuperació del valencià com a llengua de cultura.

Tot seguit, convidem els lectors i les lectores a fer un recorregut per les campanyes més destacades que ha impulsat la Regidoria de Normalització Lingüística per a promoure l'ús social i oficial del valencià a Vila-real.

Traducció, correcció i assessorament lingüístic

Les tasques de correcció i traducció de textos, tot i no ser pròpiament una campanya concreta, contribueixen en gran mesura a la normalització de la llengua en tots els àmbits de la vida de la ciutat. Constitueixen una part fonamental del dia a dia de la Regidoria i redunden en el prestigi del valencià com a llengua amb plena validesa per a qualsevol acte comunicatiu, oral o escrit, com a llengua pròpia que és de l'Administració local i del municipi. Es revisa tant la documentació sol·licitada per la ciutadania com la documentació administrativa i els textos de gran difusió (circulars, catàlegs, cartells, programacions, etc.) perquè el valencià estiga present en la gestió municipal i amb la màxima correcció. També s'ofereix assessorament quant a consultes lingüístiques, formació, convocatòria d'exàmens oficials i drets lingüístics.

Campanyes de sensibilització i promoció de l'ús social del valencià

Àmbit general

No podem començar parlant de les campanyes de promoció del valencià sense destacar la campanya «**El nom és Vila-real**», que ens acompanya des de fa també 25 anys, amb l'objectiu d'incidir en l'escriptura correcta del nostre topònim: amb guionet i erra minúscula. Convé recordar, a més, que Vila-real és la denominació oficial i única de la ciutat des de l'any 2007.

La imatge original de la campanya, aquell dibuix emblemàtic de Quique, l'humorista gràfic de Vila-real i Premi 20 de Febrer, ha anat donant pas al llarg dels anys a diverses iniciatives amb un objectiu comú, insistir en l'escriptura correcta de Vila-real, per a la qual cosa ha sigut i és imprescindible la col·laboració ciutadana.

També han col·laborat altres dissenyadors en la campanya del nom com ara Crea Publicitat, que ens va preparar tota una bateria de productes amb el guionet i la erra.

Diverses imatges de la campanya «El nom és Vila-real» realitzades per Quique

Enguany hem fet un pas més enllà i hem decidit crear el GIF animat del topònim per tal que tota la població en general, i en especial la gent més jove, el puga utilitzar en les xarxes socials.

Una altra de les campanyes d'àmbit general que realitza l'Ajuntament de Vila-real, a través de les regidories de Normalització Lingüística i Igualtat, és la de l'impuls del **llenguatge inclusiu** a través de la participació en la campanya «Valencià per la igualtat», que amb motiu del 8 de març, Dia Internacional de la Dona, promouen més de quaranta municipis de tot el territori, amb l'objectiu d'impulsar la igualtat de gènere en el llenguatge que utilitzen els treballadors i les treballadores de l'ens públic més proper al ciutadà. Aquesta campanya comprén l'edició de la *Guia per a usar un llenguatge igualitari en l'Administració local* i la difusió de cartells amb recomanacions per a usar un llenguatge inclusiu.

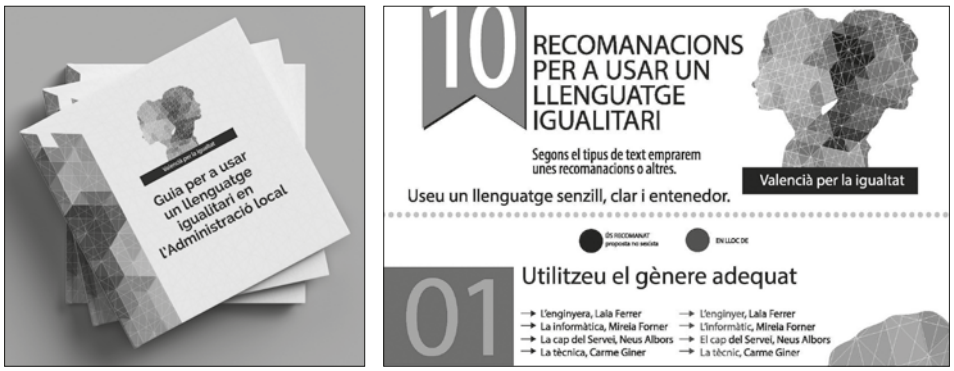

L'assessorament quant a drets lingüístics, sobre la plena validesa del valencià en l'àmbit jurídic i administratiu i la invitació a atendre i ser atesos en valencià són els eixos centrals de campanyes que s'han dut a terme sota els lemes «Ves pel dret, fes ús del valencià» o «L'atenem en valencià».

Àmbit educatiu

Podem dir amb rotunditat que el paper de la comunitat educativa és fonamental en la normalització lingüística. L'ús del valencià en tots els àmbits, ja des de l'etapa infantil, és un factor clau en la consolidació de les competències lingüístiques. El treball que es fa des de l'escola, en col·laboració amb les famílies, és molt important per a despertar el sentiment de fidelitat lingüística que, una vegada adquirit, ja és irrenunciable i farà que aconseguim una població adulta que estime la llengua.

Per això, hem de donar les gràcies al professorat dels centres educatius de Vila-real i a les famílies per la receptivitat i la col·laboració que sempre han mostrat en totes les campanyes i activitats que els hem oferit: celebració d'exposicions i conferències, cinema escolar en valencià per als centres educatius d'infantil i primària, teatre en valencià per als centres educatius de secundària, participació massiva en la convocatòria anual del Premi Sambori de literatura infantil i juvenil en valencià i en el lliurament de guardons que organitzem en col·laboració amb la Fundació Sambori per a totes les comarques de Castelló, les subscripcions a la revista escolar *Camacuc* i el setmanari *El Temps*, adquisició de les agendes escolars en valencià, difusió dels quaderns de Nadal, Pasqua i de la llengua de signes i repartiment de les cartes als Reis d'Orient en valencià per als xiquets i les xiquetes de Vila-real.

Reunió anual amb els representants dels centres educatius de Vila-real per a coordinar les campanyes programades per al curs escolar

Carta als Reis d'Orient en valencià i quadern *Celebrem el Nadal a Vila-real*, dissenyats per Pasku.com

Diverses edicions del lliurament del Premi Sambori a Vila-real

Diverses programacions de *Ràdio-activitat*, dissenyades per Pasku.com

Programa de presentació de l'última edició de *Ràdio-activitat* al col·legi Fundació Flors, amb la participació de la regidora de Normalització Lingüística, Noelia Samblás, i els assessors de Conselleria impulsors del programa, Rafel Pérez i Manel Pitarch

Hem de dedicar un apartat especial al **programa radiofònic escolar *Ràdio-activitat***, que ja compta amb 22 edicions. Aquesta campanya es realitza en col·laboració amb els centres educatius de Vila-real, la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport i una emissora de ràdio local que emet un dia a la setmana el programa, que després també es pot escoltar a través del web municipal (*www.vila-real.es/radio-activitat*) i dels discos compactes que facilitem a tots els centres educatius amb la recopilació dels programes que s'han emés durant el curs.

La Regidoria de Normalització Lingüística, juntament amb les escoles de Vila-real i la Regidoria d'Educació, edita anualment les guies educatives anomenades ***Recull***, una per a infantil i primària i, l'altra, per a secundària. El *Recull* pretén ser una eina útil per a ajudar les famílies a triar el centre escolar més adequat per als seus fills i es pot consultar en el web municipal *www.vila-real.es/recull*.

També hem editat cartells, lèxics i vocabularis en valencià sobre diferents temàtiques, com ara fruites i verdures, peix i marisc, carn, educació viària, automoció, cos humà, sistema solar, lèxic de la informàtica, la llar, la roba, l'escola, la ciutat, el supermercat…, que s'han repartit per tots els col·legis i instituts de la ciutat, així com per totes les botigues relacionades amb la temàtica del material. Moltes campanyes s'han fet en col·laboració amb altres oficines de promoció del valencià.

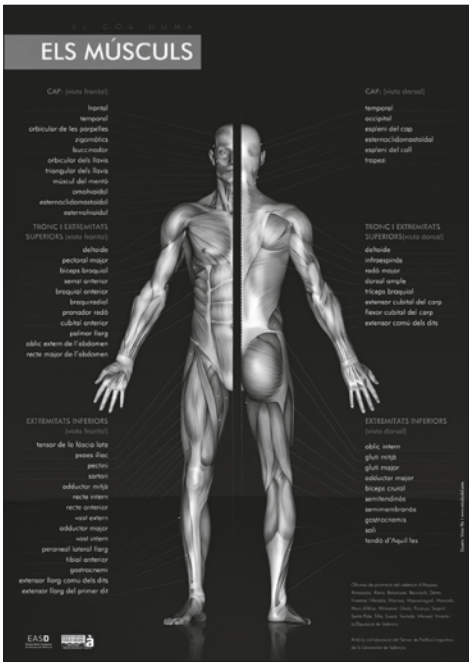

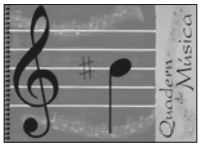

Una altra línia d'actuació per a la promoció del valencià en l'àmbit educatiu ha estat mitjançant la col·laboració de la Regidoria de Normalització Lingüística en l'edició de publicacions escolars com ara el CD de nadales *Cantem en valencià*, les monografies *Els hàbits*, *Com aprenem llengües*, *Poemes monosil·làbics*, *De la poesia a la música* o *Les nostres receptes*, entre molts d'altres.

Sens dubte, una fita essencial en el calendari escolar és la celebració de la **Festa per la Llengua**. Aquesta trobada d'escoles en valencià, que se celebra a les nostres comarques des de fa més de trenta anys, ha passat en diverses ocasions per Vila-real. L'any 2010 vam acollir aquest gran esdeveniment a la plaça Major i, l'any 2015, la Festa va tornar a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, que ja la va acollir a principis dels anys noranta, amb un gran èxit de participació.

Festa per la Llengua celebrada a la plaça Major el 28 de març de 2010

Festa per la Llengua a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, 29 de març de 2015

Mereix una menció especial la implicació de la nostra Regidoria en la celebració del **Correllengua** a Vila-real, en col·laboració amb Acció Cultural del País Valencià. Es tracta d'una campanya adreçada sobretot a l'àmbit educatiu, encara que també comprén una sèrie d'actes adreçats a la població en general. Cada any, al voltant de la festivitat del 9 d'Octubre, la Regidoria fa possible la contractació d'un espectacle d'animació que visita tots els centres educatius de la ciutat per a acompanyar la flama de la llengua i

d'una actuació musical o teatral per a l'alumnat de secundària i batxillerat. Aquesta activitat educativa es complementa amb l'acte del Correllengua cívic, que consisteix en una cercavila pels carrers del centre de la ciutat, la lectura del manifest a càrrec d'una persona destacada per la defensa del valencià i un espectacle d'animació.

Correllengua cívic de 2019

La campanya institucional de promoció del valencià de la Generalitat Valenciana **Sempre teua. La teua llengua** també va comptar amb la complicitat de la Regidoria de Normalització Lingüística, que va organitzar una programació d'actes molt completa amb motiu de la visita del Bus de la Llengua a Vila-real el gener de 2019.

Àmbit social i solidari

La llengua és un dels elements d'integració social més importants que hi ha en una societat i, gràcies al seu aprenentatge, la població nouvinguda s'hi pot integrar d'una manera més plena.

La Regidoria de Normalització Lingüística ha posat en marxa, en aquest àmbit, diverses accions com ara els **cursos de valencià** adreçats tant per al funcionariat com per a la població adulta per tal de promoure l'ús de la llengua en qualsevol situació comunicativa de la vida quotidiana. Considerem que aquesta normalitat en l'ús del valencià s'aconsegueix des de l'aprenentatge inicial de la llengua, i és per això que els nivells de valencià que impartim per a la població són els d'iniciació a la llengua oral (curs de nouvinguts) i a la llengua escrita (cursos de pares i mares). D'aquesta manera, donem resposta a les necessitats formatives de la població, de manera complementària a altres departaments municipals que també imparteixen cursos de valencià, però de nivells més avançats.

Vam encetar la campanya del **Voluntariat pel valencià**, impulsada per Escola Valenciana, com una acció complementària als cursos de valencià i una fórmula excel·lent per a perfeccionar la comunicació en la nostra llengua i fomentar la interculturalitat, amb la col·laboració de l'Associació Cultural Socarrats, entitat defensora de la nostra llengua i de la nostra cultura. Es tracta de posar en contacte persones que parlen valencià amb unes altres que volen fer el pas de llançar-se a practicar la nostra llengua, amb l'únic requisit de quedar una hora a la setmana, al llarg de deu setmanes. Aquesta experiència no només serveix per a conéixer altra gent, sinó que a aquelles persones que acaben d'arribar a la nostra ciutat se'ls obri una porta a una integració en la societat més positiva, ja que és un programa obert i participatiu que pretén mostrar-los el valencià com una llengua d'acollida.

Presentació de les parelles participants en la campanya del Voluntariat pel valencià de 2018

Roda de premsa per a presentar la campanya del Voluntariat pel valencià 2020

En aquesta tasca d'acollida lingüística juguen un paper fonamental les associacions que, a més de contribuir amb la seua labor al creixement de la ciutat, ens ajuden a aconseguir una societat que viu i treballa en valencià. Per això, la Regidoria col·labora amb associacions que realitzen campanyes solidàries en les quals utilitzen el valencià: celebració de la Marxa Solidària per la Salut Mental en col·laboració amb la Fundació Primavera, celebració de la Desfilada Solidària de Joventut Carmelita, entre d'altres. També hem col·laborat amb Acció Cultural del País Valencià en l'organització d'un cicle d'història valenciana, i amb la Fundació Caixa Rural en l'edició del calendari solidari de l'entitat.

Àmbit econòmic

La Regidoria de Normalització Lingüística ha promogut campanyes de dinamització lingüística adreçades a tot tipus d'establiments comercials amb la finalitat que el valencià estiga present en la vida econòmica de la ciutat amb plena normalitat.

Hem repartit bosses, llistes de la compra i cartells de vocabulari en valencià entre els comerços de Vila-real sobre diferents temàtiques relacionades amb l'activitat econòmica que desenvolupen, com ara fruites i verdures, peix i marisc, carn, dolç i salat per a botigues d'alimentació, cartells d'educació viària i automoció (bicicleta, cotxe i moto) per a les autoescoles, entre d'altres. Aquesta campanya ha gaudit d'una gran acceptació i encara avui dia podem veure penjats els cartells als comerços de la ciutat.

Per al sector de l'hostaleria, hem desenvolupat la campanya «A taula en valencià», amb l'objectiu d'oferir el servei gratuït de correcció i traducció al valencià de les cartes i menús

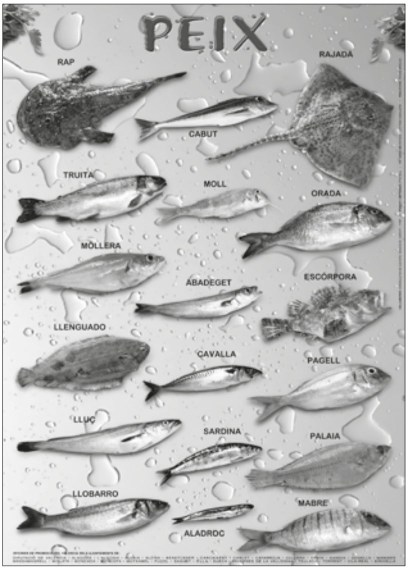
PEIX
RAP
RAJADA
CABUT
TRUITA
MOLL
ORADA
MÒLLERA
ABADEGET
ESCÒRPORA
LLENGUADO
CAVALLA
PAGELL
LLUÇ
SARDINA
PALAIA
LLOBARRO
MABRE
ALADROC

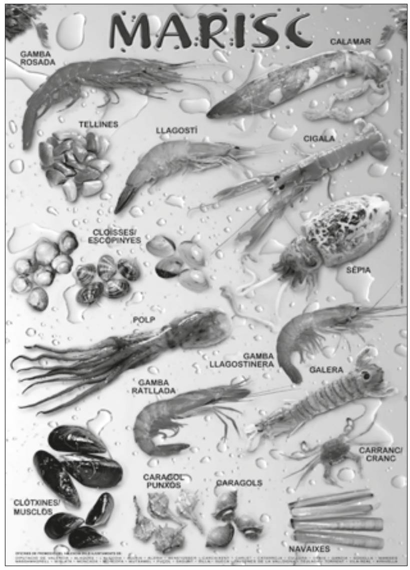
MARISC
GAMBA ROSADA
CALAMAR
TELLINES
LLAGOSTÍ
CIGALA
CLOISSES/ ESCOPINYES
SÈPIA
POLP
GAMBA LLAGOSTINERA
GALERA
GAMBA RATLLADA
CARRANC/ CRANC
CARAGOL PUNXÓS
CARAGOLS
CLÒTXINES/ MUSCLOS
NAVAIXES

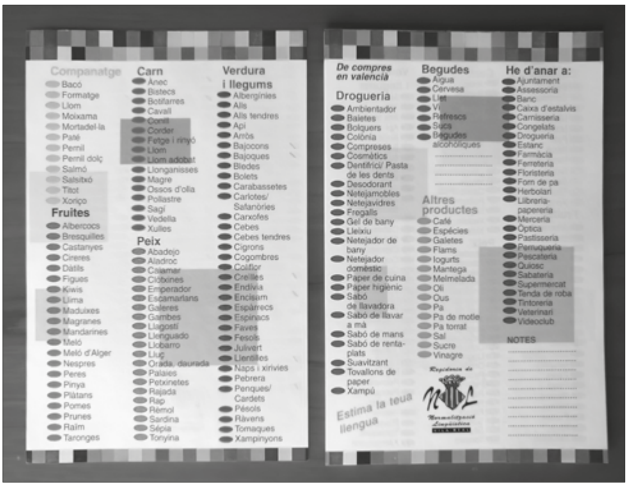
Companatge
Bacó
Formatge
Llom
Moixama
Mortadel·la
Paté
Pernil
Pernil dolç
Salmó
Salsitxó
Titot
Xoriço
Fruites
Albercocs
Bresquilles
Castanyes
Cireres
Dàtils
Figues
Kiwis
Llima
Maduixes
Magranes
Mandarines
Meló
Meló d'Alger
Nespres
Peres
Pinya
Plàtans
Pomes
Prunes
Raïm
Taronges
Carn
Ànec
Bistecs
Botifarres
Cavall
Conill
Corder
Fetge i ronyó
Llom
Llom adobat
Llonganisses
Magre
Ossos d'olla
Pollastre
Sagí
Vedella
Xulles
Peix
Abadejo
Aladroc
Calamar
Clòtxines
Emperador
Escamarlans
Galeres
Gambes
Llagostí
Llenguado
Llobarro
Lluç
Orada, daurada
Palaies
Petxinetes
Rajada
Rap
Rèmol
Sardina
Sèpia
Tonyina
Verdura i llegums
Albergínies
Alls
Alls tendres
Api
Arròs
Bajocons
Bajoques
Bledes
Bolets
Carabassetes
Carlotes/ Safanòries
Carxofes
Cebes
Cebes tendres
Cigrons
Cogombres
Coliflor
Creïlles
Endívia
Enciam
Espàrrecs
Espinacs
Faves
Fesols
Julivert
Llentilles
Naps i xirivies
Pebrera
Penques/ Cardets
Pèsols
Ravens
Tomaques
Xampinyons
De compres en valencià
Drogueria
Ambientador
Baietes
Bolquers
Colònia
Compreses
Cosmètics
Dentifrici/ Pasta de les dents
Desodorant
Netejamobles
Netejavidres
Fregalls
Gel de bany
Lleixiu
Netejador de bany
Netejador domèstic
Paper de cuina
Paper higiènic
Sabó
Sabó de llavadora
Sabó de llavar a mà
Sabó de mans
Sabó de renta-plats
Suavitzant
Tovallons de paper
Xampú
Estima la teua llengua
Begudes
Aigua
Cervesa
Llet
Vi
Refrescs
Sucs
Begudes alcohòliques
Altres productes
Cafè
Espècies
Galetes
Flams
Iogurts
Mantega
Melmelada
Oli
Ous
Pa
Pa de motle
Pa torrat
Sal
Sucre
Vinagre
He d'anar a:
Ajuntament
Assessoria
Banc
Caixa d'estalvis
Carnisseria
Congelats
Drogueria
Estanc
Farmàcia
Ferreteria
Floristeria
Forn de pa
Herbolari
Llibreria-papereria
Merceria
Òptica
Pastisseria
Perruqueria
Peixcateria
Quiosc
Sabateria
Supermercat
Tenda de roba
Tintoreria
Veterinari
Videoclub
NOTES
Regidoria de Normalització Lingüística

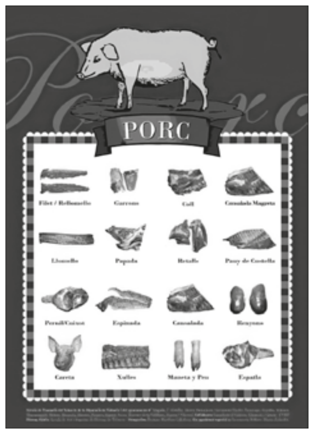
PORC
Garrons
Coll
Llom
Pit
Magre
Peus/Orelles
Espinada
Xulles
Costelles

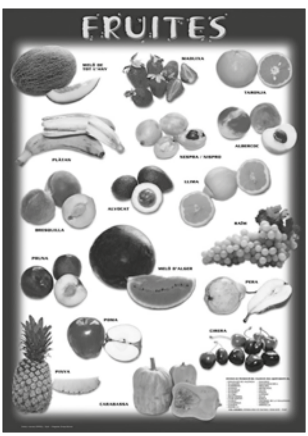
FRUITES

VERDURES

CORDER
Renyons
Llonza
Espatla
Xulles de Rescota
Coll
Garreta y Bracet
Turmes
Xulles Renyonada
Cuixa
Entradetes
Falda
Pit

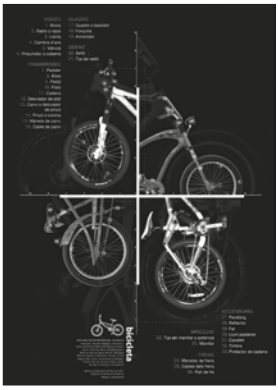

dels restaurants i bars de Vila-real, a més a més d'una col·laboració econòmica en les despeses d'impressió. Aquesta campanya es completa amb l'edició del *Vocabulari bàsic de restaurants, bars i cafeteries*, un recull terminològic elaborat per les tècniques de la Regidoria.

En col·laboració amb la Regidoria d'Economia, hem repartit **cartells de rebaixes i descomptes**, dissenyats per l'Escola d'Art i Superior de Disseny de València, per tal que els establiments de Vila-real els instal·len als aparadors, amb l'objectiu de fomentar l'ús del valencià entre els comerços locals. També s'han distribuït uns cartells de disseny atractiu perquè cada establiment fixe l'horari d'obertura i tancament. Aquestes dues campanyes es fan en col·laboració amb altres agències de promoció del valencià.

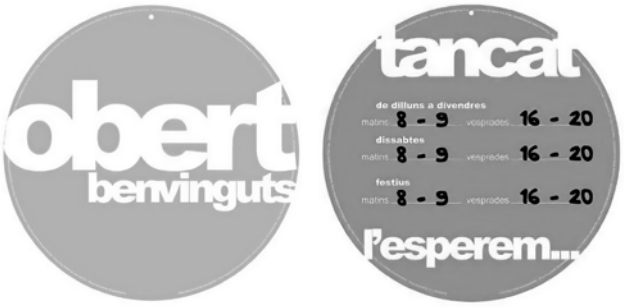

Sota el lema «**Retolar en valencià, senyal d'identitat**», hem posat en marxa darrerament una campanya de senyalística, iniciada per la Diputació de València, amb l'objectiu de facilitar tant als comerços locals, especialment al sector de l'hostaleria, com als diferents edificis públics de la ciutat, la retolació dels principals cartells indicatius en valencià.

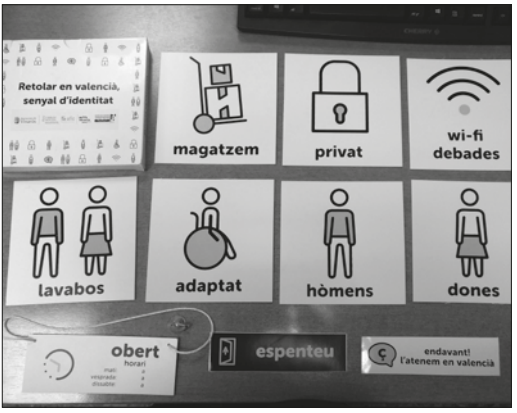

Àmbit cultural

El **Rock per la Llengua** és una altra de les campanyes que s'ha realitzat de manera ininterrompuda des de les festes de la Mare de Déu de Gràcia el mes de setembre de l'any 1996, actualment consolidada com un acte més de la Fira i Festes de Sant Pasqual al mes de maig. Es tracta d'oferir música en la nostra llengua amb actuacions de grups i artistes de renom de tots els estils: Lax'n'busto, Sangtraït, Bajoqueta Rock, Els Pets, Sopa de Cabra, Companyia Elèctrica Dharma, Antònia Font, Obrint Pas, La Gossa Sorda, Al Tall, Els Catarres, Zoo, La Fúmiga, entre molts altres.

L'edició de la **revista *Font***, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, és una altra de les iniciatives d'aquesta regidoria que va nàixer per a poder donar llum a treballs d'investigació sobre aspectes diversos de la història de la nostra ciutat, gràcies a la col·laboració desinteressada de les autores i els autors que han participat al llarg de tots aquests anys i la col·laboració dels patrocinadors que han facilitat que la revista arribe de manera gratuïta a tota la ciutadania de Vila-real.

La consolidació de *Font* és un fet que es pot comprovar amb l'exemplar que teniu en les vostres mans, el número 22, i amb l'interés que mostren moltes persones per consultar revistes d'anys anteriors. Per a donar resposta a aquestes peticions, tots els números de la revista estan a l'abast de tothom en format pdf en *www.revistafont.es*. Cal agrair la tasca realitzada per Pasku.com en el disseny, maquetació i digitalització d'aquesta publicació.

La Regidoria de Normalització Lingüística participa en la celebració dels **Premis Maig de narrativa breu**, que van ser convocats per l'Associació Cultural El Guitarró per primera vegada el 1997. A partir de la segona edició, aquesta regidoria es va incorporar com a patrocinadora i col·laboradora durant vint-i-una convocatòries, fins a l'any 2017. El 12 d'abril de 2018, es va signar un acord de cessió entre l'Associació Cultural El Guitarró i l'Ajuntament de Vila-real de la convocatòria dels Premis. Aquesta cessió va suposar,

també, un canvi de denominació, que a partir de la convocatòria de 2019 s'anomenen Premis Maig – Memorial Pasqual Batalla, en reconeixement a la seua implicació especial en aquests guardons.

Sempre ens ha semblat molt important que la població puga tenir accés al **cinema en valencià**, per això, a més del cicle anual de cinema escolar per a infantil i primària en valencià, tenim altres línies d'actuació en aquest sentit. Una d'aquestes és la col·laboració amb la Fundació Caixa Rural per a oferir una programació de cinema familiar en valencià, adreçat a la població escolar en època de vacances. I una altra és el patrocini de l'exhibició de cinema en valencià a l'estiu a l'aire lliure, amb pel·lícules per a tots els públics.

Així mateix, donem el nostre màxim suport a la lectura en valencià amb l'organització de presentacions de llibres, subscripció a revistes escrites en la nostra llengua per a la seua difusió, adquisició de llibres en valencià i col·laboració amb associacions culturals per a la promoció de la nostra llengua i la nostra cultura, com és el cas de la Mostra de Lectures Tradicionals organitzada per l'Associació Cultural Socarrats.

La reivindicació de la nostra història, com a poble valencià fundat pel rei Jaume I, i el reconeixement a la signatura de les Normes de Castelló l'any 1932, transcendentals per a la unificació de l'ortografia valenciana, formen part també de la línia d'actuació de la Regidoria de Normalització Lingüística.

Visita teatralitzada per a escolars a l'exposició sobre el rei Jaume I

Cal remarcar que la Regidoria de Normalització Lingüística manté una línia editorial de publicació d'obres en valencià escrites habitualment per autors locals que versen sobre temes d'interés per a la societat vila-realenca. Només a tall d'exemple, podem citar *La dolçaina: un instrument d'ahir... i d'avui*, de Paloma Mora Goterris; *La informàtica en educació infantil i primària. Una proposta didàctica intercicles*, de Josep Vicent Cerdà Navarro; *Els jocs tradicionals a Vila-real*, de Fèlix Quirós Candau; *Cap a la formació de la societat civil. Vila-real (1846-1939)*, de Francisco Mezquita Broch, o el poemari infantil *Dia d'estiu*, de Clara Gil Fortuño.

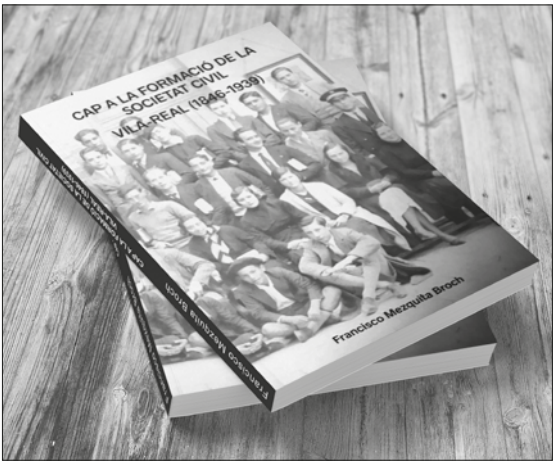

Inauguració de l'exposició «Sent i respira valencià» a Vila-real, cedida per la Diputació de València

Inauguració de l'exposició commemorativa dels 10 anys de la Regidoria de Normalització Lingüística

Una altra de les iniciatives que duem a terme en l'esfera cultural és l'organització d'exposicions relacionades amb el nostre àmbit d'actuació, com és el cas de la mostra commemorativa dels 10 anys de la Regidoria o les nombroses exposicions que acollim d'altres entitats, com ara les cedides per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (Sant Vicent Ferrer, Roís de Corella, Isabel de Villena, Teodor Llorente, Misteris Assumpcionistes, Enric Valor, Carles Salvador, etc.); la mostra sobre etiquetatge en valencià de l'ADEC; les exposicions sobre Joan Alcover i Miquel Costa i Llobera i el centenari de l'IEC, i la mostra «Sent i respira valencià» cedida per la Diputació de València, entre d'altres.

Àmbit religiós

La Regidoria de Normalització Lingüística també contribueix a la presència del valencià en la vida religiosa de la ciutat mitjançant la col·laboració amb les diverses associacions religioses i confraries de Vila-real, així com a través de l'adquisició de textos religiosos en valencià (la Bíblia i l'Alcorà) i el repartiment entre les diverses confessions de la localitat, les biblioteques municipals i els departaments de religió dels centres educatius.

En col·laboració amb la Societat Bíblica d'Espanya i l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, l'any 2019 vam organitzar les Jornades: Traducció i Literatura Religiosa Medieval i vam acollir l'exposició «Bíblia i cultura» en valencià, un acte singular i emotiu en el qual els diferents representants religiosos de la localitat van llegir textos en valencià i es van intercanviar bíblies en les seues llengües natives.

Àmbit esportiu

La contribució a la normalització del valencià en el món esportiu es duu a terme mitjançant l'edició de la guia anual d'activitats esportives en valencià, la retolació interior i exterior en valencià de les instal·lacions esportives municipals, la col·laboració econòmica amb els clubs esportius que promouen la llengua en les

seues activitats i, finalment, en l'edició del *Vocabulari bàsic del futbol* i del *Diccionari ciclista*, tots dos de gran acceptació.

Subvencions, beques i col·laboracions

Aquelles subvencions que van nàixer l'any 1997 per a ajudar les associacions de carrer i de barri a celebrar les seues festes en valencià, al llarg dels anys s'han millorat i són les que convoca anualment la Regidoria de Normalització Lingüística adreçades a associacions locals sense finalitat lucrativa que promouen l'ús del valencià en les seues actuacions, amb una dotació pressupostària de 10.000 euros.

La Regidoria també col·labora anualment amb l'Orquestra de Pols i Pua Francesc Tàrrega per a la celebració de la Nit de Ronda i patrocina el premi al millor curt en valencià del Festival Internacional de Curtmetratges de Vila-real, organitzat per la Regidoria de Joventut.

Relacions institucionals

Per tal de realitzar la nostra tasca amb més eficàcia, la Regidoria manté relacions institucionals amb altres entitats que defenen i promocionen la nostra llengua. En aquest sentit, el 2 d'octubre de 2012, es va signar el conveni de col·laboració entre l'Ajuntament de Vila-real i l'**Acadèmia Valenciana de la Llengua** per a realitzar actuacions de promoció del valencià, que es va renovar l'any 2017 i encara continua en vigor.

La Regidoria de Normalització Lingüística forma part de la **xarxa d'oficines AVIVA** (Agència de Promoció del Valencià). L'any 2012 es va celebrar l'acte de presentació de la imatge corporativa d'AVIVA, marca creada per a la coordinació de les actuacions en matèria de normalització lingüística. Pasqual Batalla, com a regidor de l'àrea, va rebre la placa de l'oficina AVIVA Vila-real, acompanyat de la consellera de Turisme, Cultura i Esport, el president de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i la presidenta de la Federació Valenciana de Municipis i Províncies.

Per tal de posicionar Vila-real en el món acadèmic i universitari, des d'aquesta regidoria s'ha contribuït a la implantació de la seu de la **Universitat Oberta de Catalunya**, per a completar i incrementar l'oferta universitària que ja tenia Vila-real amb la UNED, la Seu de la Plana de la Universitat Jaume I i les càtedres universitàries.

L'aleshores regidor de Normalització Lingüística i el director general de Política Lingüística i Gestió del Multilingüisme, en l'acte de presentació de la nova Xarxa Pública de Serveis Lingüístics Valencians

L'Ajuntament en Ple, en la sessió del 27 de febrer de 2017, a proposta de la Regidoria de Normalització Lingüística, va aprovar l'adhesió a la **Xarxa de Ciutats Valencianes Ramon Llull**, l'objecte de la qual és la promoció de la llengua i cultura pròpia dels valencians, la celebració de cursos, congressos i seminaris, la concessió de beques, la concertació d'acords amb institucions, universitats i associacions, i la promoció de l'art i la cultura popular.

Actualment, l'Ajuntament de Vila-real també forma part de la **Xarxa Pública de Serveis Lingüístics Valencians**, creada en virtut del Decret 13/2019, de 8 de febrer, del Consell. El regidor de Normalització Lingüística en aquell moment, Santiago Cortells, va assistir a l'acte de presentació de la nova Xarxa Pública de Serveis Lingüístics Valencians, presidit pel director general de Política Lingüística i Gestió del Multilingüisme, Rubén Trenzano, per tal de confirmar l'interés de Vila-real a participar en aquest projecte.

3. Per 25 anys més!

Com hem dit al començament d'aquest article, la Regidoria de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real va nàixer l'any 1995 amb el nom d'Oficina de Promoció de l'Ús del Valencià per a la defensa i promoció del valencià com a llengua pròpia del municipi de Vila-real.

Des d'aleshores, aquesta oficina s'ha fet major i és ara una regidoria que, al llarg d'aquests 25 anys, ha fet nombroses actuacions per a promoure l'ús del valencià en tots els àmbits de la vida de la ciutat, i ha convertit Vila-real en un referent a tot el País Valencià pel que fa a la normalització lingüística.

El bon lideratge impulsat pels diversos regidors i ara regidora de Normalització Lingüística implicats clarament en la promoció de la nostra llengua, l'existència d'un marc legal indispensable, un equip humà consolidat, format per les tres tècniques lingüístiques de la Regidoria, i sens dubte la implicació de la ciutadania de Vila-real són potser el secret d'aquests 25 anys treballant pel valencià.

Tant de bo no fera falta la nostra tasca, això voldria dir que la nostra llengua gaudeix d'una salut immillorable. Però, com ben bé sabeu totes i tots, no ens trobem en aquesta situació. Per això volem que sapieu que no defallirem en el nostre objectiu, aconseguir l'ús normal del valencià a Vila-real, amb l'ajuda i la implicació de la societat vila-realenca. De fet, voldríem complir 25 anys més, si cada any fora un pas més en la consolidació del valencià com a llengua viva i estimada per Vila-real.

Ajuntament de Vila-real
Normalització Lingüística

25 anys amb tu
treballant pel valencià

Junts Vila-real avança en valencià

2

José Miguel Moliner Callergues

L'EDIFICI DE L'AJUNTAMENT DE VILA-REAL I EL SEU ENTORN URBANÍSTIC.

50 ANYS DE LA INAUGURACIÓ DE LA CASA CONSISTORIAL

L'edifici de l'Ajuntament de Vila-real i el seu entorn urbanístic. 50 anys de la inauguració de la casa consistorial

El 30 de gener de 1970 l'excel·lentíssim ministre de la Governació, Tomás Garicano Goñi, inaugurava el nou edifici consistorial que es va construir a la nova plaça de l'Ajuntament. Per a dur-ne a terme la construcció es van enderrocar el convent de les Dominiques, l'antic Ajuntament i diverses cases particulars. Aquest any 2020 es compleixen cinquanta anys de la seua inauguració oficial, encara que l'edifici ja albergava les diferents oficines municipals des de 1966. Aprofitant aquesta onomàstica realitzaré un repàs històric i gràfic de la història de la seu de l'Ajuntament.

L'Ajuntament vell i la plaça porticada

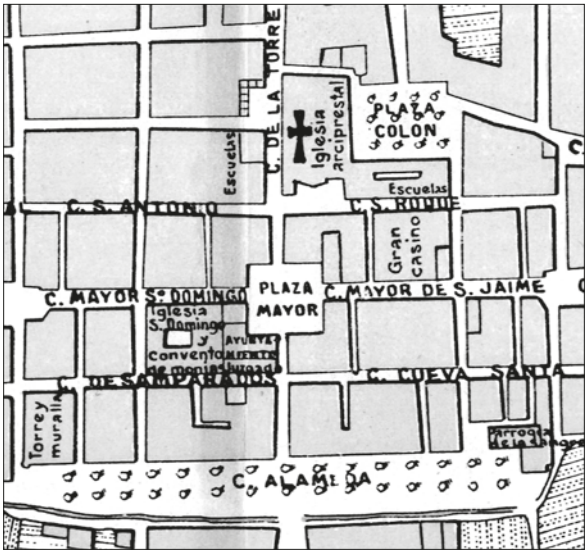

Detall del plànol de Sarthou en *Geografia General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón* (1913)

L'edifici que havia sigut seu de l'Ajuntament des de la seua constitució, situat en una de les cantonades de l'antiga plaça de la Vila, es trobava en tan mal estat a la fi del segle XVIII que es van veure obligats a derruir-lo i a construir-ne un de nou. Les obres es van iniciar

el 1791 i van finalitzar el 24 de maig de 1797. Per a la seua inauguració es va col·locar una placa commemorativa en la façana de l'Ajuntament, que va desaparéixer quan es va enderrocar l'edifici l'any 1966. El 1908 es va col·locar una altra placa en la façana amb motiu del seté centenari del naixement del rei Jaume I, aquesta encara dona testimoni d'aquesta efemèride en les escales d'accés a la primera planta de l'edifici actual.

Placa commemorativa de la construcció de l'edifici en el segle XVIII

Descobriment de la làpida commemorativa del seté centenari del natalici del rei Jaume I el setembre de 1908

Durant la construcció del nou edifici de l'Ajuntament en el segle XVIII es van enderrocar part dels arcs medievals que circumval·laven tota la plaça de la Vila. A principi del segle XX es van modificar altres parts de la plaça porticada amb l'eliminació d'alguns dels arcs per l'ampliació de la carretera d'Onda.

Posteriorment, a mitjan segle XX, amb la construcció del casino de la Cooperativa i Caixa Rural, es destruiria una altra part de l'arcada. Així i tot, es pot considerar que Vila-real encara té sort de conservar part del seu patrimoni històric, ja que en el Projecte d'alineació de la plaça de la Constitución (actual plaça de la Vila), redactat el 1913, s'eliminava tota la zona porticada.

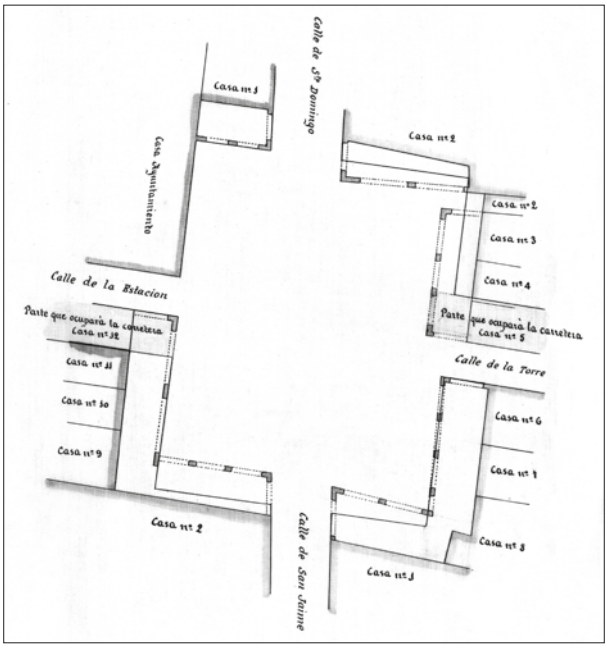

Plànol d'alineacions de 1913 de la plaça de la Constitución, que no es va dur a la pràctica, en el qual s'aprecia el traçat de la plaça amb els arcs

L'actual plaça de la Vila també va patir una altra remodelació el 1954, que li va donar la forma que encara recorden els nostres majors amb la reculada de les voreres, formant xamfrans, i amb la instal·lació de quatre fanals ornamentals, que es van tornar a eliminar en iniciar-se la dècada de 1970.

El 1916, davant l'estat de deteriorament en què es tornava a trobar l'edifici i davant la necessitat de pal·liar la crisi econòmica que estava afectant la ciutat com a conseqüència de la Primera Guerra Mundial, a fi de donar feina als aturats locals, es va presentar un projecte de reforma de la casa capitular redactat per l'arquitecte José Gimeno Almela. Les obres es finançarien amb la venda de les làmines de béns de propis que posseïa l'Ajuntament.

Plaça del Generalísimo amb els fanals ornamentals

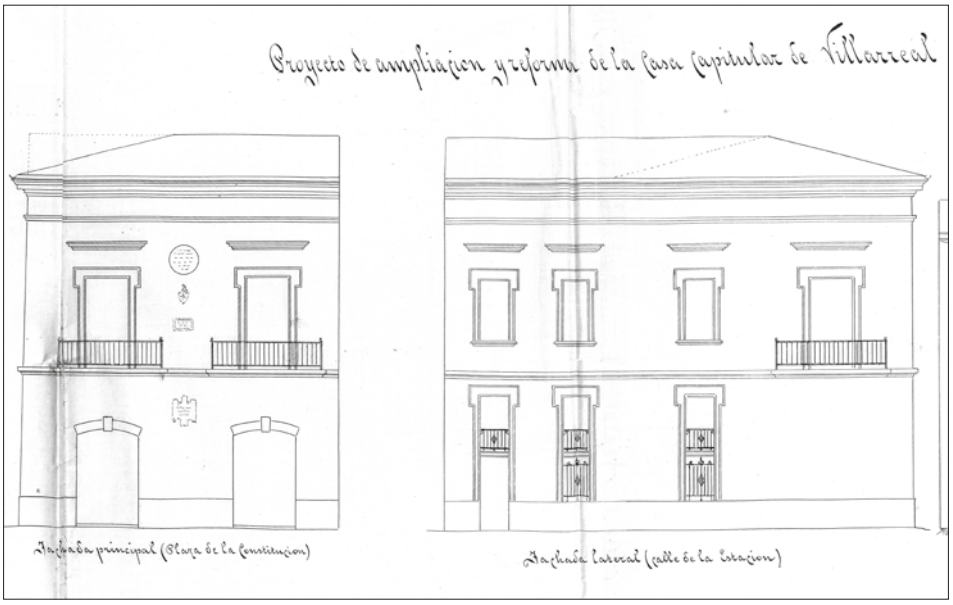

Projecte d'ampliació i reforma de la casa capitular de Vila-real (1917)

Durant la Guerra Civil es va ocupar, sense pagar lloguer, la casa confrontant amb l'Ajuntament, propietat d'Isabel García Dualde, per a ampliar les oficines municipals. Quan va finalitzar la guerra, atés que es continuava ocupant l'immoble esmentat, es va decidir elaborar un contracte de lloguer amb la propietària, per a així continuar prestant servei en aquell local.

Al llarg de la primera meitat del segle xx es van anar reordenant les diferents oficines, ja que els ajuntaments assumien noves competències i requerien dependències adaptades a les noves necessitats. Mentrestant, altres serveis es van separar de l'Ajuntament, com va ser el cas del Jutjat Municipal, el qual havia crescut en volum de treball i competències i necessitava un espai més ampli, per la qual cosa va ser traslladat a l'edifici que donava al mercat de la plaça de Colom.

El 1951 es van voler reestructurar les distintes oficines, eliminant barandats i creant una sala més àmplia amb finestretes i taulells per a l'atenció dels veïns, amb la finalitat de permetre rendibilitzar i controlar l'atenció al públic així com l'assistència i servei del funcionariat en el seu lloc de treball.

El 1956, en aquell vetust edifici i gràcies a l'afany de l'alcalde José Pascual Taurà Torres, Vila-real va obrir la seua primera biblioteca municipal, a la qual s'accedia per una porta que hi havia al costat de les dependències de la Policia Local, i que va significar tot un esdeveniment per a la ciutat, tal com reflecteixen les cròniques de l'època.

Inauguració de la Biblioteca Municipal a l'Ajuntament (27-10-1956)

En l'Inventari general del patrimoni d'aquest Ajuntament de 1961 apareix la descripció següent:

> Casa de la Vila: Un edificio situado en la plaza del Generalísimo nº 1, compuesto de planta baja, entresuelo y un piso, lindante por la derecha entrando con el callizo del parque de Bomberos, que lo separa del Convento de las Dominicas, izquierda entrando con la calle de Ramón y Cajal y con el parque de Bomberos y las casas de Delfina Bort Albalat, Josefa Manrique Esteve y José Moner Herrero. Tiene una superficie de 307 metros cuadrados y 44 dcm. cuadrados. La planta baja se destina a oficinas de Recaudación, depósito municipal y parque de Bomberos. El entresuelo se destina a oficinas del Servicio de Aguas Potables y a vivienda del Alcaide Pregonero, y el piso alto a Casas Consistoriales. Se halla en buen estado de conservación, no tiene ningún gravamen, ni produce renta alguna.

El convent de les Mares Dominiques

Adjunt a les cases consistorials, i ocupant gran part de l'illa entre el carrer Major Sant Doménec, Benedito i Desemparats, es trobava el convent de les Mares Dominiques, que ocupava l'antic palau dels Cucaló de Montull. Aquest edifici apareix dibuixat en el retrat de la vila que va publicar Rafael Martí de Viciana en la seua obra de 1564 *Chronica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y su reyno.*

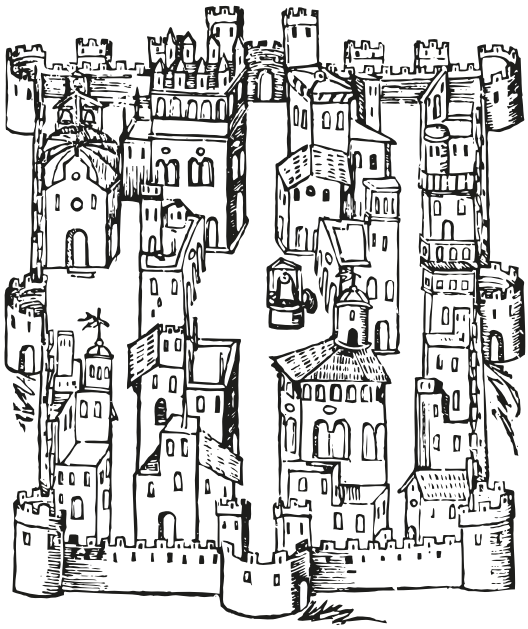

Plànol de Vila-real, Viciana (1564)

El palau destaca com a element significatiu, amb les seues plantes ornades amb finestrals grans i geminats en el primer pis, una filera de mig punt en el segon i una torreta amb cúpula i gallardet coronant-la. El 1639 l'edifici va ser adquirit pel prevere Juan Gil Trullench i va ser donat per herència a la comunitat de les mares dominiques. A partir d'aquella època és conegut com a convent del Corpus Christi, pel fet que mossén Juan Gil Trullench era el rector del Reial Col·legi del Corpus Christi de València. L'edifici va patir modificacions, com la construcció d'una capella per a ús del convent, per a la qual cosa es va construir una estructura d'una sola nau en la part de l'edifici més pròxima a l'edifici de l'Ajuntament. Així mateix, l'immoble es va ampliar amb l'adquisició de cases confrontants. L'1 de juliol de 1931 la superiora del convent va tornar a inscriure l'edifici en el Registre de la Propietat a nom del convent.

Vista de l'església del convent de les Mares Dominiques

Lateral del convent de les Mares Dominiques. Carrer Major Sant Doménec.
Vistes des de la plaça de la Vila i des del carrer de Cervantes

Al desembre de 1953 la mare priora del convent va sol·licitar permís per a enderrocar una habitació que amenaçava de caure. En la revisió posterior, l'arquitecte municipal José Gimeno Almela va informar que:

> He procedido a la inspección del conocido por Convento de las Dominicas, situado en esta ciudad, con entrada por la calle Mayor de Santo Domingo y limitado por las calles de Benedito, calle Virgen de los Desamparados, y edificio casa Ayuntamiento; de la que resulta que en su totalidad, está ruinoso, en evitación de un fácilmente posible accidente, tanto en el interior como en las fachadas.

Aquest informe es complementava amb un altre en el qual remarcava:

> Pude apreciar que, en su totalidad, se halla en estado de inminente e inevitable ruina, amenazando seriamente la seguridad pública, por lo que procede su inmediato y total derribo, en evitación de posibles e irreparables accidentes, que fácilmente pueden producirse tanto en el interior del edificio como en el exterior.

Es va comunicar l'expedient a la mare priora que va contestar dient que la competència sobre l'edifici era del bisbe de Tortosa.

Permuta del convent de les Mares Dominiques amb l'Hospital Municipal

L'alcalde José Pascual Taurà Torres, davant la possibilitat d'aconseguir un ampli edifici al centre de la població que possibilitara una reordenació urbana moderna, es va plantejar l'opció de permutar el convent de les Mares Dominiques, acabat de declarar en ruïnes, amb un altre local municipal que estava sense ús: l'antic Hospital, ja que en els anys 1950 només s'ocupava una xicoteta part d'aquest com a Casa de Socors.

L'antic Hospital de la vila estava inclòs en l'Inventari municipal de béns dins de l'apartat de béns de propis, però no es trobava inscrit en el Registre de la Propietat perquè no constava títol escrit d'adquisició de la finca pel municipi. Per a això es va instar un informe de Secretaria amb tots els antecedents històrics que provaven la vinculació i propietat de l'Ajuntament sobre l'Hospital Municipal.

Amb aquest informe, abans d'iniciar-se l'expedient de permuta, l'Ajuntament va poder registrar al seu nom en el Registre de la Propietat la finca que ocupava l'Hospital Municipal.

El 7 de desembre de 1955, després de negociar amb la priora del convent i d'efectuar els tràmits legals previs pertinents, l'Ajuntament en Ple va acordar permutar la finca

de l'antic Hospital Municipal pel convent de les religioses dominiques. Els tràmits de la permuta es van iniciar davant del bisbat de Tortosa i el Ministeri de la Governació per a dur-la a terme al més prompte possible.

El febrer de 1956, dos anys després de l'última nevada que va afectar negativament el conreu dels tarongers, Vila-real va veure com una forta gelada tornava a causar estralls en l'agricultura, base econòmica de la ciutat, i es quedava en l'atur la gran majoria dels seus habitants. Per això es van voler agilitar els tràmits, ja que l'enderrocament del convent i la construcció d'un nou edifici per a l'Ajuntament ajudaria a pal·liar l'atur obrer.

Antic Hospital Municipal. Capella del Crist de l'Hospital. Nou convent de les Mares Dominiques (anys 1970)

Vista del Barranquet nevat, amb l'Hospital al fons (1954)

El 13 d'octubre de 1956 es va signar la permuta entre el convent de les Religioses Mares Dominiques i el denominat Hospital. Aquesta permuta de terrenys va suposar també que, després de quasi set-cents anys, l'Hospital deixara de prestar un servei sanitari a la ciutat i que les germanes de la Consolació hagueren d'abandonar el centre hospitalari després de quasi un segle prestant servei en aquelles dependències, que a partir de llavors anaven a albergar una comunitat de religioses de clausura.

L'Ajuntament es va comprometre a construir un mur de tancament de mamposteria, ja que les dominiques són una ordre de clausura. D'altra banda, va entregar 350.000 pessetes per a les despeses que poguera ocasionar la instal·lació del nou convent i, finalment, se'ls va autoritzar a retirar del vell convent els efectes i materials que pogueren servir per a dotar el nou edifici.

Al començament del segle XXI les mares dominiques van abandonar la ciutat i l'antic Hospital va passar una altra vegada a les mans de l'Ajuntament a través d'un conveni signat el 2010, que va suposar el pagament de vora sis milions d'euros.

Enderrocament d'edificis per a habilitar una nova plaça

Les obres d'enderrocament i aprofitament dels materials resultants de la demolició de l'edifici del convent de les Dominiques van ser adjudicades en la quarta subhasta a Pascual Melchor Pérez, ja que no s'havien presentat ofertes donat el preu elevat que l'Ajuntament pretenia aconseguir amb la venda d'aquests materials.

Enderrocament del convent de les Dominiques

L'Ajuntament amb les cases del voltant enderrocades

La Caixa Rural de Crèdit de la Cooperativa Catòlica Agrària de Vila-real havia adquirit els immobles que circumdaven l'Ajuntament per a construir un centre d'estudis. Però com que aquestes finques estaven incloses en el projecte d'urbanització del sector central de la població i estaven destinades a ser expropiades i enderrocades, es va arribar a un

acord entre les dues institucions. El 6 de desembre de 1962 l'Ajuntament va adquirir a la Cooperativa Catòlica Agrària i Caixa Rural de Crèdit de Vila-real els vuit immobles que envoltaven la casa capitular per un valor de 2.468.076,45 pessetes amb pagament diferit en set anys, és el mateix preu pel qual els va adquirir la Caixa. Aquest mecanisme de compra prèvia per part de la Caixa Rural i venda a pagament ajornat a l'Ajuntament dels terrenys que aquest desitjava ocupar va tornar a ser utilitzat per a aconseguir els terrenys on es va construir l'institut. Es va contractar amb David Moliner Mezquita l'enderrocament de les cases esmentades, que es va realitzar durant els tres primers mesos de l'any 1964.

Construcció del nou Ajuntament

Per a cobrir les despeses que anava a ocasionar la construcció del nou palau municipal es va haver d'elaborar un pressupost extraordinari, les despeses del qual es calculaven en 6.362.522,02 pessetes. Aquest pressupost va ser modificat, per indicació de l'arquitecte director de les obres, per a millorar i augmentar unitats d'obra, així el 1965 es va ampliar en 1.318.810,03 pessetes. Per a finançar les obres es va demanar un préstec al Banco de Crédito Local d'Espanya per valor de 3.900.000 pessetes.

El projecte va ser redactat per l'arquitecte municipal Vicente Vives Llorca. La contractació de les obres es va dilatar en el temps, ja que encara que es va presentar un sol contractista va haver-hi dubtes legals que van fer que es consultara amb òrgans administratius estatals, la qual cosa va allargar el termini d'inici de les obres. L'adjudicatari de la construcció de la nova casa consistorial va ser José Marco Polo (Acord del Ple de l'Ajuntament de 21 de novembre de 1962, ratificat en escriptura pública de data 5 de febrer de 1963). Les obres van ser recepcionades provisionalment el 18 d'octubre de 1965 i es van haver d'esmenar encara algunes faltes menors que es van reparar a compte de la fiança definitiva presentada pel contractista.

Quan es va realitzar el projecte i donades les dificultats econòmiques que patia l'Administració local, es va projectar un ascensor que solament arribava al segon pis, error que es va poder esmenar ja que era inconcebible que un immoble de sis plantes no comptara amb un elevador per a accedir a totes les altures del nou edifici. Atés que l'immoble ja estava acabat, es va haver de construir en un dels dos desllunats projectats per a facilitar així l'accessibilitat a tot l'edifici. Tampoc estava previst en el projecte inicial la instal·lació de calefacció central per a tot l'immoble, la qual cosa va obligar a redactar un nou projecte i a realitzar la instal·lació de radiadors i de la caldera de gasoil que els proveïra.

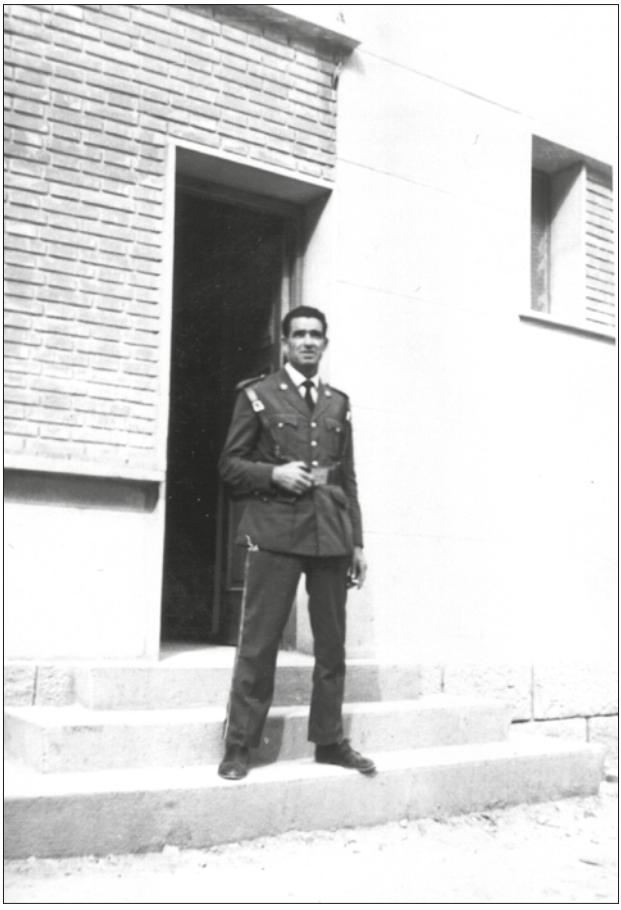

Accés a la Prefectura de la Policia Local

El nou Ajuntament era un edifici singular, modern i concorde amb les tendències arquitectòniques d'aquells anys. Distribuït en oficines àmplies, obertes i molt lluminoses, amb mobiliari adequat a les necessitats modernes i taulells seguits per a una millor atenció als ciutadans. No tenia res a veure amb les sales diminutes i fosques de l'Ajuntament vell.

En la planta baixa es van situar els serveis de Recaptació, Depositària i el Servei Municipalitzat d'Aigües i, en la part posterior, la Policia Local i la Casa de Socors. Al primer pis estaven les oficines de Secretaria, Intervenció i Urbanisme. Al segon pis, concebut com la part noble, estava el despatx oficial de l'alcalde, que només seria utilitzat en ocasions extraordinàries, la sala de plens, la sala de comissions i la sala noble per a les recepcions. El tercer pis va ser ocupat per la Biblioteca i Museu i es va decorar el taulell d'atenció al públic amb ceràmica procedent de l'antic convent de les Mares Dominiques. En aquesta planta es va habilitar un espai especial per a situar la documentació de l'Arxiu Històric Municipal. El quart pis servia d'acadèmia municipal de dibuix i al cinqué estava l'habitatge del pregoner. Encara que aquesta distribució va patir canvis.

Després de cinquanta anys encara sorprén veure que l'escala principal de l'Ajuntament només arriba al segon pis, però l'explicació és molt senzilla: en aquells anys les competències municipals eren ben diferents de les actuals i els serveis administratius i l'Alcaldia utilitzaven només la planta baixa i els dos primers pisos. Mentre que la resta de plantes s'utilitzaven per a serveis l'horari dels quals no coincidia amb el de les oficines municipals (Biblioteca, Museu, aula de dibuix). A aquests pisos se'ls donava accés per la porta i l'escala posteriors, per les quals s'accedia a totes les instal·lacions.

Secretaria

Sala de plens

Sala noble

Vista del segon pis de l'Ajuntament

Sala de la Biblioteca Municipal al tercer pis

Una vegada construït i equipat el nou edifici consistorial, durant els primers mesos de l'any 1966 s'hi van traslladar les oficines i negociats municipals. Tot seguit, es va enderrocar l'edifici vell que havia sigut la seu de l'Ajuntament durant quasi dos segles.

Enderrocament de l'Ajuntament vell. Vistes exteriors i interiors

Inauguració del nou Ajuntament

El 30 de gener de 1970 el ministre de la Governació Tomás Garicano Goñi va visitar la nostra ciutat, acompanyat de les autoritats civils i militars de la província. Va ser rebut davant del temple de Sant Pasqual per l'alcalde, Juan Vilanova Verdiá, la corporació municipal i altres autoritats locals. En primer lloc, es va informar sobre les obres del temple. Així mateix, també va visitar la guarderia infantil i les instal·lacions d'Azuvi.

Recepció del ministre de la Governació al temple de Sant Pasqual

Però l'acte principal de la visita del ministre a la ciutat va ser la inauguració oficial de l'edifici de l'Ajuntament, que com hem vist ja estava en funcionament des de l'any 1966. El bisbe de la diòcesi, Josep Pont i Gol, va beneir el palau municipal. Com a recordatori de la inauguració es va descobrir una placa commemorativa a l'entrada de l'Ajuntament, que va ser retirada fa uns pocs anys amb motiu de la remodelació de la planta baixa. A continuació, van passar al despatx de l'alcalde perquè el ministre imposara a l'exalcalde José Ferrer Ripollés l'Encomienda del Mèrit Civil, que se li havia concedit el desembre de 1969. Tot seguit, es van dirigir a la sala d'actes on es van pronunciar els parlaments protocol·laris. Amb posterioritat, es van visitar les diferents dependències municipals i es van detenir en l'exposició que l'arxiver municipal, José María Doñate Sebastiá, va muntar amb documents sobre la història de Vila-real. L'acte es va tancar amb el llançament d'un castell de focs artificials.

Benedicció de l'edifici pel bisbe Josep Pont i Gol

Visita a l'Ajuntament

José Ferrer Ripollés rep l'Encomienda de mans del ministre de la Governació

Discurs del ministre

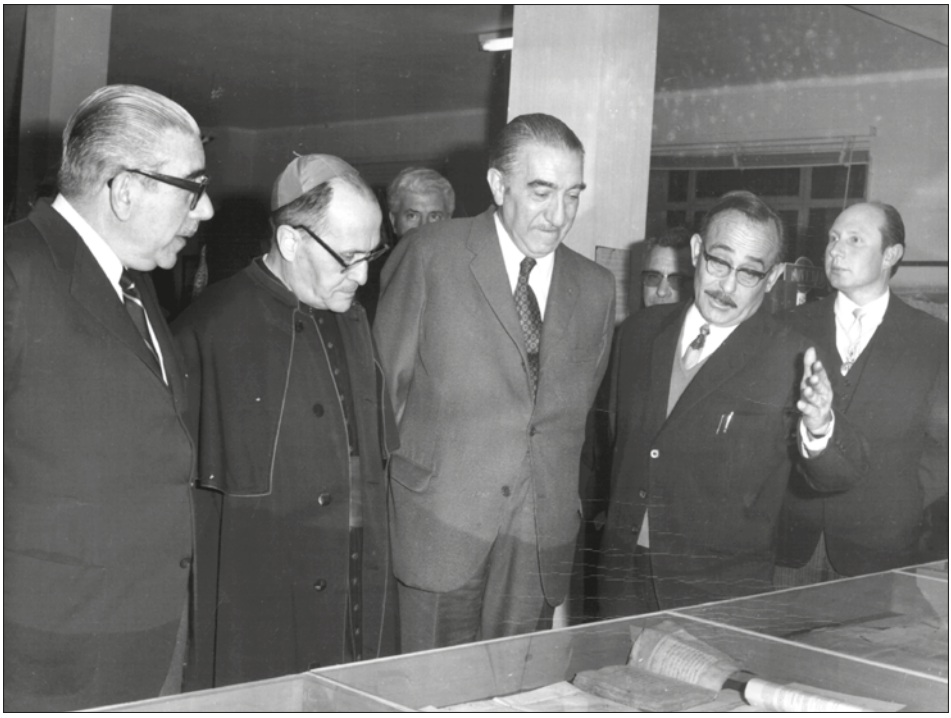

Exposició de documents històrics

Placa commemorativa de l'acte que es va col·locar a l'entrada de l'Ajuntament

Vídeo de la visita del ministre de la Governació a Vila-real
https://youtu.be/1g_62ddhDis

Urbanització de la plaça

En la memòria descriptiva del projecte de construcció de l'edifici de l'Ajuntament s'estableix:

> El derribo del antiguo convento de las Madres Dominicas de Villarreal ha dejado una gran plaza libre, que, unida al espacio que quedará al derribar el Ayuntamiento actual y las casas a él adosadas, convertirá este lugar en el centro cívico de la población.

Per a ordenar urbanísticament la gran plaça que es va crear, l'Ajuntament va redactar un primer projecte de reforma parcial interior, signat per l'arquitecte municipal Vicente Vives Llorca, en el qual es preveien uns arcs d'enllaç entre les dues places, però no es limitava a reconstruir els arcs derruïts en el segle XVIII quan es va construir l'Ajuntament, sinó que aquests continuaven pel carrer de Ramón y Cajal fins a la cantonada amb el carrer de la Mare de Déu dels Desemparats. Aquest singular projecte no va arribar a ser realitzat.

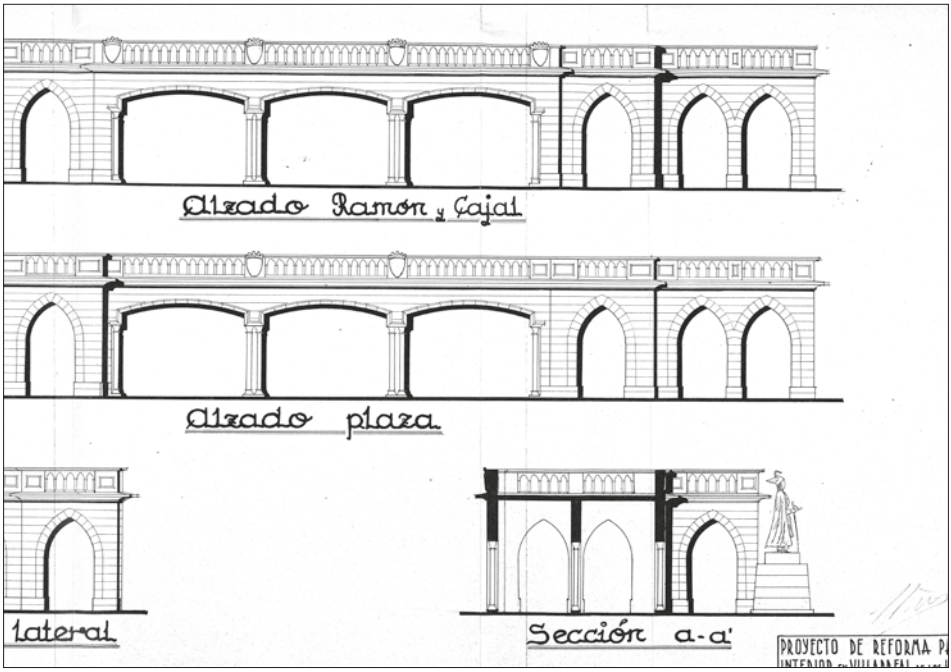

Plànol dels arcs d'enllaç entre les dues places. Projecte de reforma parcial interior (1961)

Com a dada curiosa cal ressaltar que en la memòria descriptiva de l'arquitecte municipal del projecte de nova urbanització de la plaça del Generalísimo s'establia:

> Con objeto de que la Casa Consistorial destaque del resto de las edificaciones recayentes sobre la nueva Plaza, se hará preciso limitar las alturas de las casas particulares, de modo que no sobrepasen las 4 plantas de que constarán las dos alas laterales del edificio del Ayuntamiento.

En un primer moment es va instal·lar una gran font ornamental al centre de la plaça, però aquesta va quedar sola, sense massa encant. Aprofitant el seté centenari de la fundació de la ciutat es va celebrar un concurs que va guanyar l'artista local Vicente Llorens Poy. En el seu projecte es continuava dissenyant la recuperació dels arcs on estava l'antic Ajuntament i que servien com a base per a escultures al·legòriques sobre la història de la nostra ciutat. Però de tot el projecte només es va dur a terme la col·locació de l'estàtua del rei Jaume I.

La plaça Major abans de posar l'estàtua del rei Jaume I

Una conseqüència col·lateral de la urbanització de la nova plaça va ser la reducció de la longitud dels carrers Major Sant Doménec i Mare de Déu dels Desemparats, que abans començaven a la plaça de la Vila i al carrer de Ramón y Cajal, i des de la creació de la nova plaça tenien el seu inici al carrer de Cervantes i al de Benedito, amb el canvi de numeració consegüent.

Vista de la nova plaça, amb l'Ajuntament i la font

Amb motiu de la construcció d'un pàrquing subterrani a la plaça Major, els anys 2007-2008 es va remodelar tot aquest espai urbà, es va suprimir la font i es va traslladar l'estàtua del rei Jaume I a un altre emplaçament. L'aspecte de la plaça Major va canviar totalment, es van construir dues rampes i una zona coberta. Uns assortidors d'aigua que s'hi van instal·lar van tenir una vida efímera.

En els últims anys s'han instal·lat dues rèpliques d'estàtues de l'escultor Vicente Llorens Poy a la plaça, una del rei Jaume I davant de l'Ajuntament i una altra dels Llauradors enfront de la Caixa Rural Catòlica Agrària.

La plaça de l'Ajuntament ha servit com a centre de reunió dels vila-realencs per a celebrar les seues tradicions. L'ampli espai ha permés la concentració de grans aglomeracions de gent per a rebre tots els anys els Reis d'Orient. També s'ha utilitzat per a celebrar els ascensos de categoria del Villarreal CF (fa ara cinquanta anys, el 8 de juliol de 1970, es va celebrar allí l'ascens a Segona Divisió) i per a manifestacions de repulsa a atemptats (la de l'11M va desbordar la plaça). Ha servit d'escenari per a situar part de la Fira de Santa Caterina, de vegades la Fira Medieval i com a centre d'actes cívics (fires d'ONG, Correllengua, desfilades de moda…). Des del 2 de juny de 2012 part del mercat ambulant dels dimecres i dissabtes es va instal·lar allí i, immediatament, la setmana següent, també es va situar allí el mercat de productors locals dels dijous (que fins a finals de 2014 era els divendres).

La plaça Major amb la font i l'estàtua del rei Jaume I, obra de Vicente Llorens Poy

L'Ajuntament en l'actualitat

Cinquanta anys després de la seua inauguració, l'edifici de l'Ajuntament, la casa consistorial, s'ha quedat xicotet i obsolet. En la planta baixa està el servei d'Atenció i Tràmits, Estadística i Cadastre; en la primera planta, Secretaria i Intervenció; Alcaldia té els seus despatxos en la segona; la tercera planta està dedicada a Serveis Tècnics, Urbanisme i Activitats; la quarta està ocupada pels despatxos dels grups polítics, i en la cinquena i sisena està el servei d'Informàtica.

Encara que l'edifici de la plaça Major continua sent la seu principal de l'Ajuntament, molts serveis i negociats s'han hagut de traslladar a altres edificis municipals: la Policia Local compta amb una seu moderna en l'antiga caserna de la Guàrdia Civil; els Serveis Socials ja s'han traslladat en dues ocasions, primer al carrer de Borriol i, actualment, ocupa un gran edifici de nova construcció al carrer de Josep Ramon Batalla, i Tresoreria, Recaptació i Normalització Lingüística estan també en un altre edifici d'aquest mateix carrer. Recursos Humans s'ubica a l'Hostal del Rei. També ocupen altres edificis: la Casa de la Dona, Drogodependències (a les antigues escoles dels Pares Franciscans), la Universitat Popular (a la Casa dels Mundina), Joventut (al Magatzem de Cabrera), Turisme (a la casa natalícia de Tàrrega), Educació (a la BUC), Cultura (a l'Auditori Municipal),

La plaça Major amb el mercat dels dimecres

Museus (a la Casa de Polo), Medi Ambient, Agència d'Energia i Agricultura, Esports (a la piscina Yurema Requena), Economia i Comerç (a l'antiga Cambra Agrària), l'Arxiu Municipal (a la Casa de l'Oli). La Biblioteca Municipal va ser el primer servei a tenir una seu pròpia, i actualment compta amb diverses agències de lectura repartides per la ciutat. Els Serveis Públics primer tenien el magatzem al costat de l'Ajuntament, després es van traslladar a un immoble davant de la caserna de la Guàrdia Civil i ara estan al camí de Betxí. Quan finalitze la reforma del Gran Casino està previst que l'oficina d'Atenció i Tràmits es trasllade a aquestes noves dependències.

Al llarg d'aquests cinquanta anys, l'edifici consistorial ha envellit i ha patit diverses reformes per a adaptar-se a les noves necessitats i a la nova concepció de l'administració: es van suprimir els taulells i es va modernitzar l'equipament. Però roman inalterable la funció de l'Ajuntament, la de servir la ciutadania i ser la casa comuna de tots els vila-realencs i vila-realenques.

Agraïments

Vull agrair a Ester Peset Gallén la col·laboració que m'ha prestat per a aclarir els dubtes que la documentació no resolia.

Gràcies també a l'escriptor de Vila-real, Luis Aleixandre Giménez, pel vídeo gravat per son pare, sobre la visita del ministre de la Governació Tomás Garicano Goñi a Vila-real el 30 de gener de 1970, que es pot consultar en aquest enllaç: *https://youtu.be/1g_62ddhDis*.

Bibliografia

Rubert Vilanova, Francisco. «Una casa del carrer Major (II): Els Cucaló de Montull». *Cadafal*. Maig, 1995.

Sarthou Carreres, Carles. *Geografia General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. 1913.

Traver García, Benito. *Historia de Villarreal*. Vila-real, 1909.

Fons documentals

Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr)

AMVr, 35/1913: Projecte d'alineació de la plaça de la Constitución. Conté la memòria descriptiva i el plànol.

AMVr, 72/1954: Ornamentació de la plaça del Generalísimo. Conté el croquis o plànol de la superfície de la plaça i l'esbós dels fanals que s'hi havien d'instal·lar.

AMVr, 41/1917: Projecte de reforma de la casa capitular de Vila-real.

AMVr, 4051: Llibre d'actes de la Comissió Gestora de l'Ajuntament de Vila-real des del 22 de juny de 1938 fins al 3 d'octubre de 1938.

AMVr, 65/1951: Dues propostes de reforma de la casa consistorial, amb la finalitat d'augmentar el rendiment del funcionariat. Conté un plànol.

AMVr, 92/1961: Inventari general del patrimoni de l'Ajuntament de béns, drets i accions.

AMVr, 90/1953: Sol·licitud d'informe a l'arquitecte municipal sobre l'estat del convent de les Dominiques, que declara en estat ruïnós.

AMVr, 94/1953: Declaració de ruïna amb informe de l'arquitecte municipal del convent de les Mares Dominiques i d'altres edificis.

AMVr, 127/1956: Còpies dels escrits sobre la permuta de terrenys entre l'Ajuntament i les mares dominiques.

AMVr, 168/1956: Expedient inicial per a la permuta de béns de l'Ajuntament. Convent de les Mares Dominiques, permuta d'edifici i terrenys de l'Hospital.

AMVr, 68/1957: Esborrany de l'acord de permuta del convent de les Dominiques per l'Hospital, amb detall dels béns mobles no inclosos en la permuta.

AMVr, 70/1958: Expedient de la subhasta de l'enderrocament i aprofitament del convent de les Dominiques.

AMVr, 167/1962: Escrit per a l'interventor per a la inscripció com a béns immobles de les cases adquirides per l'Ajuntament en els carrers següents: Major Sant Doménec núm. 1, Ramón y Cajal núm. 4, Ramón y Cajal núm. 6, Ramón y Cajal núm. 8, Ramón y Cajal núm. 10, Ramón y Cajal núm. 12, Mare de Déu dels Desemparats núm. 4 i Mare de Déu dels Desemparats núm. 8.

AMVr, 4064: Llibre d'actes de l'Ajuntament de Vila-real des del 28 de maig de 1955 fins al 28 de desembre de 1962.

AMVr, 183/1962: Ofici de la Cooperativa Catòlica Agrària de les condicions de venda a preu ajornat dels habitatges de l'illa de l'Ajuntament.

AMVr, 169/1963: Acta de licitació de l'enderrocament de vuit cases propietat de l'Ajuntament, situades annexes a les cases consistorials.

AMVr, 108/1961: Projecte de construcció de l'edifici de l'Ajuntament.

AMVr, 185/1961: Pressupost extraordinari núm. 13. Documentació econòmica relativa a la construcció del nou palau municipal (Ajuntament).

AMVr, 61/1963: Documentació corresponent a la construcció d'una nova casa consistorial.

AMVr, 80/1965: Expedient per a la instal·lació d'ascensor, decoració de planta noble i adquisició de mobiliari.

AMVr, 112/1961: Reforma parcial interior: zona de la plaça del Generalísimo.

AMVr, 94/1965: Expedient per a la nova urbanització de la plaça del Generalísimo (plaça Major).

Fons fotogràfics

AMVr. Fons Fotogràfic d'Alcaldies

AMVr. Fons Fotogràfic d'Enrique Martí

AMVr. Fons Fotogràfic de Pascual Vicente Candau Vilanova

Domingo J. Font Pitarch
Antoni Pitarch Font

3

L'EXPORTACIÓ TARONGERA A VILA-REAL DURANT LA GUERRA CIVIL

L'exportació tarongera a Vila-real durant la Guerra Civil

La Guerra Civil Espanyola no va arribar en el millor moment de l'exportació tarongera, ja que després del rècord històric de 1930[1] es va entrar en una època d'estancament, quan no de crisi a partir de 1933, a causa de les mesures proteccionistes adoptades a Europa com a conseqüència de la crisi de 1929 iniciada als Estats Units.

De tota manera, la taronja seguia sent, per al govern legítim de la República, un dels escassos mitjans amb què comptaven per a obtenir divises. Sabien que la taronja podia transformar-se en or[2] i que la seua exportació excedia l'àmbit econòmic valencià per esdevenir un problema d'importància estatal i decisiu per al futur desenvolupament

[1] Abad, V. «El estancamiento de los años treinta (1930-1936)». *Historia de la naranja*. València: Prensa Valenciana SA, 1991.

[2] Bosch, A. *Ugetistas y libertarios. Guerra civil y revolución en el País Valenciano, 1936-39*. València: Institut Alfons El Magnànim, 1983.

de la guerra. Així, el mateix estiu de 1936, el Comité Executiu Popular de València, les sindicals i el Govern dissenyaren, precipitadament, alguns projectes per a organitzar la immediata campanya 1936-37, és a dir, la guerra deixava el camí lliure per a assajar formes alternatives d'organització de l'economia citrícola per a superar unes estructures considerades caduques pels taronjaires més reformadors.

Els sindicats valencians solien anar molt més enllà d'una lleugera intervenció tal com proposava la Delegació d'Agricultura del Comité Executiu Popular i, així, l'incipient Sindicat Únic Regional de Treballadors de l'Exportació Fruitera (SURTEF), d'orientació anarquista i afecte a la CNT, donava a conéixer el setembre de 1936 un projecte de socialització de l'exportació de cítrics, tal vegada perquè seguia sense existir una mínima normativa per a la campanya imminent, mentre les diferents propostes dels partits polítics que conformaven el Front Popular, al voltant del control o de la socialització del sector, feien presagiar futurs enfrontaments. A finals d'octubre, de les cendres del SURTEF va sorgir l'organisme que controlaria l'exportació –a la majoria de pobles valencians– durant la campanya tarongera de 1936-37, el CLUEA (Consell Llevantí Unificat d'Exportació Agrícola) promogut conjuntament per UGT i CNT.

A les dificultats internes, derivades de la Guerra Civil, es van sumar les dificultats externes ja que els representants del CLUEA trobaven una desconfiança a l'estranger que anava en augment, fomentada per la contrapropaganda dels nacionals de Franco,

també la competència de Sud-àfrica i Palestina, la fallida transitòria del mercat francés i la pèrdua quasi total del mercat alemany. Tot això exigia una nova orientació de les exportacions, de manera que només nàixer el CLUEA va haver d'adquirir un caràcter plenament comercial per poder sufragar les despeses de guerra. Per tant, molts dels objectius plantejats inicialment no van arribar mai a posar-se en pràctica, tant per la negativa dels sindicats locals i del CLUEF (Consell Local Unificat d'Exportació de Fruites) a col·laborar amb els òrgans de caràcter estatal, bé per la manca d'acord entre els sindicats i, per descomptat, per l'oposició de les autoritats provincials que solien dedicar-se més a minvar el control dels sindicats que a intentar alçar una situació complicada des de totes les òptiques.

Per tant, tot va acabar més en una intencionalitat de canviar les coses a millor que no en una nova economia amb una estructuració social diferent, ja que, en definitiva, no es va passar de crear un sistema econòmic de resistència i de guerra. El cas de Vila-real així ho demostra.

A mitjan agost de 1936, el Comité de Defensa de Vila-real creava la Comissió d'Incautació de Béns i Administració de Finques Rústiques, ubicada a l'edifici dels carlins i presidida[3] per Vicente Costa Cantavella, per tal de prendre possessió de les propietats dels facciosos fugits (cases, fàbriques, tallers, comptes bancaris, explotacions agràries, etc.). La mesura s'emparava en el Decret del Govern de 8 d'agost de 1936, que recomanava el control temporal de la propietat, i de la seua administració s'encarregarien les societats obreres UGT i CNT. Malgrat les diferències entre totes dues respecte a les finques rústiques expropiades (els anarquistes consideraven aquestes terres com a comunals i eren partidaris de la seua col·lectivització, mentre els socialistes defenien la municipalització perquè li atorgava més poder a les entitats locals, les quals controlaven perquè eren el

[3] «Manifestación de Vicente Costa Cantavella. Villarreal, 6 de abril de 1939». *Procedimiento sumarísimo de urgencia nº 2797-C*. Arxiu General i Històric de Defensa. Arxiu de la Universitat Jaume I de Castelló, foli 96.

sindicat majoritari a la ciutat), les dues organitzacions arribaren a una ferma aliança amb l'objectiu comú de derrotar el feixisme.

En un mes, la Comissió va engegar (a banda de diverses tendes, tallers i fàbriques) el control de més de cinquanta finques rústiques, que s'incrementaren els mesos següents, i del Sindicat Agrícola Catòlic, reconvertit en Sindicat Agrícola i Caixa Rural UHP (Unión de Hermanos Proletarios), que va confiscar els comptes d'estalvi de dretans i religiosos (més de mig milió de pessetes) per a posar en marxa l'engranatge d'una imminent campanya tarongera.

La debilitat de la CNT a Vila-real va impedir una transformació total de la pertinença i del treball en el camp, ja que el Sindicat Agrícola UHP va implementar[4] un sistema cooperativista que organitzava totes les etapes del procés (conreu, recol·lecció, confecció, exportació i pagament) però va respectar pautes capitalistes com la propietat privada (la majoria de llauradors locals eren xicotets propietaris) i el comerç particular de cítrics, encara que sota la seua supervisió.

D'aquesta manera, es posava en marxa la campanya 1936-37, tot i que els entrebancs encara no havien començat. L'UGT i la CNT local organitzaren el CLUEF (instal·lant la seu a l'oficina del Registre de la propietat), tot i que en realitat els seus membres eren els mateixos del Sindicat Agrícola UHP.

[4] Amorós Peidro, M. i A. *José Peidro, de la CNT. Retazos del movimiento obrero y de la Guerra Civil en Alcoi y Vila-real*. Bilbao: Likiniano elkartea, 2005, p. 72-73.

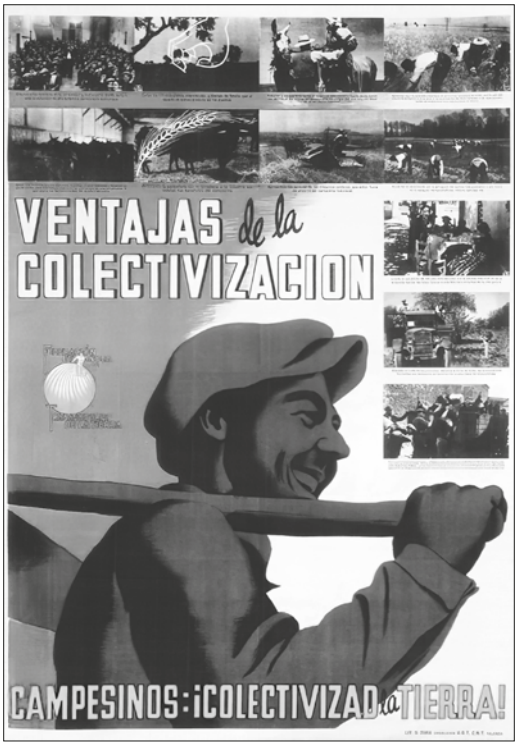

Al mes de novembre, els representants vila-realencs participaren en dues assemblees d'entitats exportadores de taronges organitzades pel CLUEA, una territorial a València i una provincial a Castelló. Davant la desconfiança que els generava el CLUEA (format per excomponents de la dreta valenciana), en totes dues reunions van defendre, de manera ferma, la gestió cooperativista però amb una sèrie de condicions:

1. Reconeixement d'un organisme, dirigit per UGT i CNT, que controlara tots els assumptes de l'exportació intervinguda.

2. Aquest organisme només havia d'assessorar el Govern en la fixació de preus de la taronja, per tal d'evitar la competència i la contractació de vaixells amb els preus més mòdics possibles.

3. Establir un cànon per a sufragar les despeses de les gestions d'aquest organisme.

4. Creació d'un fons per a bonificar els productors que perderen la collita per baixes temperatures, pedra o problemes comercials.

5. Llibertat dels pobles per a negociar les seues mercaderies (tant de venda a preu tancat com en consignació), per a realitzar i administrar les seues operacions financeres, deixant a disposició del Govern totes les divises aconseguides.

El CLUEA es va negar a acceptar el darrer punt, ja que s'oposava a les seues intencions de convertir-se en l'òrgan administrador dels interessos de tots els pobles taronjaires, mentre el Sindicat Agrícola UHP només concebia el CLUEA com a organisme assessor de l'Estat per a evitar evasions de capital i sempre format per elements de les dues sindicals. L'enfrontament era inevitable i les represàlies, també.

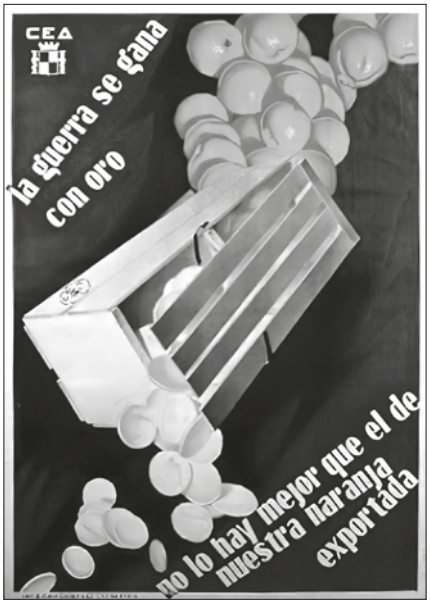

Així, en la segona quinzena de desembre[5], al port de Borriana van quedar sense embarcar 900 embalatges de mandarina de Vila-real de primera qualitat, que es destinaven al mercat nadalenc d'Anglaterra i tenien un valor aproximat de 50.000 pessetes. Els camarades del Comité Unificat de l'Exportació de la Cooperativa Única de Vila-real (el Sindicat Agrícola UHP) declinaven la responsabilitat del fet i alertaven els ministres de Comunicacions i de Comerç Exterior per la considerable pèrdua de divises que allò significava i reafirmaven la seua voluntat de continuar administrant la seua economia i d'oposar-se als monopolis. A banda de les nombroses acusacions d'enemics del règim, de col·laboració amb els feixistes i, fins i tot, l'amenaça[6] d'un membre del CLUEA de pegar-li un tir a un representant de Vila-real en una reunió organitzada pels portuaris de Castelló.

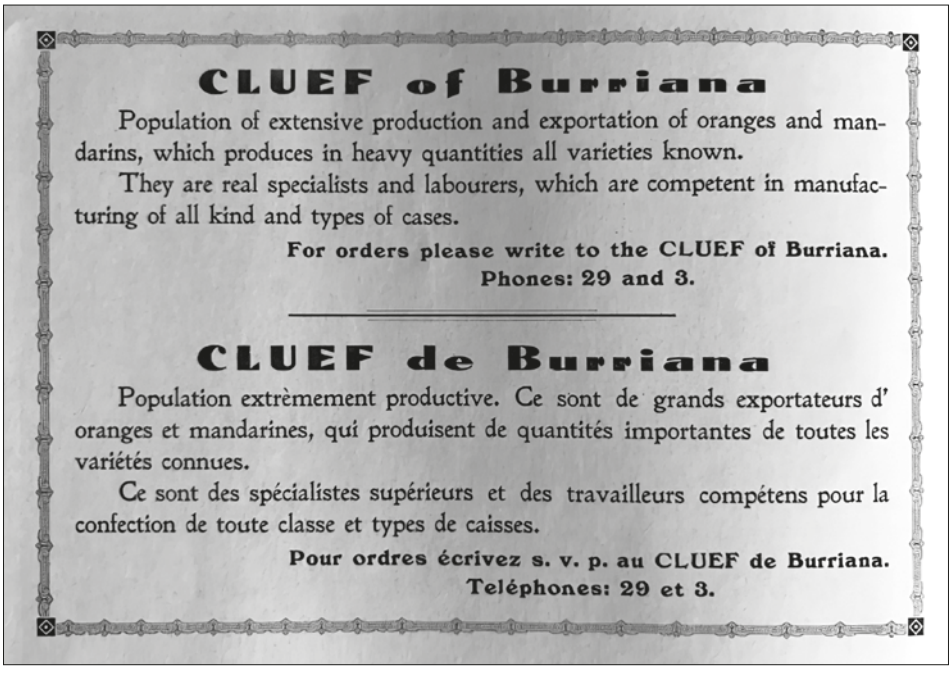

CLUEF of Burriana

Population of extensive production and exportation of oranges and mandarins, which produces in heavy quantities all varieties known.

They are real specialists and labourers, which are competent in manufacturing of all kind and types of cases.

For orders please write to the CLUEF of Burriana.
Phones: 29 and 3.

CLUEF de Burriana

Population extrèmement productive. Ce sont de grands exportateurs d' oranges et mandarines, qui produisent de quantités importantes de toutes les variétés connues.

Ce sont des spécialistes supérieurs et des travailleurs compétens pour la confection de toute classe et types de caisses.

Pour ordres écrivez s. v. p. au CLUEF de Burriana.
Teléphones: 29 et 3.

Tot i les diferències, a mitjan febrer de 1937 es va arribar a una solució i el CLUEA i la cooperativa de Vila-real acordaren[7] la llibertat d'exportació per tal d'afavorir la causa antifeixista.

[5] *Heraldo de Castellón*, «¿Acción contrarrevolucionaria?», 21 de desembre de 1936, p. 4.

[6] *Heraldo de Castellón*, «Exportación naranjera y posición de Villarreal ante la CLUEA», 28 de desembre de 1936, p. 1.

[7] *Heraldo de Castellón*, «Gobierno Civil. Acuerdo con el CLUEA», 20 de febrer de 1937, p. 2.

Acabant la campanya, la secció d'exportació de la cooperativa[8] regalava 90 milers de taronges als soldats del front de Madrid, que van ser enviades en dos camions, encara que ja evidenciaven les dificultats del moment per a transportar les mercaderies.

[8] *Heraldo de Castellón*, «De Villarreal. Naranjas para el frente», 16 d'abril de 1937, p. 3.

Al mes de maig es feia efectiu el pagament del cinquanta per cent del valor de les taronges exportades[9] a l'estranger entre els productors vila-realencs i els resultats foren satisfactoris. A finals de juny, pendents de realitzar la liquidació final, s'anunciava que als llauradors que no els havien collit les mandarines per no haver rebut el permís de contingent, també se'ls abonava la meitat de la seua valoració, a pesar que la fruita haguera estat abandonada, regalada als soldats o venuda a preus irrisoris.

El tancament de la campanya[10] deixava una doble satisfacció: pels bons resultats obtinguts i per superar les dificultats i el setge sofert pels membres del Consell del Sindicat Agrícola UHP. A més, s'aprofitava per a reivindicar la posició defensada per Vila-real davant el CLUEA, tot i que es lamentava que molts altres pobles no els hagueren recolzat i que molts llauradors acabaren pagant el fracàs del CLUEA, per això es demanava la seua dissolució i que es depuraren responsabilitats.

D'altra banda, a finals de juny el Comité Unificat de l'Exportació del Sindicat Agrícola UHP rebia l'autorització de la Direcció General de Comerç per a importar aliments i matèries de primera necessitat. D'aquesta manera, un mes després arribava[11] un vaixell amb 40.000 quilos d'abadejo, 500 caixes de llet condensada, sucre, café i matèries per a la fabricació de sabó. Va ser costejat amb la part corresponent a las divises obtingudes de la venda de

[9] *La Voz del Obrero*, «Satisfacción cumplida», 22 de maig de 1937, p. 3.

[10] *La Voz del Obrero*, «¡Villarreal tenía razón!», 26 de juny de 1937, p. 2.

[11] *La Voz del Obrero*, «Villarreal. Llegada de mercancías de primera necesidad», 24 de juliol de 1937, p. 3.

taronges als mercats estrangers. Les mercaderies van ser venudes entre els vila-realencs i els refugiats a un preu assequible (l'abadejo a 4 pessetes el quilo i la llet condensada a 2 pessetes el pot), mentre el sucre, el café i la matèria per a fabricar sabó van ser donades al Consell Municipal, a la Delegació de Proveïments, per a la seua administració.

No obstant això, la realitat s'imposava i el transcurs de la guerra, amb bombardejos cada vegada més habituals, mobilitzacions de quintes, dificultats de subministraments i els resultats econòmics del CLUEA, provocaren l'abandonament de moltes terres. Així, a primers d'agost, el governador civil[12] estimava que la collita de taronges de la Plana seria la meitat de la campanya anterior i, per això, exhortava les cooperatives, les col·lectivitats i els xicotets propietaris a treballar el camp amb el major afany.

Amb la intenció de pal·liar l'abandonament dels camps i la conseqüent minva de la producció, durant la tardor es posà en marxa a Vila-real[13] la Col·lectivitat Productora Camperola UGT-CNT, una iniciativa finançada pel Sindicat Agrícola UHP que es va fer càrrec de l'usdefruit de les més de quatre mil fanecades confiscades seguint principis anarquistes (desapareixien la propietat i els diners, els membres de la col·lectivitat no

[12] *Heraldo de Castellón*, «Gobierno Civil. El abandono de los naranjos», 6 d'agost de 1937, p. 4.

[13] Amorós Peidro, M. i A. *Op. cit.*, p. 85-88.

rebien jornal pel seu treball però tenien les despeses sufragades amb una cooperativa de consum que els abastia, etc.). Tot i que els propòsits resultaven molt dignes (acabar amb l'atur dels llauradors, obtenir el millor rendiment de la terra, etc.) la col·lectivitat va tenir al Consell Municipal com a enemic, per les pressions dels xicotets propietaris i dels comerços privats que, a més, havien de competir amb les cooperatives.

D'altra banda, les cooperatives d'exportació de la província formaren[14] una federació, denominada CEFA (Cooperatives d'Exportació Fruitera Agrupades), que defensaria els seus interessos i col·laboraria amb el Govern de la República. En formaren part la quasi totalitat de cooperatives i sindicats d'Almassora, Nules, Castelló, l'Alcora, Moncofa, Artana, Betxí, Borriana, Tales, Borriol, la Vilavella i les de Vila-real, és a dir, el Sindicat UHP de les Alqueries, el Sindicat Unió Republicana, el Sindicat Agropecuari i el Sindicat Agrícola UHP.

Malgrat les bones intencions, a meitat de gener de 1938, només s'havia pogut exportar la vigèsima part de la producció de mandarines i, a sobre, tots els enviaments als mercats catalans es centralitzaren[15] a Barcelona, a causa d'una disposició de la Dirección General de Abastecimientos. Aquest fet paralitzava l'afluència de compradors a la nostra comarca i, en conseqüència, perjudicava sensiblement el comerç interior dels cítrics. A pesar de totes les dificultats i les excepcionals circumstàncies que es vivien, fins al mes d'abril,

[14] *Heraldo de Castellón*, «Las Cooperativas naranjeras se agrupan», 11 de novembre de 1937, p. 4.

[15] *Heraldo de Castellón*, «De Villarreal. Reunión interesante», 19 de gener de 1938, p. 1.

quan l'exèrcit franquista arriba a Vinaròs, camions francesos van anar emportant-se les taronges que es van poder recol·lectar a Vila-real durant aquella caòtica campanya.

Com solen afirmar alguns historiadors, la República acabava com va nàixer, és a dir, volent acontentar a tots i no satisfent quasi ningú...

Josep Usó Mañanós
Gilberto Dobón Abad

4

XAVI CASTILLO, PREMI SOCARRAT MAJOR 2020

Xavi Castillo, Premi Socarrat Major 2020

Xavi Castillo, Premi Socarrat Major 2020, a càrrec de Josep Usó, membre de la Junta de l'Associació Cultural Socarrats

Aquest any 2020, l'Associació Cultural Socarrats ha proclamat com a Socarrat Major l'humorista Xavi Castillo.

Segurament, molts de vosaltres, quan comenceu a llegir, us preguntareu el mateix que ens vam preguntar els assistents a l'assemblea en la qual es va decidir que fora ell l'elegit. Un còmic?

Doncs sí. El Socarrat Major s'atorga a una persona, una institució o un col·lectiu que haja destacat per fer la seua faena ben feta i, especialment, per fer-la en valencià. Aquestes són, en bona mesura, les dues condicions que ha de complir el guardonat. Però si mirem enrere, mai hi ha hagut un humorista, entre els guardonats. I ja tocava.

Perquè el treball de Xavi Castillo no és senzill. Fer riure. Com ell mateix diu, fer *risa*. L'humor sempre té un grau de dificultat afegit. Sempre es parla millor d'una obra que fa plorar que d'una que fa riure. En el cas de Xavi Castillo, amb l'afegit que ell no ens estalvia res del nostre vocabulari: del correcte, de l'incorrecte i del molt incorrecte. I es fixa en tot allò que té, que tenim, al nostre voltant. I es riu i ens fa riure de tot i de tots. Amb el mèrit

El protagonista de la nit, amb la Junta de l'AC Socarrats

afegit que sempre ho fa en valencià. És un exemple per a tots els que pensem que sense recórrer a altres llengües es pot fer de tot i fer-ho molt ben fet. Xavi Castillo dessacralitza aquelles parts de la nostra vida quotidiana que sembla que siguen impossibles de traure del seu context. I riure's, en resum, d'allò més sagrat. Des d'ell mateix, fins a les falles. Des d'un polític, fins al capità moro de les festes d'Alcoi. Ha arribat a fer humor de la mateixa Bíblia (només l'Antic Testament, de moment). I sempre aconsegueix omplir, fer riure el públic i deixar-lo amb ganes de més.

A banda de la gràcia que cal tenir per a fer bé aquesta faena, també s'ha de comptar amb el fet que molta gent se sentirà ofesa. I no perquè algú haja fet un acudit a costa seua; en general, és perquè mai li hauria passat pel cap fer un acudit d'un soterrar, d'un miracle o d'un discurs solemne.

Els bons humoristes, que en són pocs, perquè és un art difícil, ho tenen sempre més magre que la resta d'artistes. Perquè el seu objectiu és fer riure. I riure sempre és transgressor. Si, a més a més, tot això ho fas en valencià, el mèrit d'arribar a triomfar es multiplica. I aquest és un dels mèrits de Xavi Castillo. No haver cedit mai a les pressions ni a les temptacions per a canviar ni d'estil ni de llengua.

Xavi Castillo és un home nascut a Onda, com qui diu al costat de casa, però que es va criar a Alcoi. Un home que ha alçat passions a favor i en contra amb les seues actuacions. Que es va passar anys pràcticament vetat a molts pobles i ciutats, perquè algú s'havia identificat amb algun dels seus personatges. Val a dir que això tampoc és massa complicat, perquè quasi totes les seues caricatures duen nom i cognom. Fundador de la companyia de teatre Pot de Plom, quan només tenia divuit anys, mai ha deixat de treballar. Ni en

Taula del premiat i la Junta de l'AC Socarrats

els anys més difícils, quan estava vetat per la censura dels dirigents polítics, ni tampoc aquestes setmanes del confinament pel virus. Encara que fora des d'un despatxet a la seu de la companyia de teatre, quan feia aquells mítics programes de *Veriueu-ho* o, des de casa, explicant-nos petits fragments de l'Antic Testament.

En els escenaris és molt polifacètic; és capaç de transformar-se en tanta gent a la vegada i d'una manera tan versemblant que, quan el coneixes com a persona, quasi sorprén que ell només en siga un. Fins i tot, en algun moment, pot semblar tímid. Sempre m'ha fascinat l'enorme quantitat d'estris de tota mena que hi ha en un escenari atapeït al qual arriba un sol home, ell. Comença a parlar i ja no té aturador. Els seus monòlegs han arribat a tanta gent que alguns dels seus personatges ja són com un més de la família en una bona part de les llars valencianes. Des del capità moro (que ho paga ell) fins a alguns polítics valencians, que més passaran a la història pel personatge que n'ha fet Xavi que pel que han fet de veritat. En els seus monòlegs desfilen, s'ajunten i fins i tot dialoguen una gran colla de prohoms, reals o ficticis. En té prou amb una perruca, un desembossador de desaigüe, un tros de manta, un turbant, una pinteta o un tanga per a convertir-se en qualsevol d'ells.

Xavi Castillo i Pepa Cases (presentadora de l'acte)

A més a més, el públic sempre participa de l'espectacle. Ens interpel·la, ens provoca i ens fa participar, vulgues que no, d'una paròdia que sempre acaba per fer esclatar riallades a la vegada que provoca algun murmuri escandalitzat. Però és que, segons ell mateix diu, cada època històrica té el seu fill de puta preferit. De tant en tant, sentint-lo o veient-lo actuar, trobes detalls que et recorden l'enyorat Pepe Rubianes o també Les Luthiers. Tot i que ell diu que un dels que més el va engrescar per a fer el que fa va ser Albert Boadella; però fa molts anys, quan feia teatre i també feia riure.

Amb tot això, vam arribar a la proclamació de Xavi, ja parle d'ell com si ens coneguérem de tota la vida. La conducció de l'acte per part de Pepa Cases, una personalitat immensa, va resultar electritzant. Això, afegit al fet que tots dos són companys de faena en el programa *Trau la llengua* i al fet que ella es considera una més del poble (tot i que és nascuda a Nules), li va donar una proximitat i una gràcia especials. No va parar en tota la nit de moure's, de ballar, de teixir complicitats entre tots els presents. Per a trencar el gel, al mateix temps que començaven a repartir els primers plats per les taules, les persones assistents al sopar vam participar en un taller de papiroflèxia (origami, es diu en el japonés original) d'allò més interessant i divertit que va dirigir el mestre, i expert en la matèria, Joan Cubertorer. Després d'uns pocs minuts, tothom estava més preocupat per doblegar bé el full que per tombar la copa o per gaudir del que servien els cambrers. Amb això, ja en vam tenir prou per a començar a xarrar amb els companys de taula o per anar a veure si aquell de la taula del costat havia aconseguit muntar la caixeta millor que tu.

Un moment divertit de l'acte, Xavi Castillo i Pepa Cases

Després de sopar, d'escoltar la glossa de l'homenatjat que va llegir el seu amic de tota la vida, Gilberto Dobón, el discurs del mateix Xavi Castillo i de gaudir també d'unes poques (ens en van semblar poques, la veritat) cançons interpretades per Miquel Gil acompanyat d'Abraham Rivas al teclat, es va acabar l'acte amb la sensació que era massa prompte per anar-nos-en cap a casa. Que ja foren les dues tocades de la matinada, només indica que ens ho havíem passat d'allò més bé.

Actuació musical de Miquel Gil

Us deixe ara amb el discurs de glossa de Gilberto Dobón.

Discurs de presentació del Socarrat Major 2020, Xavi Castillo, a càrrec de Gilberto Dobón

Bona nit,

L'Associació Cultural Socarrats de Vila-real atorga, cada any, el Premi Socarrat Major a una persona, un grup o una institució que s'ha caracteritzat per la defensa i la difusió de la llengua i la cultura del país.

Aquest Premi s'ha atorgat a personalitats com ara Enric Valor, Isabel-Clara Simó, Raimon, Maria del Mar Bonet… A entitats com Ràdio Vila-real, la Federació Escola Valenciana, la Societat Coral El Micalet, la Universitat Jaume I…

Senyores i senyors, definitivament, enguany el món s'acaba.

He llegit que Keith Richards s'ha deixat de fumar, Estefania és més famosa que Carmesina i els socarrats lliuren el seu valuosíssim guardó a Xavi Castillo.

Alguna cosa estem fent malament, Fermí.

No, ara, seriosament. Xavi Castillo, actor, humorista, *showman* amb més de 30 anys de professió, fa teatre d'humor, teatre de *risa*…

Xavi va nàixer a Onda el 1967 i molt prompte la família Castillo, sabaters artesans, es va establir a Alcoi. Quan jo el vaig conéixer tindríem set anys i ell sempre deia orgullós «Jo soc d'Onda, no d'Alcoi». Això, per a mi, un natiu alcoià de set anys, li donava una aura exòtica, encara que no sabia on estava Onda.

Seria l'any 1985, en la tele, Tricicle triomfava amb el seu humor blanc i la seua tècnica depurada. Vam veure Els Joglars al Teatre Circ d'Alcoi i el Nijinski de Lindsay Kemp a València, que ens va canviar la vida.

Anàvem a l'institut encara quan Xavi ens va embolicar en un projecte de muntar un espectacle de mim, perquè havia conegut un tio que *nosequénosecuantos*…

En resum, Xavi Castillo, Xavi Giner, Miquel Peidro (el promotor) i jo mateix vam fer un, digam, *espectacle* d'esquetxos amb estètica de mim com a acte central d'una reunió naturista vegetariana iogui d'Alcoi.

Molt amablement ens van dir que havia eixit molt bé i que havia sigut molt divertida, ens ho vam creure i així va nàixer Pot de Plom.

El primer espectacle es titulava *¿Sabe tu madre que estás aquí, Honey?* i, en el cartell, eixia

Gilberto Dobón glossant la figura del premiat

Humphrey Bogart (que no tenia res a veure) i el segon responia al títol *Eh, pues otros chupan candaos*, ja amb Carles Esteve substituint Xavi Giner i jo, més en la part tècnica (polsar el *play* del casset i encendre els dos focus ataronjats que constituïen el disseny de luminotècnia).

Van fer les primeres actuacions al pub L'Escenari, el nostre quarter general, als instituts de la zona i inclús en una festa de campanya electoral del PCE.

Poc de temps després torna el benvolgut Pep Cortés a Alcoi i reflota La Cazuela, una companyia local estable creada el 1955, que havia tingut un Premi Nacional de Teatre i que quasi havia desaparegut en els vuitanta. Amb el nom de La Cassola, Pep Cortés inicia una fecunda activitat teatral, en la qual Xavi comença a treballar de muntador, de la mà d'Alejandro Soler i Paqui Dènia, de l'*Ací no paga ni Déu!* de Dario Fo, un primer èxit rotund de la nova companyia La Cassola.

Pep Cortés continua la revolta i recull un grup d'actors i aspirants a actors i munta un espectacle mític de creació col·lectiva, *Cadiram*.

Disculpen el lloc comú, però, en *Cadiram*, Xavi brilla amb llum pròpia. Rubianes actua al Teatre Calderón i l'alcoià Juli Cantó representa el monòleg *Possiqueteveré*.

Xavi diu: «Jo vull fer això».

Foto de família amb bona part dels socis de l'AC Socarrats

Amb la inspiració d'aquests mestres, tot comença a rodar. Xavi també fa papers dramàtics en diversos muntatges professionals, però, a ell, el que li agradava era fer teatre de *risa* i en valencià.

A poc a poc, fent quilòmetres en furgonetes llogades, furtant hores al dormir, actuant en llocs inversemblants, fent de productor, distribuïdor, muntador, director i actor, porta com a bandera la frase de Pep Cortés: «Teatre és un actor amb un llençol i una granera».

Comencen els seus monòlegs, amb desenes de personatges que ja són nostres. *Pànic al Centenari* és el punt d'inflexió. *Historietes medievals* n'és un altre.

Fa teatre per a joves que poden gaudir els adults.

Fa teatre per a adults, als quals sacseja l'estómac de riure perquè sacseja tot allò que considerem convencionalismes i allò políticament correcte. No hi ha res sagrat.

Després vindrien les censures, els ofesos, els espais vedats i l'augment progressiu del públic. D'un públic cansat de la hipocresia, dels polítics corruptes, dels polítics blanets, dels impostors. I simultàniament va venir l'èxit incontestable. I l'acte de hui així ho demostra.

Però l'èxit no és un factor que l'haja canviat. Una cosa que no deveu saber vosaltres és que la companyia Pot de Plom, amb tota seguretat, és l'única empresa cultural valenciana que té un programa tan gran de responsabilitat social corporativa.

El premiat Xavi Castillo amb Fermí Font i Gilberto Dobón

Xavi no sap que això es diu així, *responsabilitat social corporativa*. A ell li diuen: Podries fer una actuació a benefici de…? i ací poseu la causa noble que vulgueu. Allí estarà ell omplint un recinte en pro de damnificats de tot tipus de causes justes. Bé, excepte Cáritas, que no volen saber res d'ell (no sabem bé per què).

Per no fer-ho més llarg, que açò ja pareix un monòleg de Xavi. Finalitzaré amb una cita de Pepe Rubianes que no trobareu en Instagram.

«Els grans personatges han sigut gent que s'ha rigut de tot. Només l'estúpid es pren seriosament aquesta cosa que anomenem vida.»

5

Francisco Mezquita Broch

GRAN CURSA CICLISTA VILA-REAL–VINARÒS–VILA-REAL DEL 19 DE MARÇ DE 1926. APUNTS PER A UNA BIOGRAFIA DE JUAN B. LLORENS

Gran cursa ciclista Vila-real–Vinaròs–Vila-real del 19 de març de 1926. Apunts per a una biografia de Juan B. Llorens

Fa uns anys, va arribar a les meues mans un escrit de part de Carmen Saura, filla de Pascual Saura, el ciclista exiliat a França a causa de la Guerra Civil, company del campió ciclista Juan B. Llorens. El conserve ja fa temps, des que me'l va donar Carmen. L'he llegit diverses vegades i finalment he decidit publicar-lo perquè crec que no s'ha difós en altres mitjans i, a més, guarda interés sobre la figura del ciclista Juan B. Llorens i l'ambient esportiu que es vivia al poble en aquells anys vint. El document està escrit a màquina, amb algunes fotografies reproduïdes tan deficientment que no tenen valor documental. L'autor està consignat en el primer paràgraf, Bautista Mata Girona, que va tenir un fort lligam d'amistat amb el campió ciclista Llorens, ja que aquest va ser, segons les seues paraules, padrí de la seua boda l'any 1934.

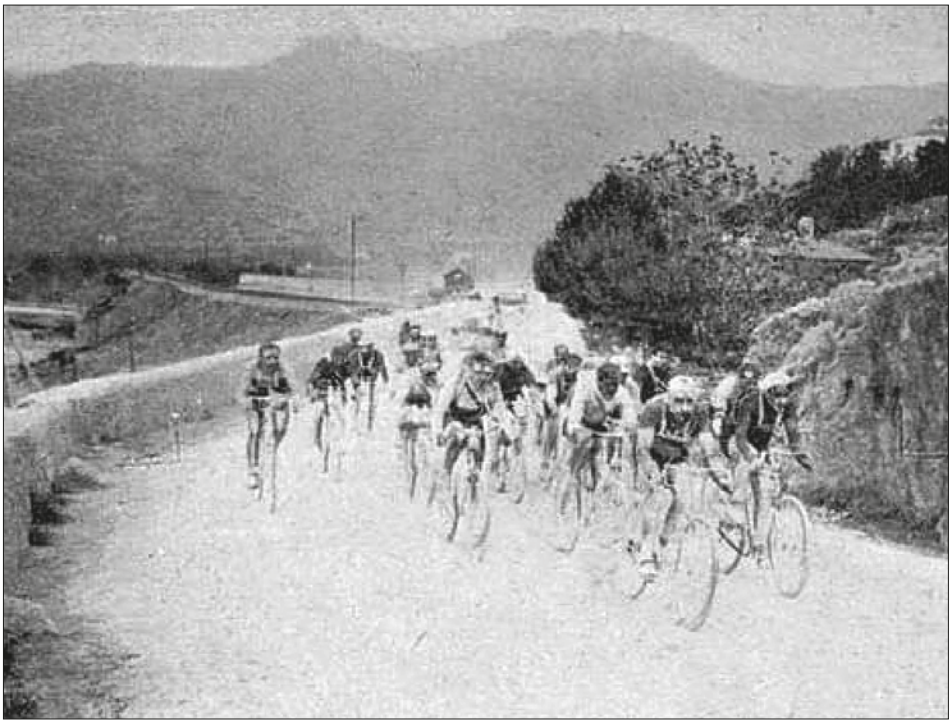

Instantània del Gran Premio Mijares, de 1926 (*La Esfera*, 03.04.1926, *http://hemerotecadigital.bne.es*)

Sobre aquesta cursa hi ha una breu referència en l'obra de Manuel Juan Nebot[1], amb unes dades que apareixen en el document que transcriurem, però afegeix que la Peña Ciclista Excursionista de Vila-real, nascuda el 1925 i organitzadora de la cursa, tenia la seu al Casino Antic.

Igualment en el número 29 dels *Dossiers vila-realencs*, «Tres figuras y un superviviente. Llorens, Nebot y De la Mata», consultat en la Secció local de la Biblioteca Municipal de Vila-real, hi ha un paràgraf explicatiu amb més dades de la cursa ciclista:

> Una de sus victorias más destacadas en carrera fue la Villarreal-Vinaroz-Villarreal de doscientos kilómetros, en la que ganó en solitario (Llorens). A cuatro minutos llegó el segundo, Bachero, y a siete, Cañardo. Tras ellos se clasificaron el francés Maurice Regnier, con quien formó pareja en los velódromos para las carreras a la americana; Miguel Musio, Ricardo Montero, José Magdalena, José Saura, Telmo García y Gabriel Cruz.

Segons la premsa, sobre la cursa ciclista esmentada hi ha referències en la pàgina 18 del diari *El Mundo Deportivo* de l'1 de març de 1974, quan es diu que José Calduch va ser el que la va organitzar.

En el diari *Heraldo de Castellón* de 1926 també apareixen notícies al respecte. En l'última pàgina del número de l'11 de març llegim la notícia que la Comissió Permanent de l'Ajuntament de Vila-real, presidida per l'alcalde Evaristo Olcina Doménech, amb els senyors Font, Richart i Usó, havia acordat subvencionar amb 500 pessetes la cursa ciclista Gran Premio Mijares organitzada per la Peña Ciclista Excursionista de Vila-real. Una subvenció important pels temps de 1926, ja que la construcció d'una vivenda modesta, per exemple, costava unes 4.500 pessetes[2].

En el mateix diari, el dia 12 de març, en l'apartat «Ecos de Villarreal», hi ha una informació sobre els nous inscrits per a la «gran carrera Villarreal-Vinaroz-Villarreal organizada por la Peña Excursionista Ciclista de Villarreal, […] aumenta la expectación entre los aficionados a este deporte y las discusiones y comentarios se avivan cada vez que se conoce una nueva inscripción». Finalment, acaba amb la llista dels nous inscrits: núm. 15, Vicente Senent, de València; de la mateixa ciutat, 16, José Torán; 17, José M. Pérez; 18, José Marco; 19, Francisco Quiles; 20, José Adán; 21, José Burdeus, d'Almassora; 22, Luis Gutiérrez, de València; 23, Vicente Molés, de Vila-real; 24, Vicente Sabres, de València, i 25, Vicente Puchades, de València.

[1] Juan Nebot, M. *Villarreal siglo XX*. Vila-real: Impremta Miralles, 1985, p. 18.

[2] Mata Albella, V. «Setenta y cinco años de la historia de Villarreal en la biografia de los presidentes de la Caja Rural». *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*. Vila-real: Caja Rural Católico Agraria de Villarreal, 1994, p. 155.

També, el 17 de març, en una columna explica aquest diari alguns detalls dels participants en la cursa, en concret d'Antonio Torres, un jove de 18 anys d'Alacant que era una promesa esperançadora; així com de Maurice Regnier, ciclista molt conegut i experimentat en proves internacionals. També de José Magdalena, excampió d'Espanya, que encara que havia estat sis anys inactiu, s'esperava que estiguera en forma.

Llorens, campió d'Espanya 1921, 1922 i 1923 (*Heraldo Deportivo*, 05.10.1923, *http://hemerotecadigital.bne.es*)

El dia 20 de març de 1926, l'*Heraldo de Castellón* publica el que podríem dir que és la crònica periodística de la cursa. Segons aquesta, l'eixida estava situada al raval de Sant Pasqual, a les 9 hores del matí, però abans el representant de l'UVE[3], el Sr. Torres, va confirmar el full d'eixida amb divuit corredors. També estava disposat en el seu vehicle el Jurat, format pels senyors Juan Bebot (*sic*)[4], Las Plazas, Vilar i Calduch.

A les 9 del matí van eixir els ciclistes en direcció a Nules, seguits per més de vint automòbils de premsa de Barcelona, Madrid, València i Castelló. Suposem que allí van pegar la volta per a dirigir-se una altra vegada cap a Vila-real, on estava situat el pas de la primera prima en metàl·lic davant del Casino de la Juventud Radical Jaimista[5], nom que tenia aleshores el Partit Carlista, que va guanyar el vila-realenc Pascual Saura.

Després, diu la crònica que van seguir pel carrer Major Sant Jaume i suposem que continuarien pel raval de Sant Pasqual i pel camí Real i, davant de l'assortidor de Shell, cap a l'eixida de la carretera nacional. Hi havia dues primes més que van guanyar Llorens i Torres, que juntament amb Saura anaven davant.

A les 12 hores, es va saber per telèfon que la prima que hi havia marcada a les costes d'Orpesa l'havia guanyada Telmo García, seguit per Saura, Llorens, Mucio i Bachero.

A les 14 hores, s'anuncia en una pissarra que hi havia al raval de Sant Pasqual que un xicotet grup de corredors (Telmo García, Llorens, Bachero, Montero, Pascual Saura i Mucio) havien arribat a Vinaròs.

[3] UVE: Unión Velocipédica Española, l'antic nom de la Reial Federació Espanyola de Ciclisme.

[4] Entenem que hi ha un error en l'escriptura del cognom d'un membre del Jurat: Juan Nebot.

[5] Situat a l'actual plaça Major.

De vesprada l'expectativa era molt gran, segons la crònica hi havia més de 8.000 persones.

A les 17 hores, apareix l'autopilot que encapçalava la cursa i, a continuació, els corredors, que segons el Jurat van entrar a la meta amb aquest ordre i horari[6]:

1. Juan B. Llorens (Vila-real)	7 h 23 min
2. V. Bachero (Barcelona)	7 h 24 min
3. M. Cañardo (Barcelona)	7 h 25 min 23 s
4. M. Regnier (Barcelona)	7 h 25 min 28 s
5. M. Mucio (Barcelona)	7 h 25 min 45 s
6. R. Montero (Irun)	7 h 26 min
7. J. Magdalena (Barcelona)	7 h 29 min
8. T. García (Madrid)	7 h 31 min

Segons el Jurat, José Saura va ser desqualificat per haver canviat una roda durant la cursa. No obstant això, se li va donar un premi en metàl·lic equivalent al lloc de qualificació.

També hi ha referències de la cursa en el diari *El Mercantil Valenciano*, en concret el dilluns 22 de març de 1926, en la secció d'esports apareix una fotografia en la qual es veu Llorens portat a coll per nombrosos aficionats. No hi ha informació escrita sobre la cursa.

Llorens portat a coll per nombrosos aficionats en la línia de meta (*El Mercantil Valenciano*, 22.03.1926)

[6] Hi ha una variació en els temps de la classificació de la cursa en les dues fonts consultades. Donada la dificultat per a comprovar-los, ens inclinem per la de l'*Heraldo de Castellón* (20.03.1926), per ser la del corresponsal esportiu del moment.

Tot seguit, voldria reproduir literalment el text escrit a màquina sobre el qual he parlat al principi d'aquest article:

> El gran aficionado al ciclismo y, en su juventud, también corredor ciclista, Bautista Mata Girona, de profesión electricista, quiere plasmar en la siguiente crónica una de las numerosas gestas deportivas del gran campeón, el villarrealense Juan Bta. Llorens Albiol, padrino suyo en su boda en el año 1934.
>
> Concretamente se refiere a la gran carrera ciclista Villarreal-Vinaroz-Villarreal, de 160 km que se celebró el día 19 de marzo de 1926 y que aun perdura en el recuerdo de todos los villarrealenses, en especial en el de los aficionados a este bello y sacrificado deporte, que entonces eran muchísimos (los que lo practicaban) en nuestra ciudad y en toda la Plana, al calor de las gestas del campeón Llorens, entonces el más completo corredor: de pista, de medio fondo y de fondo, de nuestra Patria.
>
> El renombre de esta carrera se debe a que fue organizada[7] por un grupo de aficionados de Villarreal, enfrentados, entre otros motivos, porque el gran campeón no se dejaba manipular por quienes entonces se creían los más competentes en este deporte. Para hacerlo fracasar contrataron para participar en la carrera a los mejores ciclistas de España, la flor y nata: equipo Ciclos Areli, del que formaban parte Ricardo Montero, Cepeda, Barruetabeña, Victorino Otero y otros del Norte [s'entén que d'Espanya]; los madrileños Telmo García y Oscar Leblanc; los catalanes Miguel Mucio, José Saura, Teodoro Monteis y Bachero. Llorens tenía preparados como domésticos al catalán Magdalena y al francés Mauricio Reigner[8].
>
> Fue tanta la pasión que despertó la carrera Villarreal-Vinaroz-Villarreal que el pueblo, en la persona de Santiago Carceller Sanz, también gran aficionado, improvisó unas cancioncillas que para que no se pierdan se reproducen más adelante de esta crónica. Se ha visto el cronista en la necesidad de recordar con viejos aficionados para poderlas reproducir lo más fielmente posible, pues vale la pena conservarlas pues reflejan en parte el ambiente que entonces se vivió.
>
> La explicación del porqué y para qué se montó esta carrera viene del año 1925, cuando se formó un grupo de cinco o seis personas, de notoriedad de la ciudad y disponiendo de dinero para organizar unas carreras a celebrar en el velódromo[9] de la calle de la Ermita. Contrataron para participar en ellas a los famosos corredores Thys Ellegart (holandés) excampeón del mundo; Carlos Messori y

[7] Com hem dit abans, en el diari *El Mundo Deportivo*, de l'1 de març de 1974, en la pàgina 18, es diu que l'organitzador fou José Calduch.

[8] Entenem que es refereix al ciclista francés Maurice Regnier. En tot el document, l'esmenta així *Mauricio Reigner*.

[9] Segons el treball de Joan Baptista Llorens Cantavella, fill del campió Llorens, aquest velòdrom del carrer de l'Ermita es va inaugurar el 16 de maig de 1915 i era un dels millors d'Espanya, juntament amb el de la Ciudad Lineal de Madrid i el del Tirador de Palma de Mallorca. «Dades per a la història de l'esport a Vila-real». *Font*, núm. 15. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 130.

Alfonsina Estrada[10], italianos; Mauricio Reigner, francés; más un plantel de jóvenes corredores villarrealenses, bajo la dirección de don Pascual Poré y de Batistet, como cariñosamente era llamado el campeón, figurando Pascual Saura[11]; Pascual Taurá, *el Tonguet*; Gabriel Cortés; los hermanos Mezquita[12]; Pascual Segura, *Pusel*; José Camós[13]; J. Moreno, *el Pintoret*, y muchos más. Guarda el cronista las fotos originales de todos ellos.

Alfonsina Strada, aquesta ciclista italiana va ser la primera i única dona que va córrer el Giro el 1924 amb homes (Font: *https://cadenaser.com*)

[10] «La famosa Alfonsina Strada, dona que va trencar motlles en el ciclisme», citada per Julià García Candau, en «L'oci en una societat de masses: L'esport i els bous». *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 398. Obra coordinada per Vicent Gil Vicent. Aquesta ciclista italiana (1891-1959) és considerada la primera dona ciclista en activitats competitives. Va ser la primera i última dona que va córrer el Giro del 1924 amb homes (informació extreta del web del Club Ciclista Gràcia: *https://www.ccgracia.org*).

[11] La filla del qual, Carmen Saura, que viu a Montauban (França) és la persona que m'ha facilitat aquest document o crònica, com diu l'autor.

[12] Julià García Candau, en el seu treball, els anomena *els Revenedors, José, Pascual i Jaime*, p. 398.

[13] Entenem que es refereix a José Canós.

Con todo este material humano, el grupo o Peña organizó una *tourné* por Algemesí, Puebla Larga y otras poblaciones de la Ribera valenciana, dando como resultado un gran fracaso económico, dando al trance[14] con las ilusiones puestas en la empresa.

Ante ese fracaso se reorganizó la Peña[15], ahondándose las divisiones entre los aficionados al ciclismo, y no se les ocurrió otra cosa que intentar organizar una carrera ciclista con la vista puesta en hacer fracasar a nuestro campeón Llorens. La ilusión en ese fracaso no era en absoluto vana, pues sabiendo que la especialidad de Llorens era la pista y conocedores del mal estado de las carreteras en aquel entonces, con baches y polvo, pensaron que en ese terreno iría al fracaso un *pistard*[16] neto como era nuestro campeón.

Este malsano propósito, la Villarreal-Vinaroz-Villarreal, le deparó a Llorens una de sus más brillantes victorias.

En las memorias del también gran campeón Mariano Cañardo[17], figura una amplia referencia a esta carrera, en la que participó quedando en tercer lugar.

El ambiente de la ciudad en la víspera de la carrera era tenso y expectante; todos sabían el porqué de la misma, pero también eran conocedores de la potencia de Llorens y de que él y Reigner se habían recorrido el itinerario varias veces, conociendo cada bache y cada tramo de la carretera.

Pero la incógnita persistía, pues los mejores corredores de fondo de España frente a un especialista de la pista daban motivos sobrados. Esa noche la calle Mayor bullía de gente, todos querían conocer personalmente a los ases contratados para vencer a Batistet, al ídolo de la afición villarrealense.

En la mañana del día de San José del año 1926 el arrabal de San Pascual fue ocupado desde las primeras horas por una gran multitud, villarrealenses y forasteros. A medida que se acercaba la hora prevista para la llegada de los corredores la emoción subía de grados, todos esperábamos la victoria del campeón, pero no se podía descartar cualquier imprevisto en esta clase de carreras: agotamiento, caídas, etc.

Como decíamos, a medida que avanzaba la mañana el nerviosismo se iba apoderando de los villarrealenses; empezaban los rumores sobre posibles escapadas, pero no se sabía por parte de quien; todos confiábamos en Llorens, si lograba llegar a la ciudad en el pelotón de cabeza la carrera era suya, pero la gran sorpresa fue cuando acompañando al gran clamor de entusiasmo que venía de la parte de Castellón,

[14] Entenem que vol dir *dando al traste*.

[15] Penya Ciclista Excursionista, en Juan B. Llorens Cantavella, *Font*, núm. 15, p. 130. En l'*Heraldo de Castellón* del 12 de març de 1926: Peña Excursionista Ciclista de Villarreal.

[16] Corredor especialitzat en curses de pista.

[17] Marià Cañardo i Lacasta (1906-1987). Ciclista professional precisament des del 1926, l'any de la cursa que recordem, fins al 1943. Va obtenir nombroses victòries, entre elles, quatre vegades campió d'Espanya de ruta.

vimos doblar la esquina de San Pascual a Llorens en solitario, algunos minutos delante de sus contrincantes, llegando en segundo lugar Bachero; a los pocos segundos doblaban la esquina Mariano Cañardo y Mauricio Reigner, codo a codo, venciendo al *sprint* Cañardo al atacar a Reigner por el lado que era tuerto.

El arrabal de San Pascual estalló en un clamor, con prolongadas ovaciones y aplausos a Llorens que tan alto acababa de poner su soberbia clase y dejar en ridículo a sus paisanos que en mala hora pensaron, contra naturaleza, derribar la mayor gloria deportiva que ha tenido Villarreal en toda su historia.

Apenas llegado a la meta Llorens fue izado a hombros entre el entusiasmo de sus paisanos, y al llegar los coches de los seguidores, entre ellos los de la famosa peña "anti" tuvo que intervenir la fuerza pública para evitar que fueran volcados los coches con la mercancía dentro.

Hacemos constatar que también participó en la carrera el gran contrincante de Llorens en pista, Julián Español[18], seis veces campeón de España, quien se retiró de la carrera a los pocos kilómetros, convencido de que nada podía hacer ante

LA CURSA CICLISTA DE VILLARREAL
Llorens, aixecat en triomf en arribar victoriós a la meta. La foto dóna una vaga idea de l'immens entusiasme que causà al seu poble la victòria d'En Llorens

Llorens portat a coll per nombrosos aficionats en la línia de meta
(*Esport Català*, 23.03.1926, *https://arca.bnc.cat*)

[18] Julián Español (1903-1994), natural de Villafranca del Ebro (Saragossa).

el campeón, recordando seguramente la célebre frase repetida en el famoso velódromo de Sans[19] (Barcelona) cuando alguien en la lucha al *sprint* entre Español y Llorens decía: «Villarreal en puerta nadie pasa» y que la Unió Sportiva de Sants[20], ante la evidencia de los méritos del gran campeón villarrealense, nombró Socio de Honor de tan prestigiosa entidad deportiva a nuestro Llorens.

La "exótica" peña organizadora de la carrera, cuya permanencia duró hasta el gran triunfo de Llorens, ya que el fuego que la mantenía era su morbosa obsesión por verle derrotado, no tuvo en cuenta la célebre frase del ciclismo de que el *pistard* nace (como Llorens) y el *rutier* se hace (como hizo Llorens).

Fue Llorens el primer ciclista español que traspasó las fronteras de la Patria para disputar carreras ciclistas: Francia, Inglaterra, América, etc.

Después del triunfo del italiano Bottecchia[21] en el Tour de Francia en 1924, la casa Ciclos Automoto[22] formó un equipo para, bajo su nombre, disputar carreras en el extranjero, contratando para ello a los italianos Bottecchia y Piccini y a nuestro Llorens. Realizaron una *tourné* por la Argentina en el año 1925.

A la vuelta del giro por Hispanoamérica, Llorens, por medio de un emisario, propuso a la Peña que, solamente pagando los gastos, él se comprometía a traer a los campeones Bottecchia i Piccini para organizar algunas carreras, pero la Peña, recelando sin motivo, quiso interpretar que lo que buscaba Llorens era valerse de estos campeones como domésticos, en el argot para ganar carreras, y en especial la proyectada a Vinaroz, ignorando que Llorens se sabía la ruta palmo a palmo, con sus baches y trozos transitables, hasta estudiado el detalle de los sitios donde podría presentar batalla, ya que el campeón, además de sus extraordinarias facultades físicas era un atleta cerebral. Desconocían también la frase que en ciclismo dice: «Los kilómetros se hacen con las piernas, pero las carreras se ganan con la cabeza».

Por lo que acaba de expresar, le viene a la memoria al cronista de que con motivo de acompañar a Llorens en su coche Alfa Romeo en seguimiento de la carrera de campeonato contrarreloj, Valencia-Benicarló, acompañados por el comisario de la prueba, Llorens acercó su coche al gran corredor Mariano Cañardo diciéndole: «Mariano, coge el centro de la calzada», ya que los laterales estaban dañados por las ruedas metálicas de los carros, lo que le valió a Cañardo un apoteósico triunfo.

Nos vienen a la memoria tantas carreras importantes celebradas en el velódromo de la calle de la Ermita (hoy Convento de los PP Carmelitas), en donde acudieron a la cita con Llorens los mejores ciclistas de aquellos tiempos. Los campeonatos de

[19] Entenem que es refereix al velòdrom de Sants, a Barcelona.

[20] La Unió Sportiva de Sants (Barcelona) fou fundada el 1922 i tenia secció de ciclisme i de futbol.

[21] Ottavio Bottecchia (1894-1927). Ciclista italià, guanyador de dos Tours de França, 1924 i 1925. La seua mort tan jove va ser provocada per la policia de Mussolini, a causa de les seues idees socialistes.

[22] Empresa francesa de motocicletes, bicicletes i tricicles, radicada a Saint-Étienne, entre altres llocs, fundada el 1902.

España en pista y tras moto, las pruebas de relevos, etc., como la gran afición de los villarrealenses era consecuencia del ambiente creado alrededor de este deporte por el campeón; los entrenes de cada día, con aquellas bicicletas que ya entonces le fabricaban a su medida; los grandes días de gloria ciclista que nuestro paisano deparó a su ciudad y a toda la provincia que en Villarreal tenían su cita para con el ciclismo.

Posteriormente derruido este velódromo, también vimos a Llorens en el velódromo Gumbau[23], cerca del puente del Mijares (hoy In. Grader[24]). Llorens fue motivo de la afloración de grandes ciclistas en la Plana.

Siguen a continuación las cancioncillas a que al principio nos referíamos, compuestas casi todas por Santiago Carceller *Cardona*. El lector comprobará que son poco ortodoxas con la poesía, con su peculiar bilingüismo, como para ir por casa:

«Viva la juerga y el amor, amigos míos»[25],
que com és Pasqua només hem de divertir-nos,
en el Casino[26] trobareu als de la Peña,
tan prompte parlen, només se'ls ha de donar llenya.

La Peña ha dit Llorens no guanyarà
però Llorens la cursa té *guanyà*,
Frederic Gaya, el que més va parlar,
cara de mico, li han fet quedar.

Pot ser veritat?, digué Frederic Gaya l'altra nit,
gitar-me jo com soc i alçar-me demà de bisbe vestit,
que no pot ser (guanyar Llorens) va contestar el Ferruset,
el Cardenal, el Carretero, Saura i Vilar.

La Peña en ple, a la costa d'Orpesa se sentà,
esperen que els corredors apleguen i es despeguen,
cosa que no van aconseguir i sí fracassar.

[23] Llorens Cantavella, Joan B., «Dades per a la història de l'esport a Vila-real». *Font*, núm. 15. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 130. «Poc després, la família Gumbau, àlies *Picores*, va construir un velòdrom a la carretera nacional 340 a l'eixida cap a Castelló, era un bon velòdrom;...».

[24] En una altra informació del mateix document, sense indicar la procedència, apareix: «Villarreal llegó a contar con dos velódromos, uno situado en lo que fue hasta hace poco fábrica de licores de los hermanos Ortells en la salida hacia Castellón».

[25] Aquests versos els havíem conegut abans perquè eren populars al poble quan els cantava ma mare. Sobre ells hi ha algunes variants diferents. Del text escrit, que recollim en aquest treball, hem tractat de normalitzar la part del valencià, que n'és la majoria, però hem deixat algunes expressions en castellà. Tampoc no segueixen el mateix ordre sempre.

[26] Era el Casino Antic de Vila-real, situat al carrer Major Sant Jaume, on actualment hi ha una galeria comercial, a la part dreta baixant des de la plaça Major.

Parlant-vos jo, declara Saura, no guanyarà,
però Llorens s'ha endut les mil pessetes,
davant de moltes bicicletes,
si ells hagueren pogut, sense gens de pietat,
a Llorens hagueren desqualificat.

A Vinaròs se'n van els corredors,
van bicicletes de bones cases fetes,
ben arreglades, ben encomanades,
i Llorens, amb tubulars esgarrats
i rodes de suro, la cursa ha guanyat.

Llorens ha dit a Gaya i a Vilar:
deu mil pessetes encara em puc jugar,
però porteu-me corredors que estiguen ben quallats
que amb estos *críos* vergonya tinc d'anar.

A raíz de la carrera a Vinaroz se constituyó en nuestra ciudad el Club Ciclista Llorens, que se instaló en la calle Mayor San Jaime, 6. Aun se guardan acciones con la foto de Llorens, cada una de cinco pesetas, para la adquisición de sillas, mesas, billares, etc., desarrollando una buena labor en pro del ciclismo, organizando campeonatos regionales en ruta y otras carreras diversas.

Se formó un equipo de atletismo recordando ahora a Enrique Renau, *Ferrero*; Vicente Bort, *Llima*; Pascual Bernat, *Percha*; Manuel Carda, *Garí*, y Antonio Sanjosé, *el Civilo*. Estos atletas se entrenaban cada día para la vuelta a Valencia a pie, en el camino de la estación y dos veces por semana Villarreal- Burriana-Villarreal.

Acudieron a Valencia más de treinta equipos de toda la Región, además de muchos individuales. Por equipos, el nuestro se clasificó en tercer lugar, toda una proeza; hasta al cronista le premiaron con una medalla por ser el abastecedor con bicicleta de café, bebidas, etc., que por cierto estaba todo muy organizado.

El primer presidente del Club Ciclista Llorens fue el comerciante de cítricos Don Ramón Ramos Falcó. A la entrada del Club figuraba una gran foto del campeón, de 1,70 x 0,85 m y, en los laterales, fotos también grandes, disputando el *sprint* Llorens con Bover[27], con Julián Español y con los Farré. Estas fotos las guardan los hijos del campeón. Esto era el año 1927.

En l'últim full del treball apareix un poema amb el títol *Villarreal en puerta! Nadie pasa* i està dedicat: «Al gran campeón ciclista Juan B. Llorens». Com no porta nom de l'autor, suposem que és el mateix autor del treball, Bautista Mata Girona, que en l'última estrofa ens dona una referència bastant clara.

[27] Miguel Bover Salom (1896-1977). Ciclista mallorquí, també conegut com Es Sardiner. Campió d'Espanya diverses vegades en velocitat, darrere de moto i ruta.

Fuerte, preciso en el pedal,
luz y músculos en la expresión,
alto maestro y hombre cabal
así era el campeón de Villarreal.

De seda siempre vestido,
en el velódromo espiritual,
siempre grato con el amigo,
y con el contrincante: genial.

Amado por sus paisanos.
Deportista de gran calidad,
campeón ciclista muchos años
de España y su tierra natal.

Como ciclista dio brillo a su nación
y gran empuje a la ciclista afición,
fue siempre un gran estilista
en ello ponía todo su corazón.

Ganó el campeonato de carretera
y el medio fondo, el mismo año,
contra todos y en gran porfía
vino a adjudicarse el de velocidad.

Campeón que yo admiré
en mis años de mocedad,
hoy recordamos sus gestas
del ciclista internacional.

En la pàgina 7 del mateix document, hi ha una part reproduïda d'una altra publicació de la qual no posa la procedència, ni l'autor, ni la data, que diu així:

VILLARREALENSES ILUSTRES. Juan Bautista Llorens

Entre los personajes de nuestra ciudad que desfilaron por esta sección hubo hombres que destacaron en la política, las ciencias y las artes, la música, ahora le corresponde al deporte, y dentro de este apartado amplío a una especialidad que en nuestro Villarreal siempre tuvo muchos seguidores y también grandes campeones, uno de cuyos mejores ejemplos es precisamente el de nuestro personaje de este número.

Juan Bautista Llorens nació en Villarreal en el año 1897 siendo en siete ocasiones campeón de España en las modalidades fondo en carretera, medio fondo y velocidad.

Tan completo corredor alcanzó en un solo año el campeonato en las tres especialidades aludidas, siendo muchas ciudades españolas testigos de sus proezas ciclistas, entre otras, Mallorca, Bilbao, Madrid y Barcelona.

Llegó a disputar en Copenhague el campeonato de Europa en representación de España, todo ello motivado por la gran afición existente en Villarreal que llegó a contar con dos velódromos, uno situado en lo que fue hasta hace poco fábrica de licores de los hermanos Ortells en la salida hacia Castellón, y el más reciente, y a decir de muchos aficionados, uno de los más perfectos en su clase, el que estaba situado en lo que en la actualidad es convento y seminario de los padres Carmelitas.

Allí en sus pistas entrenó Juan Bautista Llorens tantas veces como para llegar a ser figura indiscutible del ciclismo español, y bajo cuya secuela se forjó esa gran afición en nuestra ciudad por el deporte de la bicicleta que hizo posible, muchos años más tarde, contar con pruebas de autentico prestigio regional y aun nacional, como demuestran las continuas ediciones de la famosa Villarreal–Morella– Villarreal, o como ahora se denomina Villarreal–Teruel–Villarreal.

6

Fermí Font Mezquita

LES ALQUERIES DE FANG A LA ZONA LITORAL DE LA PLANA DE CASTELLÓ

Les alqueries de fang a la zona litoral de la Plana de Castelló

Introducció

La terra com a material de construcció ha estat present des del principi de la història de l'ésser humà i, a hores d'ara, encara continua sent el material preponderant per a construir en bona part del planeta.

Al País Valencià ha estat abundant l'ús de la terra en la construcció d'habitatges, en construccions auxiliars del camp o en edificacions monumentals civils o defensives. S'ha utilitzat en forma de fang per a unir les pedres de paredar per a fer els murs de maçoneria i s'ha col·locat sota les teules de moro per al seu ajustament en l'obra i per a millorar l'aïllament tèrmic de les cobertes. També s'ha emprat atapeïda en la formació de paviments i, sobretot, en l'elevació dels murs de càrrega de tot tipus d'edificacions. La seua utilització com a material emmotllable, compactada dins d'un encofrat, en la tècnica anomenada de la tàpia, ha sigut habitual i avui encara és molt important el patrimoni edificat en tàpia que es conserva en molts pobles valencians, que ha adquirit una presència destacada a la comarca castellonenca dels Ports. També ha sigut emprada en forma de toves, que són una espècie de rajoles de fang amb palla, però sense coure. La gent gran del món rural del litoral de la Plana de Castelló les anomenen pastons. Possiblement el nombre d'edificacions de tova que han perviscut en els nostres dies siga sensiblement menor al de les construccions fetes amb tàpia. Pot ser siga per haver estat emprada en les construccions més senzilles, normalment en les edificacions auxiliars de camp i en les petites alqueries de la zona litoral de Castelló, aquelles edificacions hereves del mot àrab *alqueria*, que era en origen una agrupació de cases pròximes als terrenys de conreu, normalment a l'horta.

A la franja litoral de la Plana, als termes municipals de Castelló, Almassora, Nules, Vila-real o Borriana, encara es veuen algunes d'aquelles petites alqueries construïdes amb toves.

Per la singularitat constructiva d'aquestes senzilles cases i per l'evident risc a perdre's per sempre, he considerat oportú reprendre aquest treball amb el qual pretenc deixar testimoni d'aquest valuós patrimoni, component rellevant de l'expressió d'una societat rural en la qual la taronja era el motor de l'economia. Dic reprendre perquè exposaré

part del treball que vaig començar el 2013 i va constituir el meu projecte de final de grau d'Arquitectura Tècnica a la Universitat de València.

El lector trobarà en aquest article referències a diverses alqueries localitzades als termes de Vila-real i Borriana, setze de les quals les designaré amb les sigles V i B, seguides d'un número de l'1 al 8. Amb aquesta nomenclatura, les situe en el plànol de la figura 1 i les referencie en el quadre gràfic de la figura 6.

Bona part del temps dedicat a aquest estudi, l'he emprat en el necessari treball de camp per a localitzar i estudiar aquestes construccions, tasca que he de dir que ha estat la part més plaent de la feina. La proximitat de la meua residència a la zona d'estudi i el magnífic clima mediterrani m'han oferit la possibilitat de desplaçar-me amb bicicleta, mitjà de transport que m'estime, fet que ha contribuït que esperara amb deler l'hora de començar una nova jornada per a submergir-me en l'encisador paisatge de l'horta. També m'interessava trobar llauradors que em contaren fragments de la vida a les alqueries, tot allò que humanitza i li dona sentit a l'edificació i a l'entorn. I en aquest sentit he pogut parlar amb els senyors Juan Felis i José Burdeus, propietaris de dues alqueries del terme de Borriana situades al camí de la Mar, persones majors que estimen la seua alqueria i el que representa. A tots dos, els vull agrair les valuoses informacions que m'han oferit.

En els darrers anys, han ocorregut algunes coses al camp; cap d'elles beneficiosa per a l'economia rural, ni per a les mateixes edificacions. El valor al mercat de la taronja ha continuat anant a la baixa, la qual cosa ha afavorit l'abandonament de més terres i l'irreparable deteriorament de les alqueries. En ocasions, fins i tot, s'han espoliat les teules de la coberta o s'han enderrocat completament. Tot i això, algunes de les alqueries que mostraré, ho faré amb les imatges de 2013, encara que avui el paisatge no siga exactament el mateix i les alqueries estiguen més deteriorades, circumstància que indicaré en cada cas. En podria haver triat d'altres actualitzades, però no ho he fet així perquè vull fer palesa la pèrdua d'aquest patrimoni, mostrant el que fins fa poc encara estava dret, amb l'esperança, encara que puga ser llunyana, que açò servisca per a somoure alguna consciència que impulse accions per a la salvaguarda d'aquest patrimoni o almenys d'una part significativa.

La zona d'estudi i la ubicació de les alqueries

La zona d'estudi es troba als termes municipals de Vila-real i Borriana, a la comarca castellonenca de la Plana Baixa, entre els límits següents: el riu Millars, al nord-est; la mar Mediterrània, a l'est; el tram final del riu Anna i la ciutat de Borriana, situats al sud; la carretera de Vila-real a Borriana, la CV-185, situada a l'oest, i la ciutat de Vila-real, al

nord-oest (fig. 1). La travessen de nord a sud dues vies de comunicació importants, la carretera CV-18, que transcorre prop de la ciutat de Borriana, i el desviament de la N-340 al seu pas per Vila-real.

Aquest territori comprén la totalitat de la partida de les Solades de Vila-real, amb una superfície de 650 hectàrees, i diverses partides rurals del terme de Borriana, que fan en total unes 2.180 hectàrees, la qual cosa dona en conjunt una superfície aproximada de 2.830 hectàrees, totes d'horta tradicional.

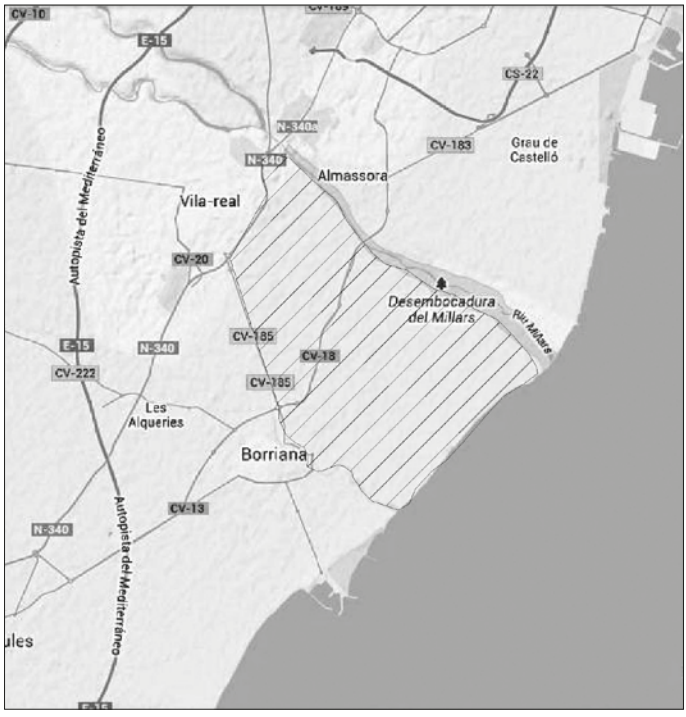

Figura 1. Zona d'estudi. Font: *cartoweb.cma.gva.es*

Els pobladors d'aquest territori han sabut crear les condicions per a l'aprofitament de l'aigua del riu, en una regió, com la mediterrània, de marcada irregularitat pluviomètrica. Aquest aprofitament ve de lluny. Probablement d'època romana, però amb la creació d'importants infraestructures durant el període musulmà que ampliaren i milloraren els ocupants cristians. Actualment és una important i eficaç xarxa de séquies i de tot tipus de canalitzacions que condueixen l'aigua des del riu i la reparteixen a tots els racons de l'horta de Castelló, Almassora, Borriana, Nules, les Alqueries i Vila-real.

A la zona de l'àmbit de l'estudi, hi ha un elevat nombre d'alqueries de fang, de les quals n'hi ha setze que he tingut l'oportunitat d'estudiar amb deteniment. D'altra banda cal dir que, a més d'aquestes, n'he pogut estudiar una vintena, l'estat de conservació de les quals és

divers. Aquestes estan indicades en el plànol de situació, encara que no estan identificades. Sota aquestes línies presente el quadre resum del nombre d'alqueries localitzades i, en la figura 2, tenim el plànol d'ubicació de cadascuna d'aquestes construccions.

LOCALITAT	ALQUERIES LOCALITZADES	
	TOTAL ESTUDIADES	ALTRES
VILA-REAL	8	10
BORRIANA	8	10
TOTAL	16	20

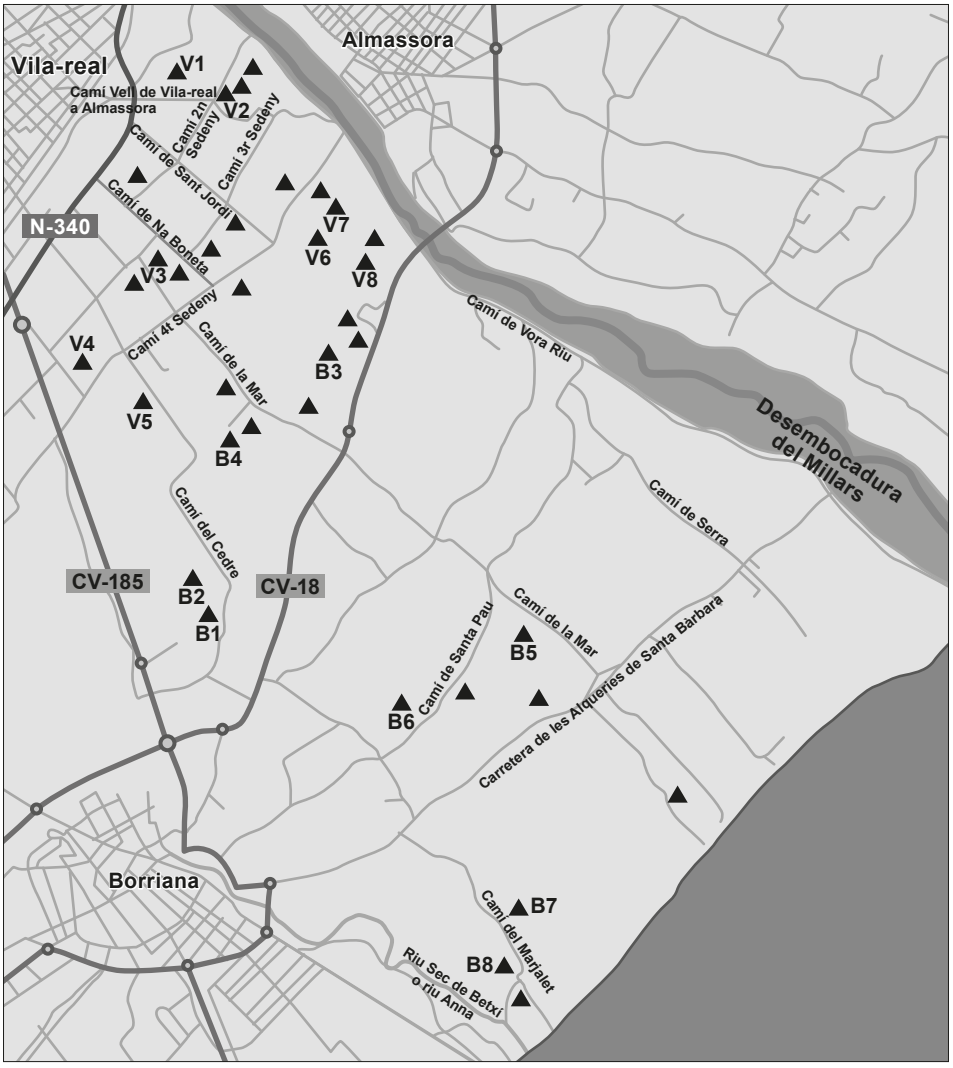

Figura 2. Ubicació de les alqueries. Amb identificador, les estudiades
Basat en *http://visor.gva.esw*

Apunts sobre l'evolució de l'horta tradicional

Des de l'edat mitjana, fins fa solament unes poques dècades, l'economia dels pobladors d'aquest territori ha estat basada en la producció agrícola per a l'autoconsum i també en la venda dels excedents agraris. A partir del segle XVIII, adquireix un major protagonisme la producció per a la venda[1]. Un terreny fèrtil, disponibilitat d'aigua i un clima benigne com el mediterrani componen la trilogia de bondats que han fet que aquest territori haja estat ocupat i conreant des d'antic.

Edificacions disperses per a residir de manera permanent o temporal al terme de Vila-real, n'han existit des d'abans de l'ocupació pels cristians[2]. Ja siga vinculades a grans o petites extensions de terra, aïllades o agrupades, les edificacions disperses configuraven el mapa d'un hàbitat disseminat al terme, sobretot a la part de l'horta.

La primera referència de la quantitat d'alqueries del terme, l'ofereix el padró de 1360, en el qual se'n comptabilitzen 44, en un moment en què el cereal i la vinya eren els principals conreus, tot i que l'olivera tenia la seua importància. Molts dels propietaris tenien casa a Vila-real, fet que ens fa pensar que algunes no serien més que una construcció bàsica on el llaurador poguera allotjar-se durant les temporades de sembra o recol·lecció dels productes.

El 1733 més del vuitanta per cent de l'horta ja està en plena producció i és a partir del 1748 quan l'actual trilogia mediterrània del cereal, la vinya i l'olivera queda superada pel conreu de productes comercials i de les plantes d'ús industrial. Es produeix a l'horta una progressiva consolidació de la morera per a la cria de cucs productors de seda. Però, cap a la meitat d'aquell segle, una plaga de pebrina ataca la morera i cau estrepitosament aquest conreu[3]. Per a fer front a aquella crisi, ens diu l'historiador Vicent Gil, es tornen a treballar les fibres vegetals de tradició musulmana, com ara el lli i, sobretot, el cànem.

La producció del cànem entra en decadència cap al final del primer terç del segle XIX. No obstant això, el cànem posa les bases d'una agricultura comercial capitalista que esdevindrà essencial en el desenvolupament econòmic del segles XIX i XX. No és casualitat que el taronger comence a ocupar les mateixes terres en les quals s'havia conreat el cànem.

Serà, doncs, a partir d'aquest moment quan comencen a plantar-se els cítrics. L'any 1816 es planta el primer hort de tarongers[4] i, a partir del 1840, s'intensifica la producció. En

[1] Garrido, S. *Cànem gentil: l'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló, 2004.

[2] Aparicio, J. i García, V. «El territorio de Alqueries entre los siglos XIII y XVI». *Alqueries. El temps d'un poble*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 2004, p. 147-331.

[3] Gil, V. «La consolidació de la societat». *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 45-75.

[4] Garrido, S. «La transformació d'un model econòmic». *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 77-107.

el 1900, es produeix la gran transformació del món agrícola amb la plantació massiva de tarongers a l'horta i, paral·lelament, l'esclat de la construcció de les alqueries.

Així doncs, en l'horta tradicional, l'edificació residencial que trobem és l'alqueria, mentre que al secà la construcció equivalent s'anomena mas o maset. Aquestes dues denominacions ja estaven ben arrelades des del segle XIX. Mundina dona, el 1873, aquestes definicions de les paraules *alqueria* i *mas*:

> En esta provincia se entiende por Alquería la casa destinada a los usos de labranza y que radica en tierras de regadío o huerta; y Masía, Mas o Masada la casa enclavada en terreno de secano...[5]

En l'explotació de la terra i els recursos locals, basaren la seua economia les societats preindustrials. Sistema productiu que anà canviant fins que, en la segona meitat del segle XX, es produeix la forta industrialització de l'agricultura que posa fi a la societat rural existent i a l'agricultura tradicional.

Actualment, però, l'activitat agrícola a la Plana de Castelló es troba en franca recessió. Aquest fet, entre altres conseqüències, ha comportat un imparable procés de deteriorament del paisatge rural i la pèrdua de la principal raó de ser de les alqueries. Han sigut, durant molts anys, construccions útils i necessàries, i ara gairebé fan nosa en una horta totalment desfigurada, molt diferent d'aquella que les va veure nàixer.

Figura 3. Alqueria V2, al Segon Sedeny. L'estat actual ja no és el de la imatge

[5] MUNDINA, B. *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Castelló de la Plana: Imprenta y Librería de Rovira Hnos., 1873. Reimpressió a Madrid: Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1988.

Figura 4. Paisatge d'horta tradicional

Els tipus d'alqueries

Dins de la gran diversitat tipològica de l'arquitectura popular valenciana, les alqueries que estudiem responen, bona part d'elles, a allò que és anomenat per diversos autors com casa elemental.

Són cases certament bàsiques que reunien unes condicions mínimes d'habitabilitat. Hem de considerar el seu caràcter d'habitatge temporal i també que els paràmetres de confortabilitat i habitabilitat no eren en aquella època els d'ara. El llaurador no necessitava molta cosa, només el que era essencial. Es feia molta vida a l'aire lliure, i això ajudava. El porxe era un element fonamental que feia de transició entre l'exterior i l'interior, que donava ombra a l'estiu i, quan queien les fulles de la parra, deixava passar el sol de l'hivern; un principi bàsic de la construcció que avui denominem ecològica i que els llauradors utilitzaven amb sentit comú. Sota el porxe o parral, com també es deia per ser una parra la que feia de sostre temporal, el llaurador passava moltes estones durant bona part de l'any.

Aquestes alqueries són en general petites, d'una superfície que normalment no supera els 20 m², de planta rectangular, moltes de planta quadrada, i coberta inclinada, a una o dues vessants, acabada amb teules de moro. La porta d'accés està orientada al sud-est per a captar la màxima llum possible i tenen una finestra a la façana posterior per a aconseguir la necessària ventilació que alleuge la calor als mesos d'estiu. En ocasions disposaven d'una altra finestra a la façana principal, o d'un finestró, el justet per a disposar de llum i ventilació. No acostumaven a tenir altres obertures, no en calien més.

A l'interior, l'equipament era també el bàsic: la llar, que no totes en tenien, armariets encastats a les parets, la necessària canterera per a deixar els cànters amb l'aigua per a beure i, en ocasions, un pesebre per als animals. Aquests eren, moltes vegades, els únics elements de què es disposava a l'interior de les alqueries. En alguns casos, però, l'existència d'un entresolat, que ampliava la superfície útil i feia de dormitori, i d'un aljub per a emmagatzemar l'aigua eren elements que milloraven les condicions de la casa.

Entre els molts estudiosos de l'arquitectura popular valenciana, cal destacar l'arquitecte Miguel del Rey, al qual em referiré en diverses ocasions, per la interessant sistematització que fa per a caracteritzar les diverses tipologies de les cases tradicionals. Aquest autor classifica les cases populars considerant el mòdul bàsic que constitueix la crugia. Entenent per *crugia* l'espai definit per dos murs de càrrega, que són aquells que suporten l'estructura de la coberta o del forjat. També se l'anomena a aquest espai navada.

Considera Del Rey la direccionalitat de la crugia com una varietat en les diverses tipologies. Així doncs ens diu:

> La crujía tiene dos formas de ordenarse en las plantas de las casas compactas: en paralelo y en perpendicular al muro de fachada; tanto si se utiliza o no este muro como apoyo de los forjados.[6]

O siga, que direm que la crugia és paral·lela a la façana quan aquest mur suporta les càrregues de l'estructura horitzontal i serà perpendicular quan les càrregues les suporten els murs laterals.

En la classificació que fa de les cases rurals al territori valencià en la seua obra *Arquitectura rural valenciana*, trobem que les alqueries que estudiem s'enclavarien en allò que anomena *casa compacta de una crujía*, normalment paral·lela a la façana, però també n'hi ha de perpendiculars a aquesta. Sobre aquestes cases l'autor considera que hi ha una gran riquesa tipològica i diu:

> Se puede decir que existe una tradición en el territorio valenciano y que se hunde en lo más profundo de la historia, de casas que sitúan la vivienda en la planta baja, que constan de una sola altura, y que se construyen con una sola crujía. [7]

Del Rey, en les classificacions que fa de les cases tradicionals, fa referencia a la casa elemental o espai únic. Aquelles en les quals en un sol espai coexisteixen l'habitació

[6] Del Rey, M. *Arquitectura rural valenciana*. Cabrera de Mar [Barcelona]: Galerada, 2010.

[7] Del Rey, M. *Arquitectura rural valenciana*.

humana i l'estable. I classifica aquesta tipologia de vivenda en:

- Casa amb la crugia perpendicular a la façana
- Casa amb la crugia paral·lela a la façana

Del primer tipus, podem citar l'alqueria B2, construïda a dues vessants amb frontó al tester. Mentre que del segon, en tindrem unes quantes entre les alqueries estudiades, com per exemple l'alqueria B5 (fig. 5), construcció feta també a dues vessants, o les B7 i B8 de coberta a una sola vessant, les quatre situades al terme de Borriana.

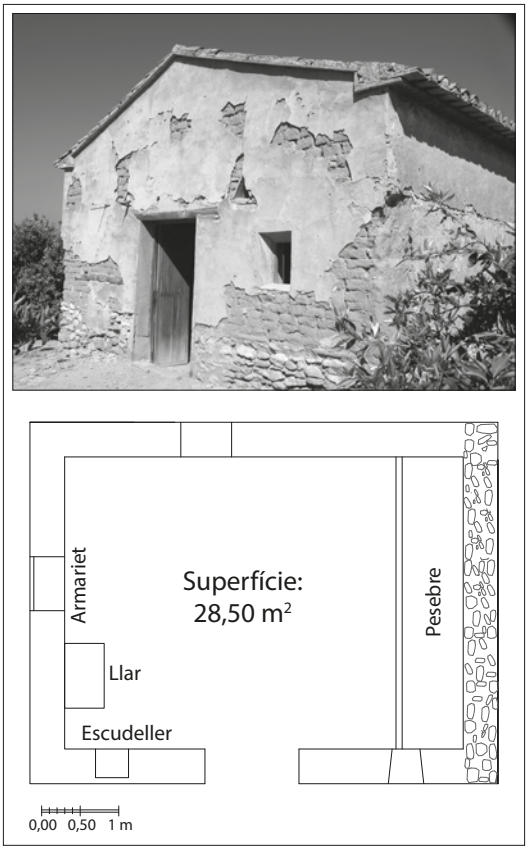

Figura 5. Casa elemental d'una crugia paral·lela a la façana (alqueria B5)

Del Rey també esmenta el tipus d'alqueria de dues plantes amb l'habitatge situat a la planta superior. Tal és el cas de les alqueries B3 i B6, situades al terme de Borriana. I també fa referència a les alqueries amb una entreplanta, entre les quals podem citar les V7, B5, B7 i la B8.

Seguidament presente un quadre gràfic en el qual ordene les alqueries del catàleg segons l'orientació de la crugia i les condicions de la casa (fig. 6).

CLASSIFICACIÓ TIPOLÒGICA

CASA ELEMENTAL O ESPAI ÚNIC

Alqueries en què es conserven els elements diferenciadors: espais persones / espais animals

B2: Crugia perpendicular a la façana

B4: Crugia paral·lela a la façana

B2

B4

CASA AMB ESPAIS DIFERENCIATS

Molt probablement foren en origen cases elementals

V1

V2

V3

V4

V5

V6

V8

B1

ALQUERIES AMB ENTREPLANTA

V7

B5

B7

B8

HABITATGE EN LA PLANTA SUPERIOR

B3

B6

Figura 6. Classificació tipològica de les alqueries segons l'orientació de la crugia i les condicions de la casa

La utilització de la terra a casa nostra

A la península Ibèrica la terra ha estat emprada des de ben antic. Va ser, no obstant, durant el període d'Al-Àndalus quan va rebre un impuls important en l'ús massiu de tàpia de terra, tot i que els andalusins també eren mestres en la construcció amb tova i en altres tècniques constructives amb terra.

A casa nostra l'ús de la terra també ha sigut força habitual. Amb la tècnica de la tàpia es va construir, entre d'altres, el Castelló medieval. Com diu l'historiador Manuel Rosas, referint-se a Castelló: «Les construccions que s'alçaren al moment fundacional van ser amb tota seguretat de tàpia»[8]. I conclou que, des dels temps fundacionals fins als inicis del segle XVI, construir amb tàpia era la manera més habitual de fer les cases i edificacions civils.

Segons les informacions verbals rebudes dels vells llauradors, el motiu de construir amb pastons no era un altre que la falta de pedra a les proximitats. Els pastons eren fàcils de fer i disposaven del material que necessitaven per a fer-los: terra, aigua i palla. Era el mateix llaurador el que els fabricava, amb l'ajuda de veïns i de la seua família. El procediment per a fer els pastons, m'explicaren, era el següent: es feia un clot on es batia el fang amb una lligona i se li afegia la palla tallada de blat o el pallús. Es deixava tota la nit perquè es desferen els terrossos i, al dia següent, començaven la fabricació. Per a aquesta operació es feia ús d'uns motlles de fusta semblants als que encara s'usen en molts països (fig. 7).

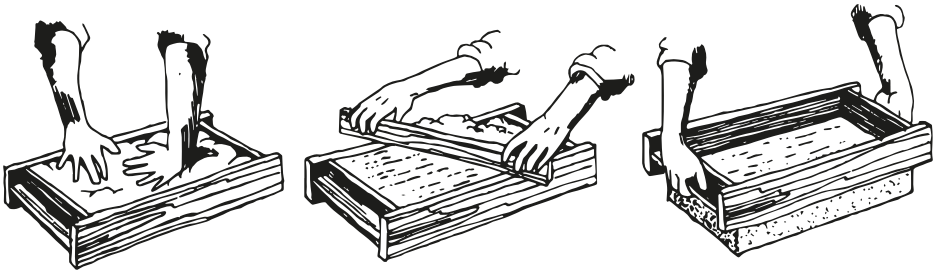

Figura 7. Emmotllament del fang per a fer toves
Font: *Arquitecturas de adobe*, de Bardou i Arzoumanian

[8] Rosas, M. «Rajoles, teules i taulells als edificis de Castelló de la Plana durant els segles XV-XVII segons els documents de l'Arxiu Històric Municipal». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. Tom LXXXI. Castelló de la Plana: juliol-desembre 2005, p. 843-864.

Les alqueries de tova. Estudi constructiu

Els murs

Si les construccions convé que tinguen unes botes escaients que protegisquen els murs de les humitats del terreny, aquestes són imprescindibles per a les fetes amb terra. Han de fer-se indefugiblement amb un basament, de pedra o de rajola, d'uns 50 centímetres d'alçada que les aïlle de les humitats del terreny.

Tot i l'eventual aportació de pedra del secà, la més emprada en l'àmbit d'estudi en què estem és la que proporcionen els rius. Aquesta serà un tipus de pedra arredonida, normalment procedent dels llits dels dos rius que emmarquen el territori de l'estudi: el Millars i l'Anna, també anomenat riu Sec de Betxí.

És admirable la destresa amb què el constructor col·locava aquestes pedres, ja que, a més de la forma arredonida, havia de tenir en compte que molta de la pedra era d'una grandària més pròpia d'aquelles que s'utilitzen per a fer paviment de cudols de riu, que no pas per a fer murs. Vegeu, sinó, la figura 8.

Figura 8. Parament d'un mur d'alqueria fet amb pedres arredonides amb verdugades de rajola per a regularitzar

El tipus habitual d'aparell per a travar les toves serà el del través, que és aquell en què les peces es col·loquen de manera que l'ample del mur coincideix amb la mida més llarga de la peça (fig. 9). En les parets de càrrega aquest és l'aparell emprat, mentre que les altres parets es podien fer amb l'aparell al llarg, del qual resulta una paret més estreta. D'aquesta manera, si reduïen la grossària dels murs que no eren de càrrega, s'estalviaven toves. No obstant, el més habitual és que les quatre parets es facen del mateix gruix.

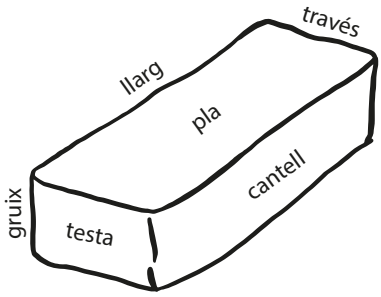

Figura 9. Els noms de les cares i de les arestes d'una tova

Els pastons s'unien normalment amb fang i també amb una argamassa feta amb calç i arena o de terra amb calç. He trobat toves de diverses dimensions, les més habituals són les que tenen 41 i 45 centímetres de llarg.

També he trobat diversitat de mides en amidar les altres dues arestes de les peces. Per exemple, pel que fa al través, les mides més freqüents han sigut aquestes: 21 i 23 centímetres. La més comuna és la de 21 centímetres. Respecte del gruix, n'he trobat de 6, 7, 8 i 11 centímetres. Les mides més habituals són les de 8 i 11 centímetres. En la imatge es poden veure dos tipus de pastons, habituals entre els que he pogut amidar (fig. 10).

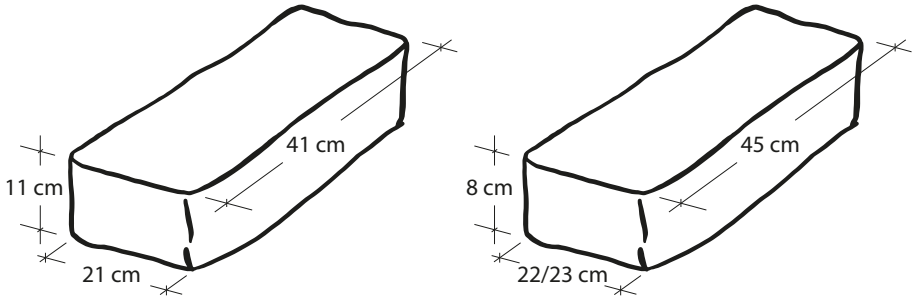

Figura 10. Dimensions més freqüents entre les toves de les alqueries

Cal dir que la gran disparitat de mides que he trobat és deguda, en part, a la dificultat d'amidar-les amb exactitud per l'erosió habitual de les arestes i la fabricació artesanal de les peces, que dona un producte irregular.

A banda d'aquests motius, cal tenir en compte un fet important, en el moment de la construcció de les alqueries el sistema de mesura no era el que emprem avui: el Sistema Mètric Decimal (SMD). Les unitats de l'època eren les procedents de l'antic Regne de València i tenien el seu origen en els diferents mòduls, proporcions i longituds del cos humà: colzes, pams, dits, etc., eren les unitats de longitud que s'usaven. Les unitats de mesura que avui emprem no van començar a reglamentar-se fins a la meitat del segle XIX i a emprar-se de manera efectiva bastant més tard, i a bon segur que en el món rural pràcticament no es farien servir fins ben entrat el segle XX. Açò ens ho explica J. M. Orenga[9], que ens diu que encara que la unitat principal de mesura de longitud era la vara (906 mm) «…se contaba mucho más en palmos. Así las antiguas paredes tenían dos palmos de espesor».

Així doncs, cercar les mides dels pastons en centímetres, que és el que involuntàriament fem, ens porta necessàriament a imprecisions i errors.

Si tornem a les unitats de mesura de longitud de l'època i a les equivalències amb el SMD, podem mostrar el quadre següent elaborat a partir de les dades que hem obtingut d'Orenga:

MESURES LINEALS DE LES PRINCIPALS UNITATS DE MESURA	
1 vara	4 pams o 3 peus
1 peu	12 polzades o 16 dits
1 pam	12 dits
EQUIVALÈNCIA AMB EL SISTEMA MÈTRIC DECIMAL	
1 vara	906 mm
1 dit	1,88 cm
1 polzada	2,51 cm
1 pam	22,65 cm
1 peu	30,20 cm

Els constructors de les alqueries van trobar diverses maneres de fer la trava de les toves en els casos més dificultosos, com és en les cantonades i en els brancals de les portes i les finestres. Ho van resoldre emprant toves de 3/4 del llarg, de manera que si la tova tenia

[9] Orenga, José María. «El sistema de medidas, pesos y monedas del Reino de Valencia». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. Castelló de la Plana, 1973.

uns 41 centímetres, aquestes tenien un llarg d'uns 30 centímetres. Per a saber com es resolien les cantonades, caldrà veure les figures 11, 12 i 13.

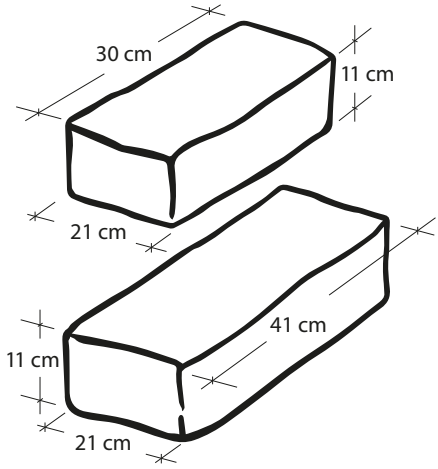

Figura 11. Dimensions habituals de les toves a l'alqueria del Segon Sedeny

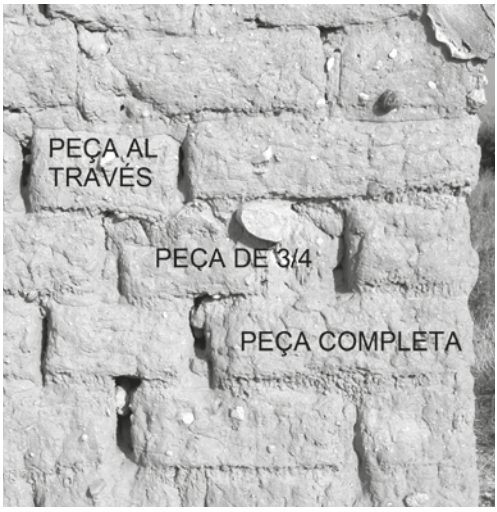

Figura 12. Resolució de l'aparell de la cantonada i tova de 3/4 per a aparellar les cantonades

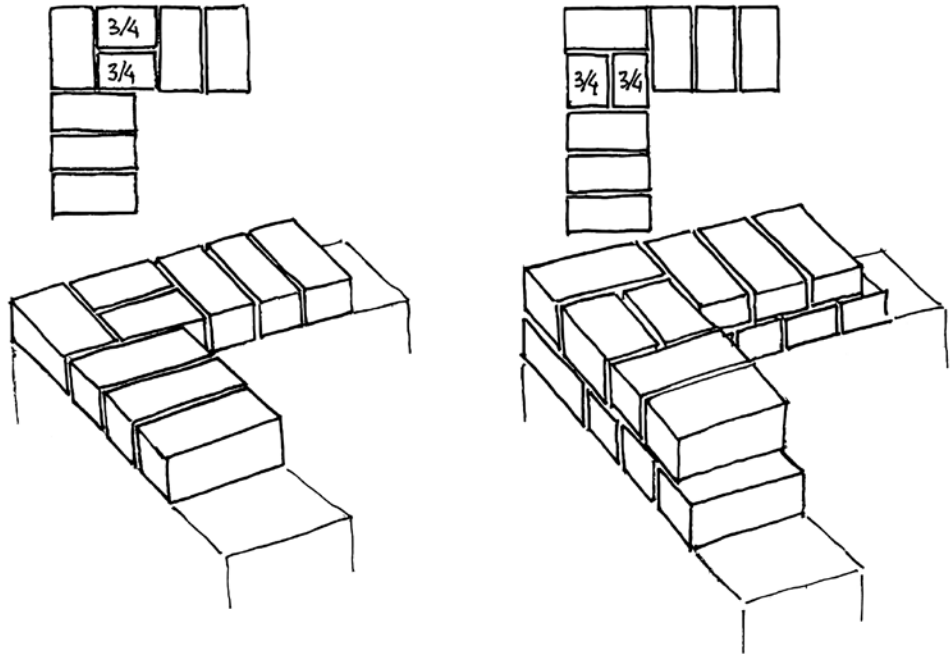

Figura 13. Perspectiva de les filades imparells i parells d'una cantonada d'un mur de tova. Solució idèntica a la de la figura 12
Font: *Arquitecturas de adobe*, de Bardou i Arzoumanian

Els llauradors sabien que el mur més exposat a la pluja és el que dona al nord i, per això, per a protegir-lo de l'aigua impulsada d'aquest costat, era costum plantar una filera de xiprers a la banda que dona a Barcelona, com diuen els més vells. Encara els podem veure a l'alqueria B5, situada al camí de la Mar (fig. 14). En algunes alqueries, el mur que dona al nord el feien de maçoneria.

Figura 14. Xiprers a la façana nord per a la protecció del mur. Alqueria B5, al camí de la Mar

Les obertures. Portes i finestres

Com és habitual en tota l'arquitectura popular, els constructors anònims resolien la ventilació i l'enllumenament de les construccions amb pocs buits i de reduïdes dimensions. En aquestes alqueries es limitaven a la porta d'entrada i una finestra en aquesta façana, però no sempre, i normalment una altra al mur de la façana posterior, a fi d'afavorir la ventilació, molt útil en els períodes de calor.

Les portes normalment no tenen marc i se sostenen al mur amb una polleguera, en alguns casos. Aquest era el sistema més habitual, el de l'eix giratori encaixat a la polleguera i amb un orifici a la llinda. Són d'una sola fulla, bastant amples per al pas de qualsevol utensili voluminós o de l'animal. Tenen un ample de l'ordre dels 90 centímetres, mida aquesta molt habitual que vindria a ser la vara valenciana o els quatre pams, tot i que encara n'hi ha de més grans.

Les llindes són de fusta i, en algun cas, per a alleugerir la càrrega que reben s'ha fet un arc de descàrrega amb rajoles massisses, com podem veure a la porta d'entrada de l'alqueria V1 de la figura 15.

Figura 15. Alqueria V1, amb coberta a dues vessants, revestida amb guix amb un arc de descàrrega sobre la porta d'entrada

En les proporcions dels buits sempre predomina l'alçària sobre l'amplària (fig. 16). A les finestres, és habitual el biaix en els laterals i en la part inferior de l'obertura per a augmentar l'entrada de llum. També trobem finestres arredonides (ullerots) situades a la testera més alta dels murs i, en alguns casos, petites obertures consistents en la col·locació de tres rajoles que formen un triangle (fig. 17).

Figura 16. Finestra amb bastó vertical a manera de barrot de reixa en l'alqueria B8

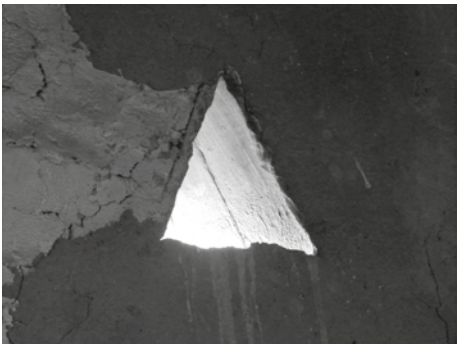

Figura 17. Solució per a afavorir la ventilació. Alqueria B5, al camí de la Mar

La coberta

Les cobertes es resolen amb teula àrab, a una vessant amb caiguda a la façana posterior o a dues vessants amb mur pinyó a la façana principal.

L'estructura portant de la coberta està composta de biguetes de fusta de secció rectangular que es recolzen sobre els murs. Sobre les biguetes es col·loquen les llates sobre les quals descansen les rajoles unides amb guix, i sobre aquest llit de rajoles s'estén una capa de fang per a assentar les teules de moro. En algunes de les alqueries, en lloc del conjunt de llates i rajoles, el que hi ha és un canyís, sobre el qual s'estén igualment el llit de fang amb què es tapen tots el forats que pogueren haver-hi i finalment es col·loquen les teules.

En les figures 18 i 19, es pot veure la constitució del tipus de coberta de teulada a la catalana.

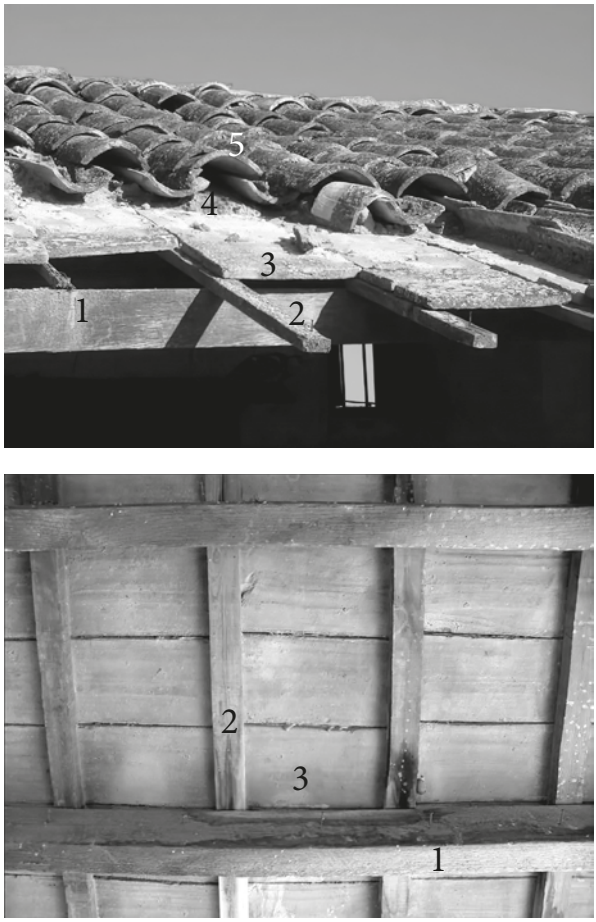

Figures 18 i 19. Teulat a la catalana de l'alqueria V2 del Segon Sedeny de Vila-real. Components: **1.** Bigueta de fusta d'11 x 5,5 cm **2.** Llata de 5 x 2,5 cm **3.** Rajola de 30 x 14,5 x 2,3 cm recolzada sobre l'enllatat **4.** Llit de fang per a assentar i col·locar les teules **5.** Teules corbes de 42 cm de longitud

A les alqueries d'una sola vessant, la disposició de les biguetes porta, normalment, la direcció d'aquesta i forma per tant una crugia paral·lela a la façana, tot i que hi ha també excepcions.

A les alqueries amb coberta a dues vessants, les biguetes es disposen, en ocasions, descansant sobre les parets laterals i la biga carenera forma una crugia perpendicular a la façana. El més freqüent, però, és la crugia paral·lela al mur de la façana en què les biguetes es recolzen sobre aquest. En les alqueries visitades la distància entre les parets de càrrega està entre 3,15 i 3,75 metres. La majoria, no obstant, està entre els 3,15 i els 3,50 metres.

El fet que hi haja moltes alqueries d'aquesta tipologia amb les mides esmentades potser ens dona informació sobre les dimensions comercials de les biguetes de fusta. Hem vist que en la majoria d'alqueries les biguetes són de fusta mecanitzada i molta de l'emprada és la que anomenem col·loquialment mobila, un tipus de conífera que s'importava dels Estats Units, que s'anomena així perquè s'embarcava al port de Mobile, a l'estat d'Alabama, sobretot al segle XIX. Aquesta prové d'un tipus de pi anomenat melis, molt apreciat per la seua duresa i resistència als xilòfags, que a bon segur seria una fusta cara i un dels materials més costosos de l'alqueria.

Recuperem el document abans esmentat de J. M. Orenga que també ens il·lustra sobre les mides de les fustes comercials de les biguetes importades. L'autor ens diu: «Los carpinteros llamaban *setcé* a la madera […] como la *mobila* y la de Flandes que tenia 16 palmos de largo y *dihuité* a la que tenia 18 palmos de longitud». Com que l'autor ens diu que el pam és de 22,65 centímetres, tindrem que les fustes de 16 pams, les anomenades *setcé,* amiden 3,62 metres, mentre que les anomenades *dihuité* fan 4,07 metres.

Si com he dit la distància entre les parets de càrrega està entre els 3,15 i els 3,50 metres, per a obtenir les dimensions de les biguetes, a aquestes xifres els hauríem d'afegir uns 40 centímetres, que serien uns 20 centímetres de descans de cada bigueta en cada un dels dos murs. La qual cosa ens donaria una longitud de biguetes aproximada entre 3,55 i 3,90 metres. Per a major claredat introduirem aquestes xifres en el quadre següent:

Mides comercials de les fustes de mobila o de Flandes			Mides aproximades de les biguetes
	Pams	Metres	Metres
Setcé	16	3,62	3,55
Dihuité	18	4,07	3,90

A la vista de les longituds obtingudes i l'aproximació que he fet en afegir un descans de 20 centímetres sobre cadascun dels dos murs, podem considerar que les dimensions de les alqueries es farien en funció de les mides comercials de les fustes per a adaptar-se a aquestes i així aconseguir les biguetes a un millor preu. Òbviament podrien fer-se alqueries amb altres mides i se'n feien, com hem vist, i també es podrien utilitzar fustes d'altres procedències; però el cert és que si es volien emprar les fustes d'importació, el fet de fugir de les mides estandarditzades resultaria més car.

Tot i que hi ha diverses maneres de fer els ràfecs, una solució freqüent és la que mostre en la figura 20, que no requereix més explicacions.

Figura 20. Ràfec de coberta d'alqueria. Components: **1.** Rajoles de 30 x 14,5 x 2,3 cm col·locades al través. L'una de cantell i l'altra de pla **2.** Rajola col·locada de llarg, amb una volada lateral d'uns 4 cm sobre el parament del mur **3.** Rajola col·locada de llarg. Vola la meitat del seu llarg sobre la rajola inferior. En aquest tipus de ràfec, aquestes rajoles es col·loquen, únicament, sota cada teula cobertora **4.** Teules àrabs **5.** Arrebossat del lateral del ràfec amb morter de calç (ja desaparegut)

El fumeral és un altre element que trobem amb freqüència a la coberta, sobreeixint, com qui alça un dit per a dir-nos que encara hi és, com si ens demanara que salvem l'alqueria. La seua execució és sempre senzilla. En les figures 21 i 22 podem veure dos exemples.

Figura 21. Alqueria del Xop de Nius, camí de la Mar, al terme de Borriana

Figura 22. Alqueria V7, al terme de Vila-real

Revestiments

Tradicionalment la manera de revestir les parets de les alqueries de tova, tant per dins com per fora, ha estat l'arrebossat amb una estesa de fang i palla tallada. No obstant això també s'han revestit amb morter de calç o amb guix i, més recentment, amb morter de ciment.

En moltes de les alqueries visitades encara es poden veure els arrebossats de fang als paraments exteriors. En algunes solament queden restes del que era una estesa completa en tots els paraments. En altres, com en la B5, encara podem veure bona part dels paraments arrebossats amb fang i palla. Potser siga en aquesta alqueria, propietat del Sr. José Burdeus, on podem veure els millors arrebossats fets d'aquesta manera.

A l'interior, els revestiments de fang es conserven millor i alguns en bon estat, com a l'alqueria B8 situada a la vora del camí del Marjalet de Borriana, on l'arrebossat es conserva pràcticament en tota la seua integritat, reparat en algunes zones amb lluïdes de guix (fig. 23) i amb morter de ciment, a les parts baixes dels murs.

Figura 23. Revestiment de terra amb palla i reparació feta amb lluïda d'algeps a l'alqueria B8 del camí del Marjalet de Borriana

Exteriorment, en moltes alqueries es veuen restes d'arrebossats de morter de calç o de guix a punt de caure, supervivents d'un revestiment que cobria tots els paraments i que no era adequat.

L'inevitable despreniment dels revestiments no és més que una mostra palpable que les edificacions de fang s'han de protegir amb materials que siguen compatibles amb la mateixa terra. El morter de calç, tot i ser molt millor que el ciment per a aplicar-lo sobre la terra, col·locat sense atendre unes quantes precaucions no funciona.

El guix també s'ha emprat molt en els revestiments interiors i exteriors. Antigament el guix també s'utilitzava per a revestir els paraments exteriors. Era un guix de gra més gros que, pel tipus de cocció, oferia una major resistència a la intempèrie.

L'aplicació de revestiments de morter de ciment és més recent, però pel que es veu ha estat aplicat a consciència. Vull dir, amb la intenció que perdure per sempre, si ens atenem al gruix de la capa aplicada i a la quantitat de ciment emprat en la mescla. Qui obrava d'aquesta forma tenia confiança cega en el ciment, la panacea que serveix per a tot i durarà per sempre. El que no sabia el paleta és que estava col·locant el pitjor material possible, perquè la seua incompatibilitat amb la terra farà que tard o prompte es desprenga (fig. 24).

Figura 24. Alqueria revestida amb una gruixuda capa de morter de ciment amb importants esquerdes que delaten el seu pròxim despreniment

Comentaris finals

Si l'arquitectura tradicional està oblidada i bona part abocada a la desaparició, tinc el convenciment que la construïda amb terra és la situada en el punt més crític pel que fa a la seua preservació. Per què? Doncs per diversos motius entre els quals puc citar-ne dos:

1. La terra ha estat, des de sempre, un material menyspreat. Al voltant de la terra s'han creat nombrosos prejudicis i tòpics que l'han associada a aldees perdudes d'Àfrica, sense tenir coneixement del fet que les construccions fetes amb terra crua estan esteses per tot el planeta, en regions càlides i fredes i en països rics i pobres.

2. S'han considerat les construccions fetes amb terra poc durables i molt vulnerables a la intempèrie. Cal dir que aquestes afirmacions són certes solament en part, perquè quina edificació pot suportar el pas del temps sense enrunar-se si se l'abandona a la seua sort, sense donar-li el mínim manteniment necessari? Segurament cap. El fet que una construcció de maçoneria puga durar quaranta anys més que una de tova en les condicions abans expressades no és motiu suficient per a menysprear les construccions fetes amb tova. Certament algunes de les alqueries que descric estan en molt mal estat, però he de dir que durant les visites realitzades he pogut veure moltes alqueries de maçoneria i de rajola enrunades i ho estan, simplement, perquè no han tingut cap manteniment.

M'he trobat, en les múltiples passejades per aquesta part de l'horta tradicional, un patrimoni arquitectònic abandonat i en un estat, en la gran majoria de les construccions, molt dolent. El panorama és certament desolador. Alqueries grans i petites, alqueries senzilles, construïdes per a allotjar-se els llauradors en els períodes de més feina al camp i d'altres, per a residir durant temporades de descans i esbarjo, alqueries antigues o de construcció contemporània, totes, sense importar la seua condició, constitueixen un patrimoni en imminent risc d'extinció.

Certament la situació actual no permet ésser optimismes. Seria necessari que les administracions prengueren consciència del valor d'aquest patrimoni arquitectònic i del valor d'aquest paisatge d'horta, on les alqueries constitueixen un element fonamental. Caldrien mesures de salvaguarda, de protecció i vigilància i d'estímul per a la conservació. Seria il·lusori pretendre conservar aquest patrimoni íntegre, això és ben difícil. Però sí que és possible la preservació de les més representatives, perquè sempre quede testimoni d'aquestes arquitectures, part important de la nostra història.

Figura 25. Alqueria de tova de dues plantes al camí de Santa Pau de Borriana

Bibliografia

Aparicio, J. i García, V. «El territorio de Alqueries entre los siglos XIII y XVI». *Alqueries. El temps d'un poble*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 2004, p. 147-331.

Bardou, P. i Arzoumanian, V. *Arquitecturas de adobe*. Barcelona: Gustavo Gili, 1989.

Benedito, J., Melchor, J. M. i López, F. *L'arquitectura rural tradicional a Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 1999.

De Hoz, J., Maldonado, L. i Vela, F. *Diccionario de construcción tradicional: tierra*. Madrid: Editorial Nerea, 2003.

Del Rey, M. *Arquitectura rural valenciana*. Cabrera de Mar [Barcelona]: Galerada, 2010.

Doñate Sebastià, J. M. «Síntesis geográfico–histórica de Villarreal». *Datos para la historia de Villarreal.* Volum II. València: Anubar Ediciones, 1973, p. 11-89.

Font, F. i Hidalgo, P. *Arquitectures de tàpia*. Castelló de la Plana: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Castelló, 2009.

Fullana, M. *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1984.

Garrido, S. *Cànem gentil: l'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló, 2004.

— «La transformació d'un model econòmic». *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 77-107.

Gil, V. «La consolidació de la societat». *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 45-75.

Mundina, B. *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*. Castelló de la Plana: Imprenta y Librería de Rovira Hnos., 1873. Reimpressió a Madrid: Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1988.

Orenga, J. M. «El sistema de medidas, pesos y monedas del Reino de Valencia». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. Castelló de la Plana: 1973.

Pérez, F. *Les alqueries de l'horta del Millars*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló, 2008.

Rosas, M. «Rajoles, teules i taulells als edificis de Castelló de la Plana durant els segles XV-XVII segons els documents de l'Arxiu Històric Municipal». *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*. Tom LXXXI. Castelló de la Plana: juliol-desembre 2005, p. 843-864.

7

Joaquín Lizandra Rubio

EL CENTRE HISTÒRIC DE VILA-REAL COM A EXEMPLE D'URBANISME

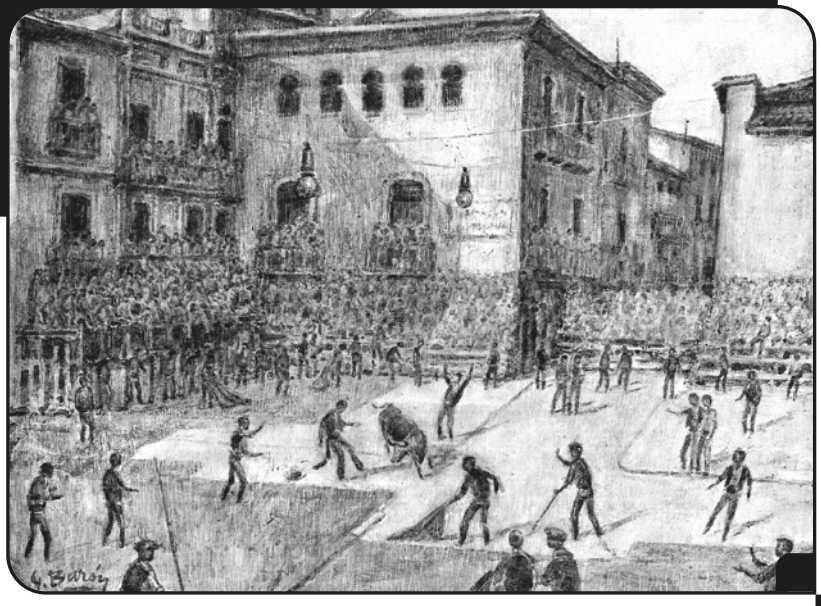

La plaça de la Vila segons un dibuix del pintor Gimeno Barón

El centre històric de Vila-real com a exemple d'urbanisme

El traçat urbanístic de la vila, que amb més o menys agressions es conserva des de la seua fundació a la segona meitat del segle XIII, té un interés primordial dins del patrimoni digne de conservar-se de la localitat. L'urbanisme medieval de Vila-real ens apareix en tots els tractats de més interés que parlen sobre aquest tema, i per a mi és netament superior als seus contemporanis de Castelló, Almassora, Nules, Moncofa o Almenara. Es tracta d'un recinte amb forma de paral·lelogram travessat per dos carrers principals, clar record del *cardo* i *decumanus* romans, que s'uneixen en una plaça central, més o menys quadrada, on se situen el Consell, les diverses botigues i els hostals, i que divideix el recinte emmurallat en quatre quarters o districtes de dimensió desigual, que es mantindran al llarg de tota l'època foral. A més, es van crear dos vials més en tots dos sentits, amb uns altres de menor importància, que completen tot el recinte urbà de l'actual centre històric (la vila). Al principi la nova població era oberta, però prompte es va tenir la necessitat de dotar-la d'un recinte emmurallat que la protegira, per això es va iniciar entre final del segle XIII i començament del XIV la construcció del primer mur defensiu, que tancava al seu interior una superfície d'aproximadament seixanta-cinc mil metres quadrats, que es corresponen amb unes sis hectàrees i mitja[1].

Sempre s'ha especulat sobre les raons de la fundació d'una nova població en la llavors Plana de Borriana, però cal considerar que en els moments de la conquesta del rei Jaume I, l'actual comarca de la Plana, que depenia del regne musulmà de València, amb una població molt dispersa, només comptava amb dos nuclis de certa importància, Borriana i Onda, i era urgent la creació de noves poblacions per a ocupar aquest ampli territori. És en aquesta situació en què es funda Vila-real, l'última de les realitzades pel Conqueridor. Cal no oblidar tampoc les raons estratègiques en aquestes fundacions o trasllats, com ocorre en el cas de Castelló, Almassora o Nules, ja que a les esquenes (a la serra d'Espadà) hi havia una població majoritàriament musulmana, clarament hostil a la nova societat cristiana.

Segons l'historiador Vicent Felip Sempere[2], en el cas de la pobla o vila de Nules, no va ser pròpiament un trasllat, sinó que, com en el cas de Vila-real, es va produir una

[1] Segons pareix, el recinte emmurallat de la població veïna de Borriana, molt més compacte, incloïa en el seu interior una superfície de tan sols 4,49 ha.

[2] Felip Sempere, V. «La villa de Nules como ejemplo de urbanismo de nueva planta en la época de Jaime I». *Jaime I (1208-2008). Arquitectura año cero*. València, 2008, p. 51.

nova fundació amb pobladors cristians, que pogué tenir lloc entre el 16 de setembre de 1251, data de donació del *castrum et villam de Nudles* (l'actual Vilavella) a Guillem de Montcada, i abans del 27 de desembre de 1254, data de la concessió de la carta de poblament de Moncofa.

Cal rebutjar definitivament la visió antiquada d'un ancià rei fent solcs amb l'arada i marcant el perímetre, els carrers i la plaça de la localitat, en una clara referència a Ròmul i Rem en la llegendària fundació de la ciutat de Roma; o també, d'altra banda, com a lloc d'esplai per als seus fills, un poc crescuts i díscols amb el seu pare, tant els legítims com els il·legítims, segons ja ens va apuntar encertadament l'historiador local José M. Doñate Sebastiá[3]. Sols raons funcionals i estratègiques van ser les que van originar finalment la fundació d'aquesta nova vila.

Conta la tradició local que al solar que avui ocupa Vila-real, o als seus voltants, va estar instal·lat el campament des del qual les tropes cristianes del rei Jaume van iniciar el setge de Borriana el mes de maig de l'any 1233[4]. Es comenta, així mateix, que en les batalles el Conqueridor portava el venerat Crist de l'Hospital en una carrossa i que, en passar pel lloc on es trobava l'antic centre hospitalari, aquesta es va parar en sec i no va poder continuar, per això es va considerar que la seua voluntat era quedar-se al mateix lloc[5], per aquesta raó també s'ha denominat la imatge com Crist del rei en Jaume.

El Crist de l'Hospital (fotografia de Carles Sarthou)

Hem de rebutjar aquesta piadosa llegenda local per les seues característiques; en primer lloc, per la distància que hi ha entre

[3] Doñate Sebastiá, J. M. «Evolución urbana de Villarreal». *Datos para la historia de Villarreal*, tom I. Saragossa, 1972, p. 148.

[4] Traver García, B. *Historia de Villarreal*. Vila-real, 1909, p. XVII-XVIII («Introducción»).

[5] Traver García, B. *Historia*, p. 302-303.

les dues localitats, que fa inviable i poc pràctic l'establiment del campament cristià en el mateix solar que avui ocupa Vila-real; i en segon lloc, pel mateix Crist de l'Hospital, ja que segons la documentació gràfica que avui se'n conserva, es tractava d'una talla de fusta del segle XVI[6], i no de temps medievals.

La veritat és que el recinte originari de Vila-real copia exactament la planta dels antics campaments romans, ja que el seu savi disseny urbanístic es va mantenir inalterat en l'estructura d'algunes noves viles i campaments militars durant els temps medievals, fins a arribar a l'edat moderna[7]. En el nostre cas, els carrers Major Sant Jaume i Major Sant Doménec (el *cardo maximus*) serien la *via praetoria*[8]; mentre que els carrers de Ramón y Cajal i Comte Albay (el *decumanus maximus*) serien la *via principalis*[9]. No és cert que el model ortogonal de les ciutats romanes es perdera d'una manera irreversible durant els temps obscurs de l'edat mitjana per a reaparéixer novament en el Renaixement, i el cas de Vila-real clarament ens ho confirma.

Desconeixem l'autor anònim del traçat urbà de Vila-real, que es va basar indubtablement en una nova via de comunicació que es va tractar de potenciar des dels primers temps de la conquesta, l'anomenat camí Real, que comunicava les localitats de Tortosa amb València, record de l'antiga via Augusta, i el camí que unia Onda amb Borriana. Es tractava, doncs, d'una població creada *ex novo*, en l'encreuament estratègic de dues vies de comunicació, i just en el mateix límit de separació de la zona de regadiu amb la del secà del mateix terme municipal, que condicionaran el futur desenvolupament urbà de la nova localitat.

La confluència d'aquestes dues vies que s'han assenyalat abans configuraran definitivament la forma de paral·lelogram del nucli inicial que avui constitueix el centre històric, de manera que els seus carrers no es tallen ortogonalment, com equivocadament en algunes ocasions se'ns ha volgut transmetre. De tota manera, la plaça, centre de gravetat de la nova població, no es va situar a l'encreuament d'aquestes dues vies, sinó que es va traslladar en direcció nord-est aproximadament unes quaranta-set braces (equivalents a uns noranta-set metres lineals), potser per a preservar el nucli urbà de les inundacions periòdiques produïdes pel barranc de l'Hospital, espai avui dia totalment urbanitzat[10], i que també coneixem amb el popular nom del Barranquet.

---

[6] Per la documentació existent, la devoció per aquesta sagrada imatge no es remunta més enllà de final del segle XVII.

[7] Sols cal recordar, com a exemple, el campament de Santa Fe quan es realitza la conquesta de Granada, en temps dels Reis Catòlics.

[8] Anava des del portal de València fins al de Castelló.

[9] Anava des del portal del Mig fins al d'Onda.

[10] Espai ocupat avui dia pel carrer de Josep Ramon Batalla.

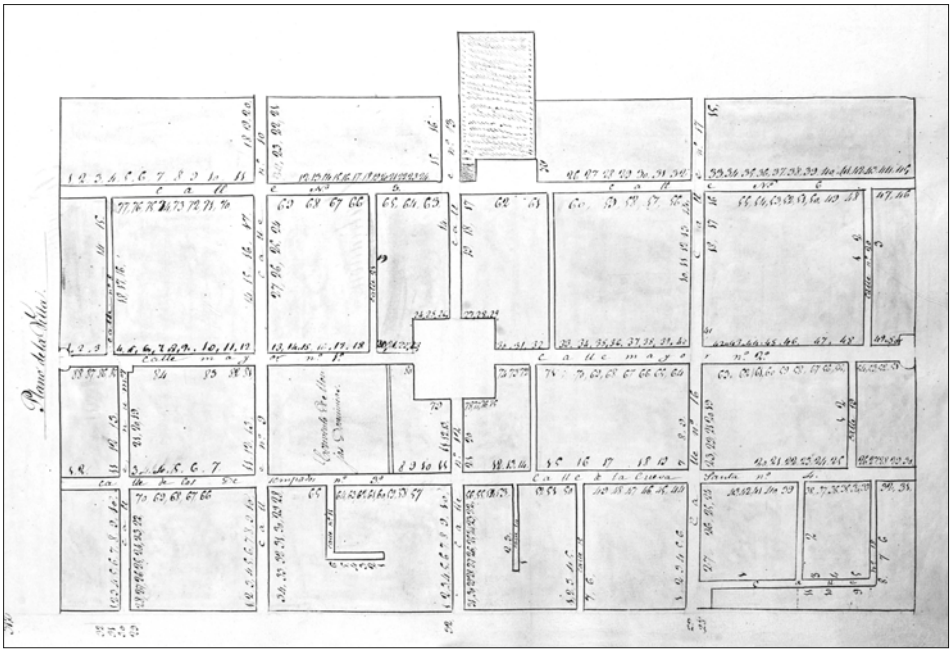

Aquest plànol és la primera representació gràfica del centre històric de Vila-real i apareix en el padró de riquesa de l'any 1843, que es conserva a l'Arxiu Municipal. Malgrat els seus errors d'escala evidents (en el plànol complet de la localitat contingut en el mateix padró, se'ns assenyala que ha estat mesurat a passos) i que en aquest els carrers es creuen en un angle de 90º, el seu interés resulta evident, ja que encara es conserva gran part del seu recinte emmurallat

Amb la fundació oficial de Vila-real el mes de febrer de 1274, comencen uns anys molt difícils per a aconseguir l'arrelament al lloc dels nous pobladors, que segons la tradició, poc original, procediran principalment de Lleida. S'ha d'assenyalar que no es tractava d'un paisatge idíl·lic, tal com ens diu novament la llegenda. Doñate, utilitzant les dades existents en el mateix Arxiu Municipal, fa la descripció següent del paisatge en els temps de la fundació:

> Con un suelo roquizo, recubierto de una leve capa de arcilla roja; sin especies arbóreas la vegetación, compuesta principalmente por los elementos integrantes del maquis mediterráneo (brezo, aliaga, tomillo, etc.), la sensación de esterilidad debía de ser agobiante e irreconciliable con el concepto más conformista de lo que debía ser un paraíso.[11]

Aquesta seria la imatge de la major part del terme municipal, exceptuant la zona baixa de la població, la situada a llevant i que arriba fins al mateix límit del terme de Borriana, on es trobava la zona d'horta, de més amable explotació i amb la possibilitat d'ús d'una nova séquia o ampliació d'una de ja existent, les primeres notícies de la qual daten de l'any 1272.

[11] Doñate Sebastiá, J. M. «Evolución», p. 148.

Que en els primers temps la vida a la vila incipient no devia ser fàcil, ho indiquen les diferents donacions reials, que gairebé sempre obliguen a residir en aquesta i prohibeixen vendre les propietats atorgades, en un termini màxim d'uns deu anys. En un decret de 29 d'abril de 1271 dictat a València, es confirmen totes les donacions als nous habitants del nou Regne de València, però assenyalant:

> No obstante, hacemos saber, que en confirmación de la concesión y de la absolución predichas (se refiere a las donaciones radicadas en la localidad de Burriana y término), retenemos para nos y para los nuestros la facultad de expropiar y de dar a quién quisiéremos las heredades que se dejen yermas, excepto en estos cuatro casos: cuando dichas heredades estuviesen yermas por causa de la pobreza u otra evidente necesidad del propietario; cuando fuesen propiedad de pupilos que aun no tienen la capacidad necesaria para cultivarlas; cuando estuviesen subjúdice por causa de nuestras demandas o exacciones reales; y cuando sea una parte de vuestras heredades, dejada expresamente yerma para pasto de vuestro bestiar.[12]

A pesar de totes les precaucions adoptades, pareix ser que es van produir abandonaments freqüents i noves adjudicacions.

Un altre dels problemes que es presentava era que, en ser fundada Vila-real al terme de Borriana, aquesta no veia amb bons ulls el nou assentament en un territori que considerava com a propi. Per tot això, s'entaulen, des de l'inici de la fundació de la població, una sèrie de plets entre les dues localitats per l'ús dels recursos naturals, que sempre es resoldran per mitjà de l'arbitri reial. Amb tot, fins a l'any 1280, Borriana mantindrà encara el dret sobre la cort de justícia, per la qual cosa, fins a aquell moment, tots els plets havien de resoldre's allí[13].

Als noranta-cinc anys de la fundació (1369), es produeix un altre moment crític amb la pretensió de Castelló que la població evacue la ciutat i es trasllade allí per una suposada indefensió de Vila-real, a causa del mal estat del mur i del vall del recinte emmurallat. En la clavaria corresponent als anys 1369-1370, f. 55r., es diu:

> Item paga a Dominho Ferrer, Sindich... an Johan Pineda, en Jacme Pedrinya e en Guillem Alarany, vehins... per llur salari de IX jorns qui estegueren en Sent Matheu como misatgers de la villa ab lo senyor Rey per revocar una cedula quels jurats e consell de Castello havien impretrada del dit senyor Rey, quels homens e dones de Vilareal se recolisen ab llurs viandes en Castello.[14]

[12] Ramón de María, P. *El Repartiment de Burriana y Villarreal*. València, 1935, p. 83.

[13] Vicent Gil, V. *Nos Jacobus: els orígens de Vila-real*. Vila-real, 2008, p. 109.

[14] Doñate Sebastiá, J. M. «La Torre Mocha». *Datos para la historia de Villarreal*, tom v. Saragossa, 1982, p. 171.

Es tractava indubtablement d'un moment difícil, en el qual, a causa de les guerres i de la Pesta Negra, havia disminuït tant la població de tota la comarca que sempre faltava mà d'obra per a explotar els abundants recursos naturals.

Ja s'ha comentat que Vila-real es va fundar a un costat i a l'altre de l'anomenat camí Real. En els seus orígens, era una de les anomenades viles a la vora d'una ruta, segons l'encertada classificació donada pel professor Manuel Sanchis Guarner[15], i com ja s'ha indicat, en els seus primers anys va estar totalment oberta. Pocs anys després, aquesta situació canvia radicalment, sens dubte gràcies a l'èxit del seu assentament; se la dota d'un recinte emmurallat, com ja abans s'ha indicat, i es converteix per aquesta circumstància en una ciutat fortificada quadrangular, segons la classifica el mateix autor, juntament amb Castelló.

La configuració de les ciutats cristianes era molt diferent de les musulmanes ja que, en les primeres, la primera cosa que es feia quan es planificava una nova població era traçar els carrers, que anaven conformant les distintes illes de cases, per aquest motiu els seus traçats urbans solen ser bastant regulars. En canvi, a les ciutats islàmiques no hi ha una

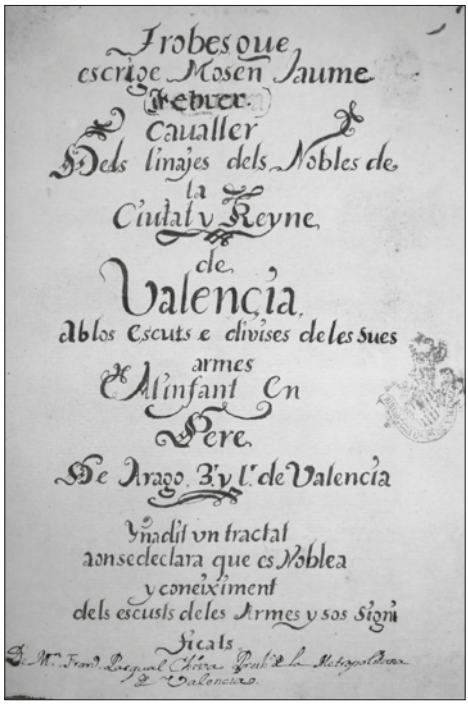
Frobes que
escrige Mosen Jaume
Febrer
Caualler
Dels linajes dels Nobles de
la
Ciutat y Reyne
de
Valencia
ab los Escuts e divises de les sues
armes
Al infant En
Pere
De Arago. B.y L.r de Valencia
Ynadit vn tractat
aonsedeclara que es Noblea
y coneiximent
dels escusts de les Armes y sos Signi
ficats
De M.r Fran.co Pasqual Chiva Presb.o de la Metropolitana
de Valencia.

Portada del manuscrit 885 (s. XVII) de la Biblioteca Universitària de València

[15] Sanchis Guarner, M. «Tipus estructurals de les poblacions valencianes». *Obra completa I.* València, 1976, p. 157.

planificació prèvia, són les mateixes cases que en unir-se amb altres van conformant els distints carrers, igualment tant les de molt de trànsit com les secundàries. De tota manera, en moltes de les poblacions musulmanes els carrers principals, origen de vies de comunicació importants, tenien un traçat més o menys rectilini, tal com va ocórrer en el cas de Borriana.

Pel que fa a la dinàmica de les illes de cases és també molt diferent en els dos casos. Les parcel·les cristianes tenien una forma rectangular allargada i es trobaven generalment constretes per parets mitgeres, amb unes possibilitats d'evolució limitades ja que es van esgotant amb les diferents particions longitudinals dels lots. Amb això es produeix un notable creixement de l'espai habitacional en detriment dels espais lliures de l'interior, i aquest serà naturalment el cas de Vila-real. En les illes de cases musulmanes, que poden ser rectangulars, quadrangulars o trapezoidals, les possibilitats d'evolució són, en canvi, més variades, ja que sempre hi ha un espai lliure interior, el pati, on es realitzen les tasques domèstiques diàries, i al seu voltant, segons van augmentant les necessitats familiars, es va conformant l'espai habitat, amb la possibilitat, afegida, de poder augmentar la superfície estenent-se als solars adjacents. En aquest segon cas hi ha un millor aprofitament del terreny i per aquest motiu les cases musulmanes solien ser d'una dimensió bastant més reduïda que les cristianes[16].

Hi ha una tradició molt arrelada que indica que va ser el mateix rei Jaume l'autor del traçat urbà de Vila-real, basada en una de les conegudes *Trobes* atribuïdes a un tal mossén Jaume Febrer, concretament la troba de la pàgina número 358 del manuscrit existent a la biblioteca de la Universitat de València.

El text és el següent:

> De Tolosa ve a nostra conquista
> en Perot Montull, y dona señal
> de sa clara sanch lo obrat a la vista
> del Rey vostron pare, que el posa en la llista
> dels que han de cuidar en Villareal
> pera que breument estiga la obra
> ab tot primor, que dexa asignat
> el Rey en dibuix, y per so recobra
> fama de prudent, porta sins soçobra
> flor de lis daurada, en camp colorat
> de sos bons servisis el premi a gosat.[17]

[16] Quan es realitza el repartiment de la ciutat de València, una vegada conquerida, Manuel Sanchis Guarner, en la seua coneguda obra *La ciutat de València*, ens indica que a cada família cristiana se li adjudiquen dues cases musulmanes.

[17] Anònim. *Trobes que escrige Mosen Jaume Febrer Cavaller dels linajes dels Nobles de la Ciutat y Reyne de Valençia, ab los escuts e divises de les sues armes al infant Pere de Arago 3º y 1º de Valencia* [facsímil del manuscrit existent a la Universitat de València]. València, 1990, p. 358.

Ja en una troba anterior, escrita en la pàgina 298, l'autor, referint-se de nou a Vila-real, ens diu:

> Les faixes de blau en lo camp de argent
> te hui per blaso Benet Guimerans:
> del lloch de este nom, vingue diligent
> desde Cataluña: Lo repartiment
> de Villa Real lo deixa en ses mans
> lo Rey advertint que en la poblacio
> treballant estava. Se li feu merce,
> que mentres vixques la gobernacio
> de aquell lloch tinguera a sa ordinacio,
> paganli lo premi del valor, y fe
> ab que la sirvi desde que vingue.[18]

Desconeixem en quina font es va inspirar l'autor anònim d'aquestes trobes, que sense cap dubte són falses, ja que es tracta d'una obra tardana realitzada ja al segle XVII[19]. De tota manera, resulta curiós pensar que en aquests anys encara es tracte d'argumentar que fora el mateix rei Jaume I l'autor del disseny.

La primera notícia que tenim dels Montull, l'obtenim a València l'any 1434, i es tracta d'un tal Pere Montull, que no era noble, sinó un notari. Uns anys després, un cert Francisco Montull, pertanyent a una família de notaris, és premiat pel rei Alfons V el Magnànim el 1447 amb la batlia de Vila-real. Amb aquest càrrec comencen les relacions dels Montull amb la localitat i uns quants anys després s'emparentaran amb els Cucaló, originaris de Sogorb[20].

Pel que fa al suposat primer repartidor de la localitat Benito Guimeráns, assenyalat en la troba 298, res en sabem, ja que segons la documentació existent sobre els primers anys de la vila, el pare Ramón de María, que d'altra banda dona per bones aquestes *Trobes*, ens diu:

> No sabemos cuándo, pero siempre antes del seis de septiembre de 1273, [el Rey] nombró para el oficio de Benito Guimeráns, a tres individuos que continuasen repartiendo entre los pobladores de la nueva villa la porción del término asignado que no estuviese ocupada. Estos repartidores fueron: el Baile general de Valencia, Arnaldo Escrivá; el comendador del Temple en Burriana, Frey Pedro Peironet y el

[18] Anònim. *Trobes*, p. 298.

[19] Gran Enciclopedia de la Región Valenciana. València, 1973, tom 4, p. 214.

[20] Pi Aparici, J. F. «La documentación de los Cucaló de Montull (s. XIII-XVII)». *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*. Vila-real, 1993, p. 274.

> caballero don Pedro de Juneda. Concedían éstos tierras a los nuevos pobladores, notificando después la donación al Rey.[21]

Encara que hem de rebutjar la idea de la mà del mateix rei en el plànol de Vila-real, sí que podem acceptar, en canvi, una planificació preconcebuda en el seu disseny. Naturalment el creixement del centre històric no es va produir de forma immediata; per tant, si pensem que potser al principi només va ser als dos costats del camí Real, tenim un total de setze illes completes, i si prenem com a eix de simetria el format pels actuals carrers de Ramón y Cajal i Comte Albay, veurem que hi ha una simetria gairebé perfecta, amb vuit illes molt equivalents a cada costat, la qual cosa ens dona a entendre que, almenys en aquesta fase de creixement de la població, sí que sembla haver-hi una planificació, que inclou tant els carrers com els mateixos carrerons secundaris, que, segons l'historiador José María Doñate, es van traçar d'una forma improvisada. Amb les illes restants, a partir dels actuals carrers de Sant Antoni i Sant Roc, quatre en total, la simetria continua. En canvi, a partir dels actuals carrers dels Desemparats i Cova Santa, a la part de llevant de la ciutat, que és la zona de la localitat que mira cap a Borriana, per la irregularitat en la mida de les illes podem deduir un disseny un poc més improvisat.

En resum, el planejament urbanístic de Vila-real consisteix en el traçat de tres carrers longitudinals, en la direcció sud-oest/nord-est, que duran els noms de Major (almenys des de l'any 1273), d'Amunt i d'Avall (els dos almenys anomenats així des de l'any 1570), complementats amb altres tres de transversals, que generalment duran el nom del portal de la muralla als quals dona l'accés.

Al principi de la fundació els solars donats eren d'una gran dimensió, quasi un terç de la superfície total de l'illa. La vivenda només ocupava una part d'aquesta i deixava la resta amb unes quantes dependències auxiliars i amb un pati ampli, o bé un hort interior. Amb el temps, les illes edificades s'aniran omplint i subdividint les distintes propietats en sentit longitudinal. L'últim hort interior que va desaparéixer va ser el que hi havia en l'interior de la casa abadia l'any 1986.

De totes les donacions realitzades pels reis als nous pobladors, avui no en podem reconéixer pràcticament cap sobre el plànol de l'actual centre històric de la localitat, per estar definides d'una forma molt poc concreta, només el pati per a edificar adjudicat a un tal Borrás de Monpalau el 30 de setembre de 1273 (el dia anterior a les calendes d'octubre de l'any del Senyor 1273), quan faltaven quatre mesos per a la concessió de la carta fundacional, sobre el qual s'indica: «El patio linda con la plaza; con calle o camino que va a Onda; con la calle o camino que se dirige a Tortosa, y con casas de Domingo de Cantaveylla»[22]. Per tant, aquesta concessió reial ocupa en aquest moment tot el racó

[21] Ramón de María, P. *El Repartiment*, p. xxii-xxiii.

[22] Ramón de María, P. *El Repartiment*, p. 101-102.

nord de la plaça de la Vila, que avui està dividit en tres immobles, el principal dels quals coneixem actualment com l'Hostal del Rei.

He comentat al principi que a efectes administratius, la vila es va dividir en quatre quarters o districtes. José M. Doñate ens indica que en l'elecció dels consellers de l'any 1481[23], segons la demografia d'aquell moment, van ser: deu de Santa Maria, catorze de Sant Julià, vint-i-dos de Santa Llúcia i onze de Santa Caterina, que fan un total de cinquanta-set. En algunes ocasions aquests districtes també s'anomenen parròquies, però cal entendre que en aquest cas la demarcació no té un caràcter religiós, sinó només administratiu. Anys després, el 1616, els consellers per parròquies són: deu per Santa Maria, sis per Sant Jaume, vuit per Sant Bertomeu i vuit per Santa Llúcia, que fan un total de trenta-dos. Com podem observar, s'han substituït els districtes de Sant Julià i Santa Caterina pels nous de Sant Jaume i Sant Bertomeu[24], que són els patrons oficials de la localitat, juntament amb santa Anna.

L'any 1764, una vegada desaparegut el règim foral, i a fi d'executar els mandats del nou estat centralista instaurat per la nova dinastia borbònica, es divideix la població en tres quarters o divisions, que ja no portaran cap nom concret. Cada quarter es divideix a la seua vegada en barris: el primer quarter serà el del Carme, amb quatre barris; corresponen cinc barris al segon quarter, que és el centre històric i l'incipient Raval d'Onda, i, finalment, hi ha el de Sant Pasqual, amb sis barris, i segons se'ns indica: «pues así lo exige el numeroso vecindario de la villa»[25].

Quant a les vivendes, tant les humils com les nobles[26], per desgràcia han desaparegut completament, de manera que sobre aquesta qüestió direm el que encertadament fa alguns anys ens va indicar José María Doñate:

> Por los datos que tenemos y la observación de las últimas que han llegado a nuestro tiempo, sabemos que las casas eran de proporciones más que regulares, con dos o, más frecuentemente, un piso superpuesto a la planta baja. Las acomodadas tenían un entresuelo con una o dos escaleras de acceso desde el vestíbulo. Desde él, y atravesándola toda, se llegaba al patio o "corral", con las instalaciones para las bestias, por un amplio corredor pavimentado a base de piedras de río aplanadas (*telles*) de escaso diámetro y puestas en sentido vertical, formando dibujos. A

[23] Doñate Sebastiá, J. M. «El gobierno de la villa». *Datos para la historia de Villarreal*, tom vi. Saragossa, 1984, p. 109.

[24] Traver García, B. *Historia*, p. 540-541.

[25] Dades obtingudes d'un esborrany que tracta de l'elecció de síndics de barris, document de propietat particular, procedent de l'arxiu de l'il·lustrat vila-realenc Joaquín Llorens i Chiva.

[26] La coneguda actualment com a casa o palau dels Mundina o Polo, situada al carrer Major Sant Jaume, dels segles xviii i xix, però avui està tan transformada que no ens serveix com a exemple.

> menudo en el patio interior había huertos y, en algún caso, jardín. Su riego estaba asegurado por una acequia que en los primeros tiempos cruzaba la villa.
>
> En el vestíbulo o zaguán estaba la cisterna, y muy cerca de ella solía haber un poyo de mampostería, el *cavalcador* escalonado, para montar a caballo con comodidad, las damas sobre todo.[27]

Ja s'ha comentat que l'actual séquia Major apareix citada per primera vegada l'any 1272, però no va ser fins al 12 de maig de 1274 quan s'estableix un conveni entre el Conqueridor i Pedro de Juneda i Bernardo Simón, pel qual es venen les rendes de Borriana durant dos anys, per a invertir-les en la construcció de la nova séquia de Vila-real; aquest important document diu així:

> Por Nos y por los nuestros, vendemos a vosotros, Pedro de Juneda, vecino de Burriana, y Bernardo Simón, vecino de la misma, todas las rentas, pagos y provechos que nos pertenecen en Burriana, tanto de mar como de tierra, exceptuando el justiciado de dicha población, por el tiempo de dos años sin interrupción a contar desde el día de la próxima fiesta de San Juan Bautista, y por el precio de siete mil sueldos, moneda real de Valencia, los cuales, vosotros, en el dicho día y lugar, deberéis entregar sin demora a Frey Pedro Peironet, nuestro limosnero, para que los emplee en la obra de la nueva acequia de Villarreal de la Plana de Burriana. Pero con la siguiente condición: Que todas las predichas rentas, pagos y provechos nuestros de Burriana los percibiréis vosotros anualmente de manos de Pedro Eximén de Espelucha, Baile nuestro en dicho lugar, los cuales os entregará para que os los reservéis o hagáis de ellos vuestra omnímoda voluntad.[28]

Dos anys després, el 15 de gener de 1276, el rei Jaume I accepta l'estat de comptes presentat per fra Pedro Peironet, procedent de l'administració de la séquia nova de Vila-real[29], per a donar servei a les terres segons s'anava concloent; les obres pareix que es van finalitzar cap a l'any 1282.

Amb la creació o ampliació de terres de regadiu propiciada per Jaume I, pròximes a la nova població, s'intenta recompondre un espai rural completament desarticulat per la conquesta cristiana. La construcció d'una séquia nova era, doncs, primordial per a aconseguir l'èxit de l'assentament creat. Moltes de les donacions reials tenen com a límit aquest nou canal, si bé en algunes ocasions se'ns parla d'una séquia vella i de l'existència

[27] Doñate Sebastiá, J. M. «Evolución», p. 154-155.

[28] Ramón de María, P. *El Repartiment*, p. 128.

[29] Román Millán, I. C. *El regadío de Villarreal durante los siglos xiii-xv. Origen, administración y conflictos*. Vila-real, 2013, p. 227.

d'un antic molí en ruïnes, segons veurem un poc més avant, que em fan sospitar sobre l'existència d'algun tipus de reg en aquesta part segregada del terme de Borriana, amb anterioritat a la conquesta del rei.

Per a la presa de les aigües del Millars, es construeix un assut o presa de captació, que és l'element més important dins del nou sistema hidràulic, ja que de la seua conservació i manteniment depén la distribució del reg. De tota manera, a causa de les nombroses avingudes produïdes pel riu, pateix moltes reparacions, que s'han de realitzar com més prompte millor, en les quals es van introduint modificacions que aniran canviant-ne gradualment l'estructura inicial.

El primer tram de la séquia discorria al costat del mateix llit del riu, que és la part que es coneix com de les Argamasses[30], i igual que ocorria amb l'assut, era la secció més vulnerable de tot aquest sistema de reg. Com que anava apegada a la mateixa cantera, les nombroses avingudes del riu i els despreniments de roques provocaven danys importants que s'havien de reparar amb promptitud. No sabem si aquest traçat inicial va estar connectat amb l'anomenada séquia vella i tot aquest sistema es va haver de refer novament amb la nova fundació. La primera vegada que es mencionen les Argamasses és en un document que es va emetre a València el 26 de febrer de 1274, només sis dies després de la concessió de la Carta Pobla fundacional, pel qual es dona a Pedro Garcés un molí fariner en ruïnes, per a reconstruir o edificar novament.

Després d'abandonar el llit del riu, la séquia s'acosta al nucli urbà, amb un traçat un tant sinuós. A l'altura del camí de Borriana, zona coneguda com els partidors del pont de Borriana, la séquia Major es dividia en dues, anomenades Sobirana o de Dalt i Jussana o de Baix. Ambdós canals, amb una circulació més o menys paral·lela, regaven fins a l'extrem de l'actual terme de les Alqueries i abocaven, finalment, els seus sobrants en la séquia de Nules. El traçat d'aquest canal s'ha mantingut pràcticament inalterat des de l'època medieval, excepte el tram de les Argamasses, que va ser canalitzat en la segona meitat del segle XIX; els partidors, que van ser traslladats mig quilòmetre aigua avall, i, finalment, el revestiment de ciment, tant del canal principal com de tots els secundaris.

En el traçat de la séquia Major, una vegada passat l'antic camí Real, i abans de l'anomenat molí Nou[31] (la primera referència del qual és de l'any 1362), i aprofitant un rabeig d'aquesta, es derivaven dues séquies anomenades la Sequieta o séquia nova i la Sequiola. Ambdós llits servien al reg dels horts situats a una cota superior de la séquia Major i van condicionar el futur creixement urbà, per rodejar el perímetre emmurallat per dos dels

[30] Per a Doñate, les Argamasses tenen un origen romà, però falta realitzar un estudi arqueològic que ens ho confirme d'una manera concloent.

[31] Aquest molí fariner, les primeres referències del qual són de l'any 1362, també es va denominar molí Nou de la Vila o del Consell, perquè va ser de propietat municipal. També es denomina molí de Rec Nou o de Santa Sofia, i encara es conserva en peu, encara que fora d'ús.

seus costats. El primer canal finalitzava en el Barranquet[32], mentre que el segon, unit el seu extrem final amb l'anomenada séquia Roja, arribava almenys fins al riu Sec.

Partint de la Sequiola, discorria un canal que travessava tot el centre urbà i abastia els pous, que en realitat eren més prompte cisternes o aljubs, tant els públics com els privats, i regaven així mateix alguns horts o jardins situats a l'interior del recinte emmurallat. El primer pou a construir-se va ser el de la plaça i un poc després el del portal de València[33], anomenat així durant els segles XV i XVI, o del Rincón, ja en el XVIII[34]; més tard, es va construir el del raval de Castelló, situat aproximadament a l'altura de l'actual carrer de Sant Miquel.

Tots els traçats de les noves poblacions establides a la comarca de la Plana durant el segle XIII tenien una forma més o menys regular i es basaven indiscutiblement en una tradició d'origen romà, però en referència al cas de Vila-real, cal recordar que encara estem en la baixa edat mitjana i que, excepte la dotació d'aigua a la població procedent sempre del Millars, per mitjà de cisternes, públiques o privades, ja no existia cap altra millora higiènica que fora comparable amb l'excel·lent urbanisme romà. Per tant, res estava previst quant a la pavimentació dels vials o l'evacuació de les aigües residuals o pluvials. I en estar situat el nucli urbà en una zona plana però amb un lleuger pendent en direcció a la costa, quan es produïen pluges abundants, els carrers es feien totalment impracticables; el problema quedava pal·liat en part amb l'existència de xicotetes obertures en la part inferior del llenç emmurallat situat al llevant, que creuaven el vall mitjançant canals o escorredors, o bé amb la construcció de la coneguda com la botera[35], que consistia en un registre situat a la part baixa del mur defensiu, de secció quadrada i protegit mitjançant reixes, que evacuava els embassaments produïts a la zona compresa entre els actuals carrers de la Mare de Déu dels Desemparats (carrer d'Avall) i de la Torre Motxa, a l'extrem final del qual estava ubicat.

Si s'esperava alguna visita important i els carrers es trobaven amb embassaments o enfangades, els vials principals s'enjuncaven, paraula avui desconeguda i que significa cobrir la terra per mitjà de juncs, encara que també podia tractar-se d'altres espècies vegetals, com ara el romer o el timó, que es podien trobar més a mà[36].

[32] No obstant això, en un plànol d'alineacions de Vila-real de l'any 1924, la Sequieta s'uneix a la Sequiola a l'altre costat del llit del Barranquet.

[33] Doñate dedueix que la seua construcció va ser en la primera meitat del segle XIV, perquè en aquella època es va denominar pou Nou.

[34] Va arribar a denominar-se també així el carrer transversal que desembocava en el carrer Major i que formava un xicotet racó on estava situat el pou.

[35] Es va sol·licitar repetidament a les autoritats l'obertura d'un portal, però no va ser fins a l'any 1554 quan apareix en la documentació existent l'anomenat portal de la Botera.

[36] Doñate Sebastiá, J. M. «Evolución», p. 154.

Segons José María Doñate[37], fins a mitjan segle XVI (1563) no li consta que es pavimentaren els carrers del que coneixem com la vila i que avui és el centre històric de la localitat, però en unes de les ordenances municipals de Vila-real recopilades pel doctor en lleis Emmanuel Montesinos Morell (Vila-real, 1684 – ?), contingudes en un manuscrit del començament del segle XVIII (1711)[38] del nostre Arxiu Municipal, concretament en la pàgina 116 d'aquest, se'ns indica:

> Ítem, a 7 de nohembre, any 1517, establirem, ordenarem que sia empredrat lo carrer que va de la plaça fins al pla de la iglésia, segons és empedrat lo carrer del portal del Mig, pagant la vila lo mestre e los senyors de les cases donat les pedres e terra que són per son enfront de casa, açó declarat que los enfronts dels posehens empedre la dita vila a totes despeses de aquella; e que pera el estiu primer vinent per lo semblant se empedren qualsevol del carrers de la vila en la forma dessús dita, concordant en la major part dels senyors de les cases de tal carrer.

Almenys l'any 1517 ja estava pavimentat el carrer que avui coneixem com Ramón y Cajal i la part nord-est de la plaça Major, i estava prevista en aquell any la pavimentació del primer tram del que avui denominem Comte Albay, en el tram comprés entre la plaça de la Vila i el carrer de Sant Roc. L'empedrat devia estar realitzat amb pedres irregulars disposades de cantó, tal com avui s'observen en algunes poblacions rurals, i no es devia tractar en absolut de lloses planes amb una forma més regular.

Des dels primers dies de la fundació, es va pensar en les necessitats espirituals dels nous habitants. Per això es concedeix el 22 de febrer de l'any 1274, és a dir, tan sols dos dies després de la Carta Pobla, el rectorat de Vila-real a Juan Gutiérrez:

> Sepan todos, cómo Nos, Jaime, por la gracia de Dios, Rey de Aragón, de Mallorca y Valencia, Conde de Barcelona y de Urgel y Señor de Montpeller, damos y concedemos a tí, Juan Gutiérrez, pariente fiel de nuestro escribiente «de porción», Bartolomé Tomás, para todos los días de tu vida, la iglesia de Villarreal, cerca de Burriana; de tal manera que tú tengas dicha iglesia con todos sus derechos y la sirvas día y noche y en toda hora, como debe hacer el capellán o rector de una Iglesia.[39]

Sens dubte, amb aquest nomenament es devia pensar, així mateix, en la construcció d'un nou edifici o en la utilització d'un de ja existent, perquè servira de parròquia provisional. Actualment en desconeixem la localització, només sabem que no va ser al mateix centre de la nova població ja que, des dels seus orígens, sempre va ser espai de govern i de mercat.

[37] Doñate Sebastiá, J. M. «Evolución», p. 154.

[38] *Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVIII)*, edició a cura de Vicent Gil Vicent, publicació de la Universitat de València, dins de la col·lecció «Fonts històriques valencianes», 7. València, 2002, p. 117.

[39] Ramón de María, P. *El Repartiment*, p. 123.

Hi ha una llegenda local que ens indica que la primera parròquia que va tenir Vila-real havia estat una capella dedicada a sant Jaume, situada a la cantonada que avui formen els carrers actuals Major Sant Jaume i Sang de Crist. Segons Traver, aquesta capella tenia unes dimensions d'uns cinquanta pams de longitud (11,33 m) per trenta-tres d'amplària (7,47 m), i el seu sostre era amb volta[40]. Les restes que se'n conserven actualment, incrustades en la cantonada d'un edifici modern, amb la data de 1616 i la breu descripció que ens transmet el mateix Traver, ens fan pensar que aquest immoble derrocat en la segona meitat del segle XIX, no era d'època medieval, sinó una construcció bastant més posterior.

De tota manera, el 29 de maig de 1295, el rei Jaume II concedeix permís per al trasllat de la parròquia des del lloc que ocupava inicialment fins a un altre més idoni, segons s'indica en el document. El lloc que es tria al costat del portal d'Onda, era un espai que per aquests anys estava ocupat per dos obradors pertanyents al patrimoni reial[41]. Aquest nou espai de culte estava format per la mateixa església parroquial, el cementeri (en un principi, intramurs) i la casa abadia. Aquest edifici, que podem anomenar segona parròquia de la localitat, ocupava els peus de l'actual Arxiprestal, però amb l'orientació sud-oest (l'accés principal) i nord-oest (el presbiteri); o siga amb la mateixa orientació que els tres vials longitudinals que componen el mateix nucli històric.

Es tractava, sens dubte, d'una església de les anomenades de reconquesta, que estava composta per arcs diafragma treballats en pedra llaurada i disposats perpendicularment a l'eix longitudinal de la composició, amb els contraforts encastats a l'interior, coberta possiblement de fusta a dues aigües, amb capçalera plana i, finalment, adossada completament al costat lateral esquerre de la mateixa muralla medieval, que s'estava construint per aquells anys. La porta principal es trobava als peus, al costat del portal d'Onda, i comptava amb una porta secundària per la qual s'accedia al cementeri parroquial, situat al principi en el costat lateral dret de l'església.

Amb el temps es va construir una nova coberta realitzada amb voltes sostingudes per arcs ogivals de pedra tallada, un absis poligonal, així com capelles laterals i nous retaules realitzats pels millors artistes del moment. Finalment, a causa de la poca capacitat, es va traslladar el cementeri parroquial a l'exterior del recinte emmurallat, però sempre al costat de la parròquia, i es va deixar l'antic com una xicoteta plaça pública que va passar a denominar-se Pla de l'Església[42]. Aquesta església no tenia campanar i, per al toc de les campanes, se servia d'una espadanya un poc improvisada col·locada sobre la coberta

[40] Traver García, B. *Historia*, p. 261.

[41] Vicent Gil, V. *Nos Jacobus*, p. 109.

[42] Les dimensions aproximades d'aquesta placeta eren d'uns dos terços de l'actual plaça tancada, que avui serveix d'accés a l'actual Arxiprestal, però afegint així mateix part de la superfície avui ocupada pel campanar.

Restes conservades de l'església gòtica

de l'edifici. Per això, el 1682, es va construir l'actual campanar a l'interior del recinte emmurallat, en part sobre la superfície de la capella, on es reunia el capítol parroquial, i la resta al ja comentat Pla de l'Església. Les obres van finalitzar cap a l'any 1703, però la rematada va quedar definitivament sense concloure ja que, tres anys després, el dia 12 de gener de 1706, la vila va ser assaltada i cremada per les tropes borbòniques del rei Felip V, comandades pel comte de las Torres, i es va iniciar amb això un llarg període de penúria econòmica, que va durar fins a ben entrat el segle XVIII.

A més de la parròquia, a final del segle XVI, es va construir juntament amb el portal dels jueus una capella sobre part dels terrenys on havia estat enclavada la jueria local. Les dimensions d'aquest edifici eren de vint-i-dos metres de longitud per nou metres d'amplària[43], aproximadament. Per la seua amplitud, l'edifici va servir de parròquia interina durant la construcció de l'actual temple arxiprestal i, finalment, va ser demolit d'una manera incomprensible el 28 de febrer de 1968, segons pareix sense una oberta oposició.

L'any 1638 s'inicia la construcció d'un convent de religioses dominiques al palau local dels Cucaló de Montull, situat al carrer Major Sant Doménec i prop de la plaça porticada, i és ocupat l'any següent. Al principi es va utilitzar com a capella provisional el vestíbul

[43] Lizandra Rubio, J. «Història de la Capella de la Sang», en *Història de la Molt Il·lustre Confraria de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist i Mare de Déu de la Soledat de Vila-real*. Vila-real, 2011, p. 249.

L'església de la Sang (fotografia procedent de l'arxiu de Jacinto Heredia)

del palau, però el 1651 es va concloure l'església definitiva i el claustre, realitzat tot això pel mestre d'obres aragonés Joan Ibáñez[44]. Tot el conjunt, que amb el temps arribaria a ocupar tota una illa de cases, segons Benito Traver, tenia tres mil cent trenta metres quadrats[45].

A més del cementeri parroquial que ja hem comentat, el primer cementeri que va tenir la vila, segons Doñate[46], estava situat a l'ermita de Sant Blai i Santa Bàrbara, que després va donar origen al convent dels carmelites calçats. Així mateix, l'Hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia tenia un cementeri annex, on es donava sepultura a tots aquells que morien en el mateix establiment hospitalari.

Hi havia una tradició local que indicava que en la contornada de la desapareguda capella o església de la Sang, havia existit una *juheria*[47], i que la mateixa església n'havia sigut

[44] Lizandra Rubio, J. «Juan Ibáñez: apuntes para una biografía». *Exágono*, 377, 1985, p. 11-13.

[45] Traver García, B. *Historia*, p. 395.

[46] Doñate Sebastiá, J. M. «Evolución», p. 156.

[47] José Hinojosa Montalvo, en la pàgina 418 del seu llibre *La judería de Valencia en la Edad Media*, Ajuntament de València, col·lecció «Estudis», núm. 23, València, 2007, ens diu: «frente al término *judería*, que fue habitual en el reino de Aragón, o el de *call* en Cataluña y Mallorca, en el reino de Valencia se usó preferentemente el de *juheria* y más raramente –de forma preferente por la cancillería real- el de *call*».

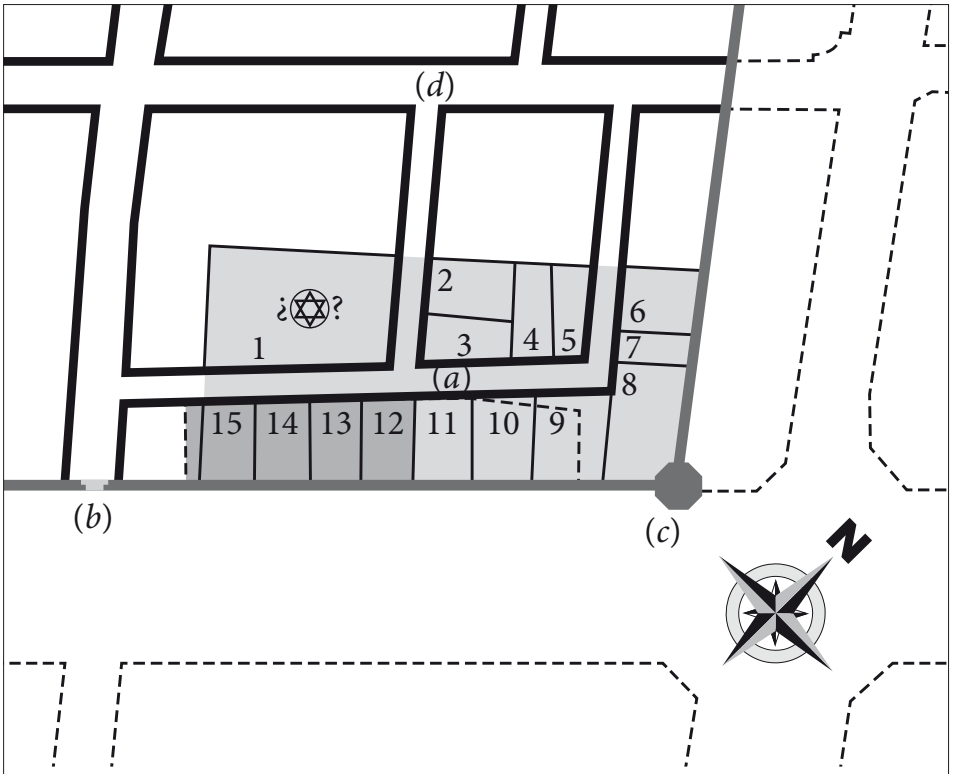

La possible distribució de la jueria de Vila-real

La zona en gris clar representa l'extensió del barri de la jueria o call de Vila-real, en la qual les línies de punts corresponen a l'actual trama urbana de Vila-real; mentre que la zona assenyalada en gris fosc representa l'àrea que va ser ocupada per la capella o església de la Sang. El símbol del salomó inscrit en un cercle ens indica, en canvi, la possible ubicació de la sinagoga i el seu cementeri hebreu annex de la localitat.

(*a*) *Callizo* de la Jueria (actuals carrers de Sant Lluís Gonzaga i Jueria)
(*b*) Portal de Pedrinya o de Sentilari
(*c*) Torre d'en Folch Miquel
(*d*) Carrer d'Avall (actual carrer de la Cova Santa)

Possible distribució de la jueria de Vila-real (plànol de l'autor, extret del llibre *Història de la Molt Il·lustre Confraria de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist i Mare de Déu de la Soledat de Vila-real*, p. 244)

la sinagoga. Que des de la seua fundació habitaven jueus a Vila-real, no hi ha cap dubte, perquè, a més del nom que es donava des de temps immemorial al carrer o carreró anomenat Call de la Jueria, hi ha constància documental de l'existència de jueus a la localitat. No obstant això, va ser el cronista i historiador José M. Doñate, utilitzant per a això els fons disponibles del nostre Arxiu Municipal, el que ens va donar un poc de llum sobre l'existència d'aquesta minoria ètnica i religiosa a la localitat.

A manera de resum, direm que efectivament a Vila-real hi havia una xicoteta jueria, amb una superfície d'aproximadament uns dos mil dos-cents metres quadrats[48], constituïa un xicotet nucli urbà, un tant autònom, inclòs dins del mateix recinte emmurallat, al voltant dels actuals carrers de Sant Lluís Gonzaga, Rubert i Jueria. No pareix que aquest xicotet barri, que segons Doñate constava tan sols d'un màxim de quinze cases[49], es tancarà, per motius de seguretat, d'una forma aïllada de la resta de la vila.

Les vivendes, igual que ocorria en altres jueries, devien ser senzilles i devien constar, molt probablement, de planta baixa o un pis alt, amb finestres directament al carrer o a l'interior d'un pati o corral. Una de les característiques que les diferenciava de les humils cases cristianes era un clevill situat en la llinda dreta de la porta d'entrada, on es col·locava la *mezuzá*, que era una caixeta que contenia un pergamí enrotllat en el qual estaven escrits els versicles del Deuteronomi 6.4-9 i 11.13-21[50]. Quant als oficis, eren els habituals del seu estat: xicotets propietaris, prestadors, sastres, corredors de finques, metges, argenters, etc.

Al principi, la seua relació amb la resta d'habitants de la vila no va ser especialment conflictiva, ja que fins i tot ens consta, per la documentació existent, la seua participació[51] en les representacions teatrals que es realitzaven durant la Setmana Santa i, al contrari del que va ocórrer amb la localitat veïna de Borriana, pareix que aquest xicotet barri mai va ser assaltat pels cristians.

La seua importància va ser, sens dubte, molt menor que a Castelló i Borriana. Segons pareix, l'assalt i la destrucció de la jueria de València el 1391 hi va afectar de tal manera que l'any 1477[52] només hi quedaven quatre cases habitades per jueus. La intransigència religiosa d'aquells moments havia ocasionat les conversions forçades o l'emigració a altres llocs més segurs, fet que va provocar que moltes jueries valencianes, protegides pels monarques, entraren en una crisi irreversible o bé desaparegueren definitivament.

El final conclou l'any 1492 amb l'expulsió dels últims jueus de la vila. La família d'Atan Lobell[53] pot ser dels últims residents a Vila-real, que en cas de no convertir-se, embarcaria des de Sagunt amb altres jueus valencians per al seu exili definitiu.

---

[48] Lizandra Rubio, J. *Història*, p. 243.

[49] Si considerem una mitjana de quatre habitants per casa, ens ixen, segons Doñate, un màxim de seixanta habitants.

[50] Hinojosa Montalvo, J. *La judería*, p. 440.

[51] Aquesta participació teatral en la qual representaven el poble jueu que condemna a Jesús, podria ser més prompte una obligació, com ocorria amb la seua assistència a alguns dels sermons que se celebraven a la parròquia, amb la finalitat d'inclinar-los a la seua conversió.

[52] Aquell any, a causa dels maltractaments dels mateixos veïns de Vila-real infringits als pocs jueus que habitaven a la localitat, el batle general del Regne ordena al seu col·lega local que col·loque el senyal reial en les portes de les quatre cases habitades, en senyal de protecció.

[53] En el llibre de peita de l'any 1492 (f. 22v.), o siga el mateix any de l'expulsió decretada pels Reis Catòlics, figura l'anotació següent: «Atan Lobell, jueu, VI sous XI diners».

En general, les notícies que tenim sobre els jueus locals són més prompte escasses, ja que no sabem amb seguretat si comptaven o no amb una sinagoga pròpia i, en cas d'existir, en desconeixem la situació exacta; també desconeixem si tenien cementeri propi o si es va utilitzar, com a lloc de soterrament de la xicoteta comunitat, l'existent a la localitat veïna de Borriana[54].

L'any 1280, sota el regnat de Pere III, es realitza una invitació als moros de la frontera meridional del Regne de València (Biar i Castalla) per a habitar Vila-real en un barri a banda:

> Os concedemos a todos y a cada uno de vosotros, los moros que habéis venido y a los que vendrán a poblar Villa Real, que desde ahora hasta la próxima fiesta de san Miguel, y desde dicha fiesta hasta pasados dos años, los inmediatos y continuos a ella, seáis francos e inmunes de toda peitia, cuestia, cena y de cualquiera exación real; de tal manera que, por todo el tiempo dicho, no tenéis que peitar (*peitare*), ni contribuir en nada a nos ni a los nuestros. No obstante, nos pagaréis la décima y la primicia, como acostumbran pagarla los cristianos residentes en el mismo lugar y término. Para después de aquellos dos años queremos que tengáis la obligación de darnos y nos pagaréis todas las constribuciones que los otros sarracenos del Reino de Valencia tienen la obligación y el deber de pagarnos según la *açuna* de los sarracenos. Os concedemos que tengáis vuestra *açuna*, y que uséis de ella, como usan los demás sarracenos del dicho Reino. También os concedemos y donamos el *rabal* y las heredades vuestras, tal y como os han sido divididas y asignadas por Juan Pedro Bitoria y Salomón Vidal, baile de Villa Real.[55]

Quan s'anomena el raval, jo pense que es fa referència al de València, anomenat en altres ocasions de Santa Llúcia per la seua proximitat amb l'Hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia; el raval de Castelló es crearà un poc més tard, i allí també s'intentarà, alguns anys després, la creació d'una moreria, que tampoc arribarà a prosperar.

La primera intervenció d'una certa envergadura al centre històric de Vila-real, concretament a la seua plaça porticada, va ser en el segle XVIII, amb la construcció d'un nou ajuntament, segons el projecte del conegut arquitecte José Gascó Masot (València, 1734-1802)[56]. Finalment, a pesar de les reticències de la corporació municipal d'aquells moments, es va decidir el derrocament del vell edifici medieval, que amb tota seguretat devia anar porticat, i es va construir un edifici de tall classicista, que malgrat la seua indubtable qualitat arquitectònica, era totalment alié a la resta de la tipologia de la plaça.

[54] És conegut que l'aljama de Borriana va utilitzar al principi, com a lloc de soterrament, el cementeri jueu llunyà de Sagunt, fins que va poder disposar legalment d'un de propi.

[55] RAMÓN DE MARÍA, P. *El Repartiment*, p. 150-151.

[56] Per aquells mateixos anys, José Gascó va dirigir, així mateix, les obres de la nova parròquia de Sant Jaume, i seu és el disseny de la capella de la Comunió.

L'edifici de la Caixa Rural abans de la seua transformació

L'alteració del traçat urbanístic al nucli històric de la localitat ha sigut bastant recent, ja que va ser l'any 1913 quan es va realitzar l'eixamplament del carrer de l'Estació, avui Ramón y Cajal (tram que avui forma part de l'actual plaça Major), i el carrer de la Torre, avui Comte Albay, segons el projecte de l'arquitecte municipal José Gimeno Almela[57].

Amb aquest projecte, la justificació del qual era l'ampliació de la carretera que unia les localitats de Borriana i Onda[58], i que creuava el mateix centre de la localitat, es van alterar les dimensions de dos dels costats de l'antiga plaça medieval.

Uns pocs anys abans, s'havia eixamplat el principi del carrer Major Sant Doménec,

[57] El projecte d'alineació de la llavors plaça de la Constitución es conserva a l'Arxiu Municipal de Vila-real, amb la signatura 1913-5791.

[58] Oficialment es denomina carretera de Viver al port de Borriana.

amb la construcció a la fi del segle XIX d'un edifici[59] de propietat privada, les plantes altes del qual anaven sobre uns porxes formats per arcs neogòtics, i que estava adossat a l'antic Ajuntament, amb el qual formava un dels quatre cantons de la plaça vella (illa avui totalment desapareguda i que forma part de l'actual plaça Major). Aquest xicotet eixamplament, l'abast final del qual desconec, arribava només des de l'inici de l'esmentat carrer fins al pròxim convent de les Mares Dominiques.

En el projecte de 1913, a més de l'eixamplament de la carretera, que passava a tenir un màxim de deu metres d'amplària, es proposava l'eliminació de tots els pòrtics de la plaça medieval, per considerar-los contraris a l'estètica d'aquell moment. Per sort, aquest projecte només es va complir parcialment, ja que només es va realitzar l'eixamplament de la carretera i la construcció del conegut avui com l'estanc de Sara, segons el projecte de l'arquitecte Francisco Tomás Traver, edifici actualment protegit que es va adaptar a les noves alineacions establides i va ocupar, a més, la part corresponent de l'espai porticat, tal com s'indicava en la memòria i plànols de les alineacions assenyalades pel recent anomenat arquitecte municipal[60].

Vista parcial dels porxes (s. XIV-XVI)

[59] Fins a la seua demolició juntament amb el mateix Ajuntament, aquest edifici va albergar a la planta baixa la Prefectura Superior de Policia Local, i a les plantes superiors es va instal·lar la primera Biblioteca Municipal.

[60] L'arquitecte municipal José Gimeno Almela va substituir precisament l'arquitecte de la Reial Acadèmia de Sant Carles Francisco Tomás Traver, que havia dimitit del càrrec.

Inici de la demolició de l'Ajuntament vell

De tota manera, el major atemptat urbanístic es va realitzar ja en els anys seixanta, primer amb el derrocament del convent de les Dominiques ja esmentat, i un poc després, amb el mateix Ajuntament, per la qual cosa es van perdre completament dues illes que formaven part del nucli original de la ciutat. Una major sort es va tenir en no dur-se a terme el projecte realitzat pel llavors arquitecte municipal Vicente Vives Llorca per a la plaça de la Vila[61] de l'any 1961, ja que, a més d'elevar l'altura total de la plaça porticada a la mateixa altura prevista per a la plaça Major, estava projectat també eliminar tots els arcs porticats per a uniformar-los amb un disseny molt diferent dels existents, que més o menys malparats han pogut arribar fins als nostres dies.

La primera normativa urbanística de la localitat que va tenir en compte el traçat del nucli històric va ser el Pla general de l'any 1983, ja que en l'article 41 de les normes urbanístiques s'evitava l'exigència de creació de xamfrans a la zona del centre històric i s'aportava, a més, un plànol amb la delimitació de la zona d'exclusió. En la revisió del Pla general d'ordenació urbana de 1994, es va mantenir aquesta exigència en l'article 148 de les normes urbanístiques encara vigents, però, en canvi, l'article 214, pel qual s'establia la necessitat de redactar un pla especial per a la zona de l'anomenat centre històric (CHI), no es va portar finalment a efecte i es va perdre amb això una vertadera oportunitat per a salvar el deteriorament d'aquesta zona tan crucial de la nostra localitat.

[61] Aquest projecte de reforma parcial interior es conserva a l'Arxiu Municipal de Vila-real, amb la signatura 1961-112.

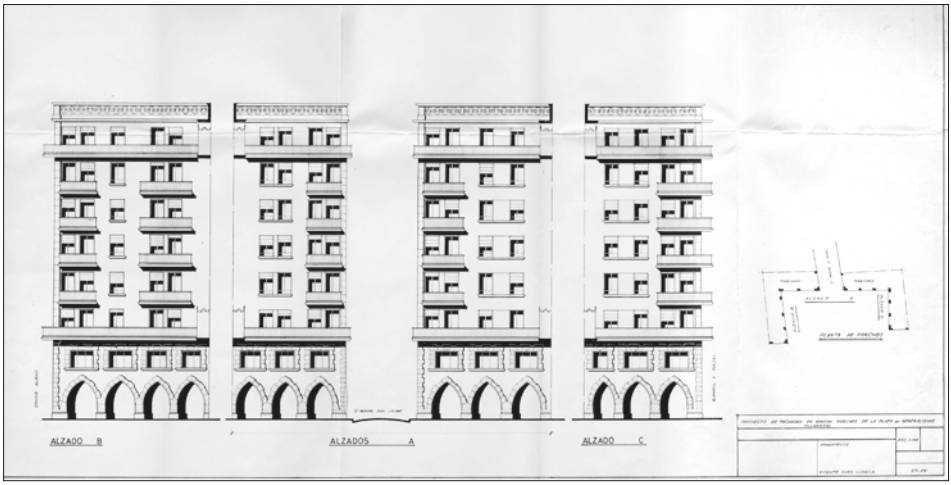

Projecte per a la plaça de la Vila (1961)

No és moment de parlar de la lamentable pèrdua del patrimoni immobiliari de propietat pública i sobretot particular que hi havia dins del seu perímetre i que avui conforma el centre històric de la localitat, que només ha sigut pal·liat en part per l'existència dels dos catàlegs de protecció existents, corresponents als plans d'ordenació dels anys 1983 i 1994. Va ser una verdadera llàstima que en la reforma de l'actual plaça Major es desaprofitara l'ocasió de poder reconstruir, almenys d'una forma visual, el traçat urbà desaparegut al mateix centre urbà de la nostra localitat.

8

Ester Peset Gallén

EL 'PASTORET' COMPLEIX 100 ANYS

El 'Pastoret' compleix 100 anys

Escriure un article sobre José Pascual Ortells López no és gens fàcil i més quan el seu deixeble predilecte, Vicente Llorens Poy, en la seua tesi doctoral presentada l'any 1989, va fer un treball encomiable en què va destacar la figura i obra de l'escultor a qui ja en vida, la nostra ciutat, va reconéixer com un gran artista i un home admirable.

En la tesi de Llorens Poy, publicada per l'Ajuntament l'any 2011, la gran obra d'Ortells queda patent. Els últims anys de la seua vida els va dedicar a la creació escultòrica de les imatges de les germandats i confraries de Setmana Santa i a la Congregació de les Filles de Maria Immaculada. Les seues imatges són de gran bellesa. Són un tot en perfecció anatòmica, però el més important és el que aquestes imatges transmeten als ulls de qui les observa ja que al seu torn et sents observat per aquestes.

Homenatge a l'escultor José Pascual Ortells López, amb la seua dona Anna Ciancetti. L'alcalde, José Ferrer; el regidor de Festes, Diego Herrero; i la reina de les festes, María Isabel Parra Ribes. Caixa Rural de Vila-real, setembre de 1961

Però parlem de l'home. La seua infància transcorre en un ambient familiar tradicional, on l'economia domèstica subsisteix amb l'esforç i treball de son pare en el camp, com quasi totes les famílies en aquells anys. La vida és un cicle continu on la terra marca la vida. Vila-real és una ciutat eminentment agrícola que està començant notables

transformacions en el cultiu de la taronja i es viu de la terra i del treball que ella pot oferir, la qual cosa és poc i mal remunerat. L'economia familiar és una economia de pura subsistència i tots els braços són pocs per a treballar i tirar endavant la família. Els seus pares José Ortells i Ana López són gent humil que sap que el xicotet dels seus fills serà un més d'aquells xiquets que, a edat molt primerenca, haurà de dedicar la seua vida a la terra.

Sí, així va ser, però la terra, en mans de Pepe Ortells, es convertirà en art. Mossén Benito Traver ho va advertir quan el va conéixer i va ser conscient del seu potencial artístic i va ser qui va demanar als seus pares el gran esforç perquè poguera dedicar-se a l'estudi i formació d'aquesta disciplina artística, el seu primer mestre va ser l'escultor local Pascual Amorós, el qual gaudia ja d'un gran prestigi.

Moltes van ser les dificultats que va haver de superar per a poder formar-se. Amb gran esforç per part de la família, als 16 anys, va ingressar a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles a València, l'any 1903. El jove artista va eixir de la seua ciutat per a viure el seu gran somni però conscient de tot el que havia d'esforçar-se per a compensar i demostrar als qui li donaven suport i als qui no creien en la seua vocació artística i només veien un jove amb pretensions bohèmies.

La formació de l'escultor es va iniciar a l'Escola de Belles Arts i en tallers d'artistes valencians que van acollir el nou aprenent. Amb la humilitat i obediència va aprendre tècniques escultòriques i pictòriques, en uns anys en què l'escultura gaudia de gran prestigi entre els artistes. A partir d'ací, la seua vida canviaria ja per a sempre i el jove Ortells mai deixaria la seua passió i la seua professió, per més obstacles que la vida li va posar al llarg dels seus anys.

Ortells i Vila-real

Vila-real era el seu poble, la seua casa, el lloc on sempre tornar. La seua família era d'ací, era el seu origen, i malgrat llargues absències, sempre rebia notícies dels esdeveniments que es vivien a la ciutat.

Ja casat, va començar a passar els estius a les habitacions que l'Ajuntament llogava per als estiuejants. Allí trobava refugi a la seua vida d'artista i allí es retrobava, estiu rere estiu, amb amics que, en animades tertúlies nocturnes, passaven les llargues nits d'estiu a la llum del cresol. Era freqüent veure'l passejar pel camí de l'Ermita o pel marge del riu on solia pescar. A la seua habitació de l'ermita solia pintar o realitzar esbossos d'obres que després presentaria a concursos nacionals. L'home buscava descans, però l'artista mai descansava. L'estiu de 1920, l'Ajuntament estava realitzant una reforma a l'ermita de la

Any 1950

Mare de Déu de Gràcia i, per a embellir el seu entorn, va realitzar la font que presideix l'esplanada. Els tertulians nocturns, mirant dia a dia la construcció de la font, li van suggerir a l'escultor poder fer algun treball artístic per a embellir-la.

L'Ajuntament li va cedir la sala de què disposava a l'ermita per a les seues reunions quan va conéixer que el jove escultor havia de realitzar una xicoteta obra que embellira el nou ornament, i amb diligència i extrema rapidesa, modelà la figura d'un xicotet pastor, que, recolzat amb el seu gaiato, mira l'horitzó. Va ser una obra improvisada i realitzada amb summa rapidesa, el material amb què la va realitzar, el ciment, que era l'únic que se li va poder facilitar, donada la urgència de temps i perquè la seua estada a Vila-real ja estava arribant a la seua fi, després de passades les festes en honor de la Mare de Déu de Gràcia, que marcaven el seu retorn a Madrid.

El *Pastoret* formava part de la llegenda popular de la trobada de la imatge de la Mare de Déu de Gràcia. Escriptors i poetes van forjar la creença de la troballa i així va entrar el *Pastoret* en la tradició popular dels vila-realencs.

El *Pastoret* és la primera obra que l'escultor Ortells esculpeix per a la ciutat, la primera escultura que presideix un espai públic i que ell regala al seu poble. L'obra va causar admiració entre els seus paisans que li van dispensar un reconeixement popular entranyable i la corporació municipal, en sessió plenària, li manifesta el seu agraïment pel lliurament a la ciutat de l'escultura, que des de llavors, presideix la xicoteta font.

Cada estiu, el *Pastoret* veia el retorn del seu creador. Ortells era feliç en els seus estius a l'ermita, allí trobava la llum i els colors de la seua terra, de la seua infància. Discret conversador, reflexiu en les seues maneres, s'havia anat forjant el respecte i consideració artística no sols al seu poble, ja que cada èxit de José Ortells se celebrava a la ciutat com un esdeveniment, sinó el respecte i la consideració dels grans escultors de la seua època.

El *Pastoret* ha complit 100 anys i amb la seua presència manté viu el record del seu creador. Testimoni mut de tants esdeveniments, continua de peu, relaxat, atalaiant l'horitzó. No sabem molt bé si a l'espera o a la recerca d'algun nou miracle.

El *Pastoret* en l'actualitat

9

Jacinto Heredia Robres

ELS CORBATÓ: UNA NISSAGA D'INTEL·LECTUALS

El vila-realenc Hermenegildo Corbató amb els seus fills Fernando i Charles

Els Corbató: una nissaga d'intel·lectuals

José Corbató López va ser teixidor[1] a la vila, tenia obrador propi amb diversos telers al seu domicili particular al carrer de Mauro (ara anomenat de Cervantes) a la cantonada amb el carrer d'Amunt. Home treballador, molt religiós i d'idees polítiques absolutistes, va nàixer l'any 1808 en plena guerra del Francés, fill de pares llauradors, als 23 anys es va casar amb la jove Mariana Carda Candau, un any menor que ell, amb la qual va tenir vuit fills: sis barons i dues dones. Embolicat amb les intrigues carlistes, va ser assassinat pels seus mateixos correligionaris el 1856 en una de les confuses accions amb les quals el tradicionalisme donava els darrers cops de cua a les terres valencianes després de l'anomenada guerra dels Matiners a Catalunya, és a dir, la segona guerra Carlina, i el fracàs del Bienni Progressista.

A la mort del seu espòs, la viuda va continuar portant l'empresa familiar amb l'ajuda d'alguns dels seus fills, fins al seu decés el 1876.

Els Corbató Carda

José Lucio, el fill major, nascut el 1832, va fer de soldat quasi durant vuit anys i finalment es va dedicar a l'ensenyament a la població de Benlloc com a mestre de l'escola local, en usdefruit juntament amb la seua esposa Vicenta Chillida Planell, beneficiària també

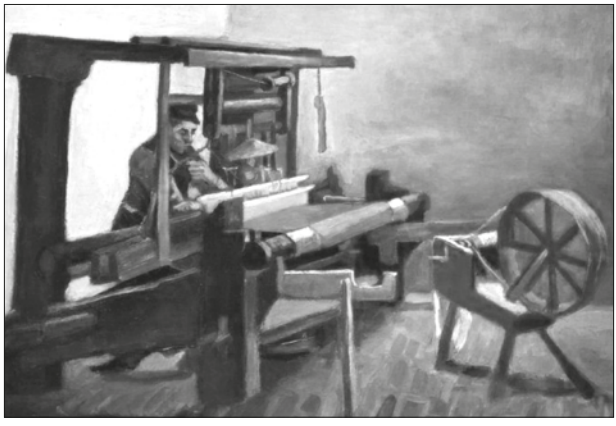

Teixidor

[1] El cognom familiar, però, té un origen nàutic. Un corbató és cada peça corbada que a l'interior de la nau subjecta les peces que conformen la proa de les embarcacions.

d'una xicoteta renda rural. De la seua existència tranquil·la i pietosa en aquests anys van nàixer un fill i quatre filles, dues de les quals, Ana María i María Gracia van ser monges dominiques; la filla major, María Vicenta, es va casar a València, on un dels seus descendents José Navarro Corbató va obrir escola, i la xicoteta Rosario va viure també a València, casada però sense fills. Pel que fa al fill, cal parlar a banda.

Després de la Revolució de 1868, amb l'enderrocament de la reina Isabel II, José Lucio Corbató es va oposar radicalment al nou govern de la nació, i es va adherir a les reivindicacions del candidat legitimista Carles VII, es va negar a donar jurament a la nova Constitució, per la qual cosa va ser cessat en el seu treball docent i empresonat a València, amb risc d'execució. Tota la família va patir considerablement en la seua economia i, quan Corbató va ser alliberat tres anys després, es va reincorporar a l'ensenyança però allunyat a la població de Sorita fins a la seua jubilació, quan va romandre a Vila-real on va exercir diversos treballs municipals fins a la seua mort als 64 anys.

L'únic fill, **José Domingo María Pascual Corbató Chillida,** va nàixer a Benlloc el maig de 1862. Fidel seguidor de les idees paternes, en esclatar la tercera de les guerres carlistes, va fugir de casa repetidament per tal d'entrar en combat, però va ser rebutjat fins que, amb dotze anys i fingint una edat major, va ser admés entre l'exèrcit legitimista. Capturat després de la batalla de Miravet, va passar per diverses presons i, en acabar la contesa, ingressà al col·legi de Sant Josep de Tortosa per a estudiar Humanitats i finalment al seminari dominic de Belchite i a l'aspirantat de Corias, on va ingressar a l'orde de

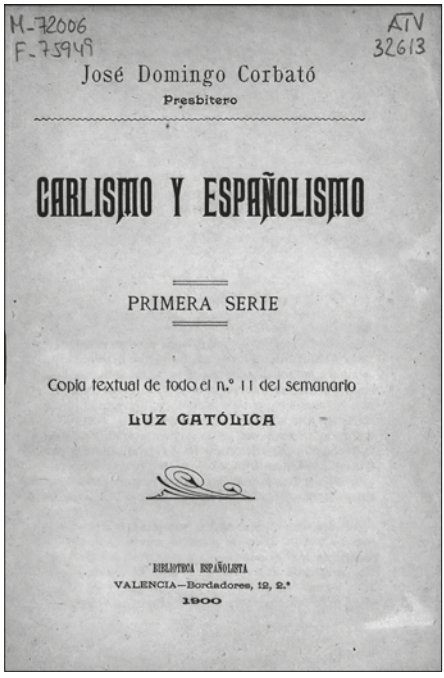

El pare Corbató

predicadors el setembre de 1879 i va rebre l'ordenació sacerdotal el 1886. Però dos anys després va marxar a València, va deixar l'hàbit dominic i va assumir una capellania de mans del cardenal Monescillo.

Actiu propagador de l'absolutisme, començà aleshores una intensa activitat literària com a teòric de l'integrisme religiós i va dirigir diverses publicacions periòdiques de signe espanyolista com *El Valenciano* (1893). El 1894 va haver de fugir a França i es va establir a París per quatre anys acollit per la protecció del pretenent carlista. Al retorn a València, sota els auspicis del cardenal Herrero y Espinosa de los Monteros, va fundar la Congregación de la Milicia de la Cruz, formada per clergues i seglars, que tenia com a òrgan d'expressió la revista *La Señal de la Victoria*, la publicació de la qual va haver de ser suspesa el 1907 pels enfrontaments ideològics de Corbató amb l'arquebisbe de València.

El 1910 es va retirar a la població de Benimàmet, on, amb una nova publicació quinzenal, *Tradición y Progreso*, pretenia ser veu del catolicisme oficial però va continuar polemitzant en defensa dels valors tradicionalistes, de manera que va ser suspesa al cap de dos anys. Corbató Chillida va centrar molts dels seus escrits al voltant de la figura de sant Josep, pel qual sentia total veneració, però el volum on van ser recopilats fou inclòs en l'Índex de llibres prohibits el 1907. A Benimàmet va morir el 1913 i totes les seues publicacions[2], inclosos molts textos inèdits, van ser dipositats a l'Arxiu del Reial Col·legi del Corpus Christi de València l'any 1963.

Mariana Corbató Carda va nàixer el 1834, de fadrina treballava a l'obrador familiar, però una vegada casada amb el llaurador José Sanz, a la mort d'aquest va ser mestra a la població de Xilxes, on la filla major, de nom Mariana, es va casar i es va establir; el seu segon fill José va tenir quatre filles que van viure entre Castelló, Nules i la Vilavella; i la menor Ángela no es va casar, tampoc va poder ingressar com a religiosa a causa de la seua escassa salut, de manera que va prendre cura de sa mare anciana que va faltar als seixanta anys, a Vila-real estant, on va morir el 1933.

El fill tercer, **Antonio Corbató Carda** (1835), de l'ofici de teixidor va passar a ser durant prou anys proveïdor del Casino Antic de Vila-real, al carrer Major Sant Jaume, i es va casar en dues ocasions. De la seua primera esposa van nàixer tres fills: un baró, Antonio Corbató Riera que va ser mariner a la santanderina Compañía Trasatlántica Española, i dues filles, Carmen i Mercedes, que es van casar i van viure a les Alqueries com a llauradores. Amb la segona esposa, María Gracia Pesudo Manrique va tenir altres sis descendents.

[2] Entre les principals es poden esmentar: *Apología del Gran Monarca, Carlismo y españolismo, Cuestiones candentes sobre la sumisión al poder civil, Los consejos del Cardenal Sancha o Apología católica del Carlismo, El españolismo de Aparisi Guijarro, Meditaciones religioso políticas, Revelación de un secreto, León XIII, los carlistas y la monarquía liberal. Cartas a Ramón Nocedal, Alejandro Pidal y Valentín Gómez* (amb el pseudònim de Máximo Filibero), *La raza degenerada* (amb el pseudònim de Carlos María Negón).

La filla major, **María Gracia Corbató Pesudo**, casada amb Bautista Chesa Balaguer; un segon fill, Enrique, mort prematurament; José Pascual que va viure a Barcelona i va regir durant un temps el Casino, va tenir dos fills amb Asunción Gil Nebot: Pedro Pascual i Asunción; Concepción, casada amb un fuster a Vila-real amb dues filles; Vicente Ramón, casat amb María Gracia Andreu Puertas, també amb dues filles: María Ángeles i Pilar; i Ana María, amb tres descendents del seu matrimoni amb Lorenzo Carda Canós.

Hermelando Corbató Carda va ser teixidor com els seus pares, fuster després, i enrolat a l'exèrcit carlista va arribar al grau de tinent. Va fugir a França durant un temps, en acabant de la guerra, al seu retorn es va establir a Xilxes i finalment de nou a Vila-real, va deixar cinc filles com a descendència.

Manuel Corbató Carda va treballar també com a teixidor i es va casar també en dues ocasions. De la primera dona, Josefa Rubio Nebot, va ser filla Marieta, coneguda com la Torrentina, per haver-se casat amb Vicente González Pascual, natural de Torrent; Rosario que va quedar fadrina cuidant la casa, i un fill, Manuel que va morir molt jove després de tenir tres filles amb Dolores Almela Batalla. La segona esposa de Manuel va ser Dolores, germana del seu gendre torrentí, amb la qual va tenir un darrer fill.

Francisco Corbató Carda va poder seguir estudis i treballar com a mestre a Alberic, Carcaixent i altres poblacions de la comarca valenciana de la Ribera. Va tenir dos fills del seu matrimoni amb María Broch Amorós que una vegada viuda va continuar vivint a Vila-real.

El major, Francisco[3], casat amb Concepción Vilanova Almela, va tenir nombrosa descendència malgrat que diversos fills van patir morts primerenques: com Manuel i Francisco, cadascú als quatre anys, un altre Manuel als 29, un segon Francisco als 21, ofegat al riu, José María als 25, i finalment, l'anomenat Arístides que es va casar però va morir passats els 50 anys sense descendència. A banda d'altres dues filles fadrines: Concepción y Lourdes[4], entre els fills que van sobreviure destaca Vicente Corbató Vilanova, que va ser agent local i secretari de la corporació municipal; casat amb Josefina García García, els seus descendents han tingut presència activa en la vida vila-realenca fins al moment actual.

El segon dels fills, més conegut com fra Cirilo, va ser sacerdot i carmelita descalç. Manuel Corbató Broch havia nascut a Alberic el 1874, als 29 anys va ingressar al noviciat del Desert de les Palmes. Ordenat prevere, va celebrar la seua primera missa al convent del Roser, davant del sepulcre de sant Pasqual, del qual va ser sempre molt devot. Des del convent de Caravaca de la Cruz, on va arribar a ser prior, va marxar amb un grup de

[3] Va ser un dels membres de la Junta Fundadora de la Caixa Rural de Vila-real l'any 1919.

[4] Lourdes Corbató Vilanova va ser una dona molt coneguda a Vila-real, per haver ocupat la Presidència de la Congregació de Filles de Maria Immaculada.

Església de Torreón en construcció

joves religiosos com a missioner a Mèxic, on el va sorprendre el conflicte revolucionari iniciat el 1910 mentre havia començat a Torreón, estat de Coahuila, la construcció d'una parròquia dedicada a la Mare de Déu de Guadalupe.

Va haver de patir moltes penalitats fins a ser desterrat als Estats Units, on va continuar les activitats missioneres a Oklahoma, Kansas, Wisconsin, Iowa, Arkansas (on va ser professor i director del seminari carmelita de Litle Rock, i va crear un centre de repòs per a sacerdots jubilats a la població de MacGehee), i finalment a Texas.

L'any 1942 va rebre el nomenament com a primer provincial carmelita descalç als Estats Units. Va crear un centre social i una escola superior comercial destinada a l'alumnat femení a la ciutat de Dallas[5], al convent de la qual va morir, després d'una llarga malaltia i de patir un accident a la cama esquerra el 31 de març de 1955.

José Pascual Corbató Carda (1846-1893), el menor dels fills, tot i els seus inicis treballant com a teixidor a l'obrador familiar, va poder fer estudis fins arribar a titular-se com a metge. Del seu matrimoni a l'edat de trenta anys amb Vicenta Mata Ortells van nàixer vuit fills.

Els Corbató Mata

Després d'haver treballat una curta temporada atenent els malalts de la xicoteta població valenciana de Vinalesa, a l'Horta Nord, al poc de temps de contraure matrimoni José

[5] Encara en l'actualitat el Consell del Capítol Diocesà dels anomenats Cavallers de Colom de Dallas, a l'estat de Texas, porta el seu nom.

Pascual Corbató va obrir consulta a Llucena, on van nàixer la major part dels seus fills.

Col·legi de San Juan de Letrán, Manila

Els dos primers eren bessons: Dionisio, que va morir als sis anys, i José María (1877-1920) que prompte va elegir la dedicació religiosa com a frare dominic i als 27 anys va marxar a les missions a Filipines. Entre 1904 i 1910 **José María Corbató Mata** va exercir com a professor de Ciències Naturals al col·legi de San Juan de Letrán de Manila, regit per l'orde de predicadors i una de les institucions educatives catòliques d'Àsia i una de les de major prestigi. Al seu retorn a Espanya va ser destinat al convent dominicà d'Ocaña (Toledo), i després al de Santa María la Real de Nieva (Segòvia) on va continuar les tasques religioses i pedagògiques fins a la seua mort, molt jove encara.

Dos fills més van morir també d'infants: Agustín (1880) als tres anys, i Carmen (1885) als dos. Les altres filles van marxar a França l'any 1919, on van perllongar la descendència familiar. Així Concepción (1878), casada amb José Ramón Almela, que va viure a Lió i va tenir un fill i quatre filles: José, Concepción, Leticia i Marcelina; i Asunción (1886) també emigrada a Villeurbanne, prop de Lió, el 1916 i més tard establerta a Château-Renard a la mort del seu espòs Gil Vagant Tomás (Costur, 1880), amb el qual havia tingut tres descendents: Manuel Gil (1909), mort fadrí a París als 36 anys, després d'haver estat alliberat dels camps de concentració dependents de Mauthausen[6]; Asunción Marina (1912), coneguda com Marinette pel seu casament amb un jove francés, Alfred Truphemus, i María (1916), que va morir prompte; ja a França va nàixer també José María[7] (1919), que va obrir un establiment de joieria a la ciutat de Château-Renard. El 1928 tots van adquirir la nacionalitat francesa.

El més xicotet de la família, **Manuel Corbató Mata**, va marxar a França amb les germanes i després d'un temps a Lió va residir fins al 1960 a París. Quan Manuel va nàixer (1893)

[6] Detingut per la Gestapo el març de 1943, va ser deportat a Cimegne, i després a camps de treball de Mauthausen, Wiener Neustadt, Schlier i Ebensee, d'on va ser alliberat el maig de 1945, molt malalt i desnodrit.

[7] El 1940 va participar en la defensa de París contra els alemanys, i capturat per aquests, va estar retingut al camp de presoners de Lille fins al final de la guerra.

la família ja havia deixat Llucena i havien anat cap a Vila-real feia uns cinc anys per malaltia de José Pascual Corbató, que va morir la vespra de Nadal quan el menut encara no arribava als dos mesos. La viuda, Vicenta Mata, va haver de traure endavant la família com a calcetera i cosidora de faixes i cotilles, amb l'ajuda de les filles encara fadrines, i atenent el menut Manuel i un altre infant de quatre anys, Hermenegildo, nascut a Vila-real el 1889.

Per necessitat familiar, a l'any següent de la mort de son pare, **Hermenegildo Corbató Mata** és enviat a València al Col·legi Imperial de Xiquets Orfes Sant Vicent Ferrer regit per l'orde de predicadors en la qual el seu germà José María, dotze anys major, estava fent el noviciat com a religiós dominicà. Allí va realitzar els estudis primaris, va continuar els superiors com a novici al Real Monasterio de Santo Tomás, a Àvila, on va rebre les primeres ordes. Encara com a sotsdiaca el curs 1911-12 és enviat per ampliació d'estudis a la Universitat de Notre Dame du Lac, a Indiana (EUA), dedicada a la preparació lingüística i intel·lectual de joves sacerdots missioners[8]. El 27 de gener de 1913 diu la seua primera missa a la capella de l'aleshores convent dominicà Rosaryville a Ponchatoula (Louisiana), després d'haver rebut el sagrament sacerdotal.

Universitat de Notre Dame du Lac

Des del port francés de Le Havre va anar fins a Nova Orleans, i d'allà al port canadenc de Vancouver per sortir en transatlàntic fins a arribar a la ciutat xinesa de Shanghai el

[8] Curiosament, Hermenegildo va viure en aquesta Universitat gestionada per la Congregació de la Santa Creu, al Corby's College, anomenat així pel reverend William Corby, que va ser president de la Universitat en dues ocasions al segle XIX. Anys després, el seu fill Fernando seria col·loquialment conegut amb aquest renom.

Col·legi de Fuzhou, Xina

desembre de 1913 i des d'allí, després de passar unes proves a Manila, i recórrer Hong-Kong i Xiamen, arriba a la població de Fuzhou, a la vora del mar oriental, vicariat de la província filipina del Santíssim Rosari. Destinat al St. Dominic's College que l'orde de predicadors estava construint en aquesta ciutat, hi va exercir com a professor de Llengua Espanyola durant vuit cursos, els darrers dels quals també va exercir com a director del centre educatiu (1917-1921).

A banda de l'activitat pedagògica i missional, Hermenegildo Corbató va promoure iniciatives culturals, era un excel·lent músic, va intervenir com a pianista i director del Cor Femení de la Santa Infància en els actes solemnes, va realitzar la traducció de diversos textos populars xinesos i en col·laboració amb altre dominic, fra Victoriano García, va redactar diversos textos gramaticals per a l'aprenentatge del xinés per a espanyols[9].

[9] *Gramática española-fochuesa en 20 lecciones* (van ser impreses les sis primeres lliçons, sembla que la resta del material fins als dos-cents fulls va desaparéixer el 1927, durant una persecució religiosa), *Diccionario español-fochués i Gramática española-china*.

L'any 1921, acabats dos períodes missionals, va retornar als Estats Units. Amb l'aspiració de convertir-se oficialment en ciutadà d'aquell país i dedicar-se a l'ensenyament, va deixar el sacerdoci i l'orde dominic i es va allistar a les Forces Armades per tal d'accelerar i facilitar el procés de nacionalització. Durant dos anys va formar part de l'exèrcit com a intèrpret de tuba a la 40th Infantry Division Band. El 1923 va començar a treballar com a

Hermenegildo a l'exèrcit, al centre amb la tuba

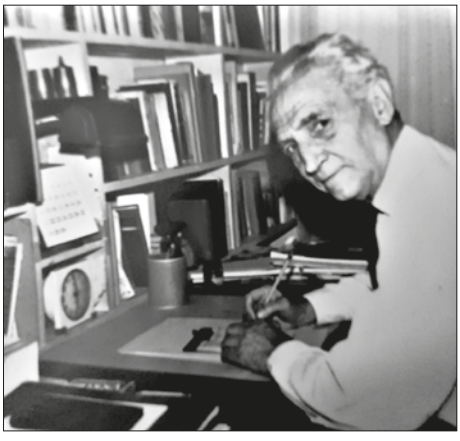

Hermenegildo al seu despatx

Fernando i Charles amb sa mare Charlotte Carella

professor assistent de Llengua Espanyola a la Universitat de Califòrnia. Després d'un any com a mestre al centre d'ensenyament secundari Lowell High School de San Francisco, el 1925 retorna com a assistent a la universitat californiana a la seu de Berkeley, i obté la convalidació d'estudis com a llicenciat o *bachelor of arts*. Aquest mateix any es casa amb Charlotte Carella Jensen (1903-1980), també professora hispanista i descendent per via paterna d'emigrants danesos. Amb ella tindria dos fills: Fernando José i Charles Edward.

Els Corbató Jensen

El 1928 **Hermenegildo Corbató** va regressar a Europa, va visitar Espanya[10] i els seus parents establerts a França, i a l'any següent va assolir la nacionalitat dels Estats Units demanada set any abans. El 1931 defén la seua tesi doctoral a la Universitat de Califòrnia, Berkeley, sobre *Los Misterios del Corpus de Valencia*, un estudi sobre el tema teatral, arran d'haver trobat en arxius i biblioteques dels Estats Units i Mèxic peces de teatre religiós molt semblants en el fons i en la forma als misteris eucarístics valencians. Una de les pistes va ser la lectura de la setena relació històrica de *Las Relaciones de Chimalpáhin*, datada el 1533, on es dona compte de la representació a Santiago de Tlatelolco d'una obra de teatre religiós anomenada *Fin del Mundo*, que no era una altra cosa que una adaptació a la llengua i cultura dels nadius del lloc del *Misteri Lo Juí Final* valencià, datada als cinc anys d'arribar-hi els missioners franciscans valencians que van ser encarregats d'evangelitzar aquell territori, utilitzant aquest tipus de teatre religiós com una forma popular de catequesi.

Comença a treballar des de 1930 a la Universitat de Califòrnia a Los Angeles com a professor en el Departament d'Espanyol i Portugués, en el qual es farà càrrec com a cap del departament en diverses etapes. Continua investigant en temes literaris, com ara el *Misteri d'Elx*, el *Poema del Mío Cid*, l'il·lustrat Benito Jerónimo Feijoo o novament el 1949 el teatre religiós, becat per la Del Amo Foundation[11] de Los Angeles, escriu el llibre *Misterios y autos del teatro misionero en Méjico durante el siglo XVI y sus relaciones con los de Valencia*, preparant el qual va fer un nou viatge a Espanya, on va ser homenatjat a València i va donar una conferència sobre el tema a l'Acadèmia de Cultura Valenciana, que ja l'havia nomenat director corresponent l'any 1932. Per a Hermenegildo Corbató la comprovació que les festes del Corpus a Mèxic seguien el patró de les de València segons el llibre de fra Toribio de Motolinia, *Historia de los indios de Nueva España*, on descriu

[10] El juliol d'aquest any va estar a Madrid participant en el curs per a estrangers organitzat pel Centro de Estudios Históricos a la residència d'estudiants, dirigida aleshores pel poeta Pedro Salinas.

[11] Gregorio del Amo González va ser un metge, diplomàtic i filantrop nascut a Cantàbria, que es va nacionalitzar als Estats Units, i va crear a l'UCLA un sistema de beques per a ajudar professors californians i espanyols que hagueren de fer desplaçaments en una i altra direcció amb finalitats científiques.

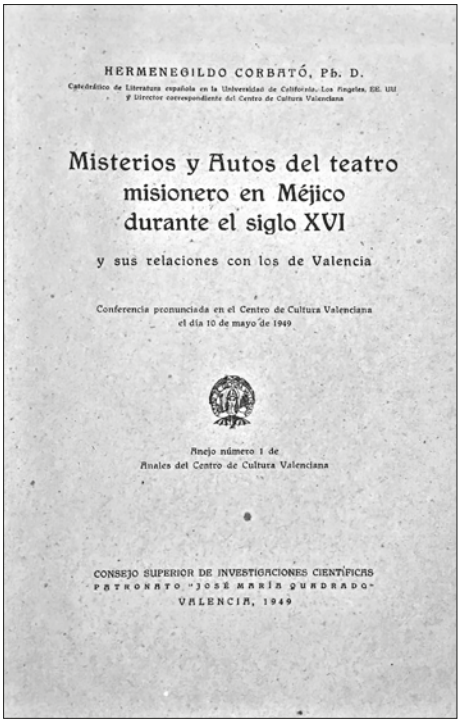

HERMENEGILDO CORBATÓ, Ph. D.

Catedrático de Literatura española en la Universidad de California, Los Angeles, EE. UU. y Director correspondiente del Centro de Cultura Valenciana

Misterios y Autos del teatro misionero en Méjico durante el siglo XVI

y sus relaciones con los de Valencia

Conferencia pronunciada en el Centro de Cultura Valenciana el día 10 de mayo de 1949

Anejo número 1 de Anales del Centro de Cultura Valenciana

CONSEJO SUPERIOR DE INVESTIGACIONES CIENTÍFICAS
PATRONATO "JOSÉ MARÍA QUADRADO"
VALENCIA, 1949

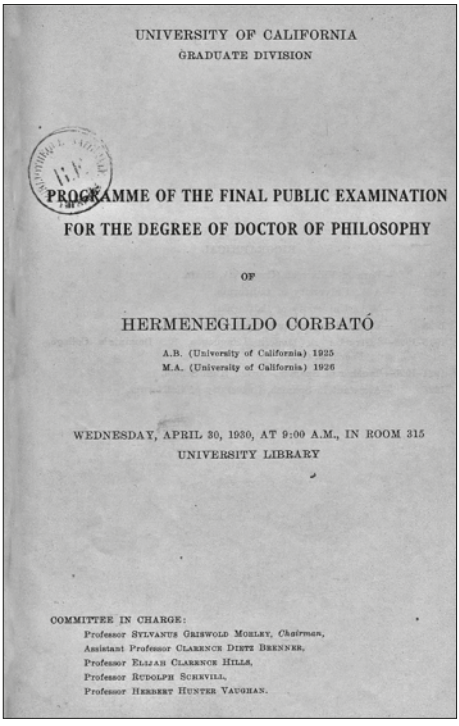

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
GRADUATE DIVISION

PROGRAMME OF THE FINAL PUBLIC EXAMINATION
FOR THE DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY

OF

HERMENEGILDO CORBATÓ

A.B. (University of California) 1925
M.A. (University of California) 1926

WEDNESDAY, APRIL 30, 1930, AT 9:00 A.M., IN ROOM 315
UNIVERSITY LIBRARY

COMMITTEE IN CHARGE:
Professor Sylvanus Griswold Morley, *Chairman*,
Assistant Professor Clarence Dietz Brenner,
Professor Elijah Clarence Hills,
Professor Rudolph Schevill,
Professor Herbert Hunter Vaughan.

minuciosament la festa del Corpus a Tlaxcala l'any 1538, com un fidel reflex de com se celebrava a València i els seus pobles la festa del Corpus, demostren que l'esplendor, desenvolupament i persistència de les representacions sagrades en la nova Espanya deuen no poc a la influència dels misteris representats en monestirs, catedrals i processons del Corpus especialment a València, on van durar més temps que en cap altra part.

Igualment van tractar els estudis sobre la música folklòrica espanyola i americana, i sobre temes històrics en el període barroc hispanoamericà, respecte del qual Corbató entenia que va ser l'etapa de sorgiment de la consciència criolla i l'aparició d'un cert concepte nacionalista en especial a Mèxic. Sobre tot això va ser convidat a donar conferències en moltes universitats i entitats acadèmiques nord-americanes, fins i tot, en alguns casos amb gravacions, interpretant ell mateix al piano com a il·lustració musical peces del repertori espanyol o acompanyant a cantants. Va realitzar també treballs lingüístics, com ara un manual del dialecte xinés de Fuzhou (1945) i va col·laborar en publicacions especialitzades

La casa dels Corbató a Los Angeles

com *Hispania* i la *Revista Iberoamericana*[12]. Després de la seua jubilació com a professor universitari el 1956, va continuar amb una intensa activitat intel·lectual retirat amb la seua esposa al domicili familiar de Los Angeles, on va morir el 26 de febrer de 1977.

El fill major **Fernando José Corbató,** va nàixer l'1 de juliol de 1926 a Oakland (Califòrnia). Quan tenia cinc anys, la família es va traslladar a Los Angeles, on son pare va exercir com a professor a l'UCLA. La Segona Guerra Mundial es va declarar estant Fernando encara a l'institut i va deixar els estudis per a enrolar-se a l'armada nord-americana a l'edat de 17 anys, aleshores es va especialitzar com a tècnic en Electrònica. Conclosa la guerra, Corbató es va matricular a l'Institut de Tecnologia de Califòrnia, a Pasadena, on es va graduar en Física el 1950 i va ingressar com a postgraduat a l'Institut Tecnològic de Massachusetts. Doctorat en Física el 1956, Corby, com era conegut amistosament pels

[12] Alguns d'aquests articles i publicacions científiques són: *Some oustantding and recurring themes in valencian literatura,* Universitat de Califòrnia, 1931. *Los misterios del Corpus de Valencia*, Berkeley, 1932. «Notas sobre el Misterio de Elche y otros dramas sagrados de Valencia», revista *Hispania*, 1932. «Concerning spanish popular music», revista *Forum for Modern Language Studies*, 1936. «La sinonimia y la unidad del Poema del Cid», *Hispanic Review*, Philadelphia, 1941. «Feijoo y los españoles americanos», *Revista Iberoamericana*, Mèxic, 1942. «La emergencia de la idea de nacionalidad en el México colonial», *Revista Iberoamericana*, 1943. «Feijóo: a liberal in eighteenth century Spain», *The Romanic Review*, 1944. «Experiences in the teaching of Chinese», *California Journal of Secondary Education*, 1945. *Manual of the Foochow dialect*, Berkeley, 1945. *Misterios y autos del teatro misionero en México durante el siglo XVI*, CSIC, València, 1949. «Hernán Cortés, a través de algunos cronistas e historiadores de Indias», *Revista Iberomaricana*, 1950. *El Valenciano en la "Propalladia" de Torres Naharro*, Romance Philology, 1950. *Coloquios de pastores from Jalisco, Mexico*, Universitat de Califòrnia, 1955. *Folksongs of Spain and Spanish America*, Universitat de Califòrnia, 1958.

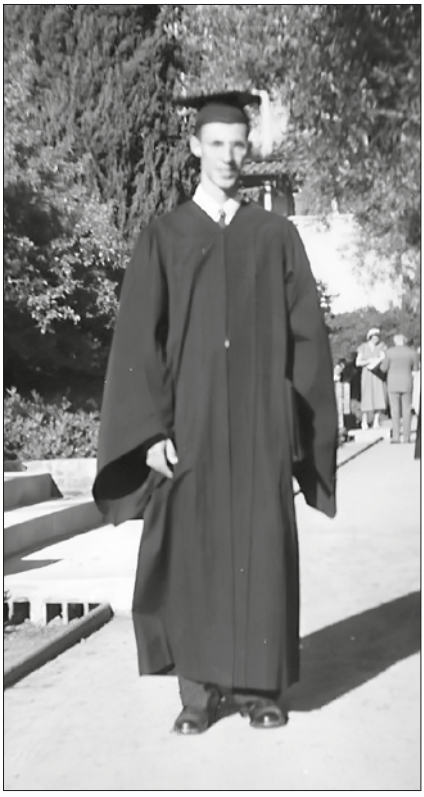

Fernando Corbató, doctorat en Física el 1956

Fernando Corbató

seus companys, es va incorporar a l'equip d'investigació del professor Philip Morse al Centre de Càlcul del MIT acabat de crear, equipat amb un ordinador IBM 704. Entre 1958 i 1965 Corbató va ser subdirector del centre i es va adonar de les limitacions de l'accés als ordinadors, que obligaven a esperar fins i tot dies als programadors perquè el seu treball fora processat i repetir l'espera si hi haguera un error en el programa.

Ja a finals de la dècada del 1950, un grup d'investigadors, entre ells, el professor John McCarthy de MIT, van començar a desenvolupar la idea del *time-sharing*, per la qual diversos usuaris estarien connectats simultàniament a un mateix ordinador, accedint durant un curt temps des d'un dispositiu semblant a un teletip i que es va batejar com a terminal. Els ordinadors científics com l'IBM 704 no tenien la capacitat d'interrompre un treball en curs, guardar-lo, donar entrada a un altre i recuperar després el treball interromput.

El 1961 Corbató va dissenyar un programa per a un ordinador IBM 709 que proporcionava aquestes facilitats. Amb Bob Daley i Marjorie Merwin-Daggett, Fernando Corbató va construir la versió inicial de sistema compatible de temps compartit, CTSS, amb quatre usuaris accedint mitjançant terminals modificats. A la Spring Joint Computer

Conference de 1962, Corbató va presentar una ponència sobre el CTSS dissenyat pel seu equip, i en aquest any i el següent el CTSS va ser desenvolupat sobre un ordinador IBM 7090 (dotat amb transistors). Era accessible des de terminals amb marcatge telefònica instal·lades a les oficines del MIT i en els domicilis dels investigadors.

A la tardor de 1962[13] l'Agència de Projectes d'Investigació Avançada del Departament de Defensa nord-americà va encarregar, i va finançar, el projecte MAC per al desenvolupament del *time-sharing*, que contemplava substituir el CTSS per Multics (Multiplexed Information and Computing Service). Es va seleccionar General Electric com a proveïdor informàtic i els laboratoris Bell per participar en el disseny i implementació del programari. Fernando Corbató va ser nomenat cap del grup i trenta investigadors del sistema informàtic MAC, en coordinació amb altres dos equips similars en els laboratoris Bell i en General Electric.

Corbató va ser nomenat professor associat d'Enginyeria Elèctrica al MIT el 1962 i professor titular el 1965. A mitjans dels setanta va ser nomenat director dels Serveis d'Informació i cap de la xarxa de MIT. De 1974 a 1978 i de 1983 a l'any 1993 va ser ajudant en la Càtedra de Ciències Informàtiques i Enginyeria també al MIT. Fernando

Fernando Corbató amb la seua segona esposa, la pianista, fotògrafa i investigadora jueva Emily Gish

[13] En aquest període Fernando Corbató es va casar amb Isabel Blandford (1933-1973), programadora informàtica, un treball molt novedós i avançat per a les dones. Vivint a Boston, va tenir amb ella dues filles: Carolyn Suzanne (1966), llicenciada en Química, és gerent de projectes en Vermont Information Technology Leaders on treballa amb organitzacions per al desenvolupament i integració de programari, i Nancy Patricia (1967).

José Corbató es va jubilar el 1996 i el Grup d'Informàtica de l'IEEE li va atorgar el W.W. McDowell Award per la seua contribució al desenvolupament dels sistemes de temps compartit. El 1975[14] va ser nomenat membre de l'IEEE i de l'Acadèmia d'Arts i Ciències. Un any després va ser nomenat membre de l'Acadèmia Nacional d'Enginyeria. I el 1982 de l'Associació Nord-americana per al Progrés de la Ciència.

El 1980 la Federació Nord-americana de les Societats per al Procés de Dades li va atorgar el Harry Good Memorial Award pels seus esforços pioners per al desenvolupament dels sistemes de *time-sharing*. El 1982 va rebre conjuntament el Computer Pioneer Award de la Societat Informàtica de l'IEEE en reconeixement i homenatge per la visió dels que es van esforçar a aportar a la indústria dels ordinadors una vitalitat ininterrompuda. El 1990 l'Associació d'Equips Informàtics li va concedir el prestigiós Alan M. Turing Award pel seu treball pioner d'organització de conceptes i pel seu lideratge en el desenvolupament a gran escala dels sistemes de temps compartit, CTSS i Multics. El 1998 Corbató va rebre el Premi de Comunicació i Informàtica de la Fundació de la Corporació NEC pel seu treball trencador en establir els conceptes bàsics dels sistemes operatius moderns.

Fernando Corbató va publicar nombroses ponències i llibres en col·laboració, entre d'altres, *The Compatible Time-Sharing System*, un manual per al programador del primer sistema *time-sharing* a gran escala al MIT. És ben coneguda la Llei de Corbató, que estableix: «el nombre de línies de codi que un programador pot escriure en un període és el mateix independentment del llenguatge usat», la conseqüència és que és necessari l'ús d'abstraccions d'alt nivell per construir sistemes de programari complexos. El 12 de juliol de 2019, va morir a conseqüència d'una[15] complicació en la diabetis que patia, en una residència d'ancians de Massachusetts.

El seu germà **Charles Edward Corbató** va nàixer el 12 de juliol de 1932 a Los Angeles. Llicenciat a la Universitat de Califòrnia als 22 anys, va assolir el doctorat sis anys després, va accedir d'immediat com a professor assistent. El 1966 va passar a Ohio State University, Columbus, com a professor associat, on des de 1969 fins a 1992 va ser cap del Departament de Geologia i Mineralogia i rector associat per a l'administració de l'oficina d'assumptes acadèmics. Membre del Geophysicist United States Geological Survey, 1966-1974. Director de l'entitat de revisió postsecundària estatal, Ohio Board Regents, 1994-1995, i director del servei d'informació des de 1995.

[14] Als dos anys de perdre Isabel, la seua esposa, Fernando va contraure noves núpcies el 1975 amb la concertista de piano d'origen jueu Emily Susan Gish (1941-), també notable artista fotògrafa i investigadora al Hadassah-Brandeis Institute d'estudis sobre temes femenins, que va aportar dos fills al matrimoni: David Lawrence (1966-), avui notable cirurgià a Carolina del Nord, i Jason Charles, advocat vinculat al Partit Demòcrata.

[15] Malgrat tot aquest notable currículum, als obituaris de la premsa es va destacar quasi exclusivament el fet d'haver estat el pare de les contrasenyes informàtiques, sistema de seguretat d'identificació dels usuaris als ordinadors personals i altres aplicacions de control de privacitat.

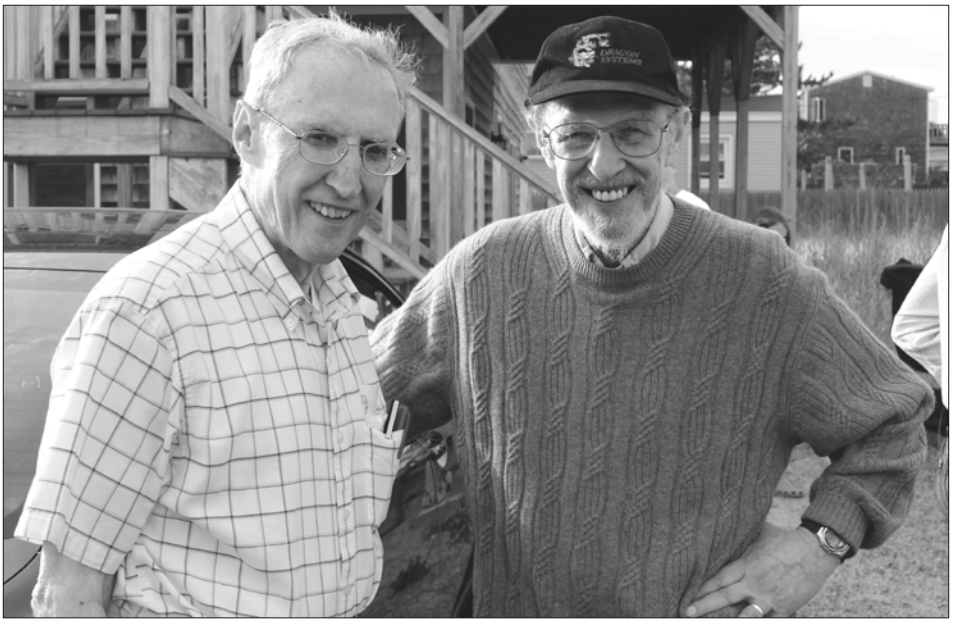

Fernando i Charles Corbató

Els seus esforços d'investigació van ser principalment aplicats en les àrees de geofísica, mineralogia i aplicacions informàtiques, i a més de les seues tasques a l'ensenyament va dirigir els treballs de camp als estius en els departaments d'Utah. Entre 1994 i 1999 va treballar per a la Junta de Regents d'Ohio, primer com a director del programa de l'Entitat de Revisió Postsecundària (SPRE) per a l'estat d'Ohio, i més tard com a director de Serveis d'Informació de la Junta. El Marquis Who's Who l'ha catalogat com un notable educador en geologia i administrador acadèmic.

Els seus estudis geològics, estratigràfics i d'interpretació gravitacional abasten àrees tan grans com el Blue Glacier a Washington o les colines Elk al comtat de Kern a Califòrnia. Va coordinar i participar amb altres membres universitaris expedicions acadèmiques a la costa nord-est de l'oceà Pacífic, a les serralades costeres de Califòrnia, al Serpent Mound d'Ohio, o a l'Antàrtida (Mont Erebus a la costa de l'illa de Ross)[16]. Charles ha

[16] Algunes de les seues publicacions acadèmiques: *The Mount Wilson Calibration Range–New geodetic measurements in the Western United States and some submarine gravity measurements in the northeastern Pacific Ocean,*1965. *Bouguer gravity anomalies and magnetic anomalies off the Coast of Southern California*, 1966. *Stratigraphy and Structure of Mesozoic and Cenozoic Rocks, Nipomo Quadrangle, Southern Coast Ranges, California*, 1967. *Sav Gravity Survey of the Serpent Mound Area, Southern Ohio*, 1967. *Shell growth in Tivela stultorum* (Mawe, 1823) *and Callista chione* (Linnaeus, 1758. Bivalvia)*: annual periodicity, latitudinal differences, and diminution with age (1974). The origin of salts on Mount Erebus and along the coast of Ross Island, Antarctica*, 1983. *The I-S contact in 10 Aa-17 Aa interstratified clay minerals*, 1990. *Theoretical Gravity Anomalies of Glaciers Having Parabolic Cross-Sections*, 1964. *A least-squares procedure for gravity interpretation*, 1965. *Thickness and Basal Configuration of Lower Blue Glacier, Washington, Determined by Gravimetry*, 1965. *Gravity investigation of the Elk Hills (U. S. Naval Petroleum Reserve No. 1)*, Califòrnia, 1969.

Mont Corbató a l'Antàrtida

Reconeixement a Charles Corbató

format part de la Societat Geològica Americana, la Unió Geofísica Americana, l'Institut de Geòlegs Professionals, i l'Associació Internacional de Geologia Matemàtica. Tant l'United States Gazetteer com l'SCAR Composite Gazetteer of Antarctica recullen el nomenament el 1975 per l'Advisory Committee on Antarctic Names, d'un espai geogràfic en el seu honor a la serralada de les Duncan muntanyes antàrtiques. El mont Corbató (85° 4'S, 165° 42'W) és un pic de 1.730 metres d'altitud (5.680 peus) d'altura, situat a l'est de 4,5 milles nàutiques (8 km) del mont Fairweather.

Del seu matrimoni amb Patricia Jeanne Ferg el 18 de maig de 1957 té tres fills: Steven, Barbara i Susan.

Charles Corbató amb Patricia Jeanne Ferg, Steven i Barbara

Els Corbató Ferg

Tot i que durant prou de temps **Steven Clifford Corbató** ha estat reconegut com a director d'iniciatives estratègiques de ciberinfraestructura de l'Oficina de Tecnologies de la Informació a la Universitat de Utah, la seua formació acadèmica inicial va ser en Astrofísica Experimental. Nascut a la ciutat californiana de Santa Monica el 1960, es va llicenciar en Ciències Físiques a la Universitat Rice (Houston, Texas) i va obtenir el doctorat en Física Nuclear a la Universitat de Pennsilvània, a Filadèlfia[17]. Posteriorment

Steven Clifford Corbató

[17] Heus ací alguns dels seus treballs d'investigació: *Monopole Search and Neutrino Astrophysics with Liquid Scintillation Detectors*, 1984. *Cosmic ray composition near 10^{15} eV: results from the Homestake surface-underground telescope*, 1987. *Search for gamma rays above 10^{14} eV from Cygnus X-3 during the June and July 1989 radio outbursts*, 1989. *A measurement of the cosmic-ray primary composition between 3×10^{13} and 3×10^{15} eV using underground muons*, 1990. *Search for Point Sources of U.H.E. Gamma Rays using the Utah Cherenkov Array*, 1991. *Evidence for correlated changes in the spectrum and composition of cosmic rays at extremely high energies*, 1993. *Detection of a cosmic ray with measured energy well beyond the expected spectral cutoff due to cosmic microwave radiation*, 1995. *The Fly's Eye Results on the Highest Energy Cosmic Rays*, 1997. *Ngi and Internet2: accelerating the creation of tomorrow's internet*, 2001.

va ser membre del grup de recerca en astrofísica de raigs còsmics de la Universitat de Utah.[18]

En la seua funció com a director associat a l'Institut Científic d'Informàtica i Imatge (SCI de la Universitat de Utah), líder internacional de recerca en les àrees d'informàtica científica, visualització científica i imatge, va ajudar a dirigir més de cent professors, personal i estudiants en la investigació i desenvolupament innovadors destinats a resoldre problemes importants en ciència, enginyeria i medicina. A més, va ser actiu en la promoció del desenvolupament de xarxes avançades i altres capacitats de CI en col·laboració amb altres universitats i organitzacions orientades a la recerca de la Intermountain West.

Steven amb els seus pares Charles i Patricia

[18] El mes d'abril de 1993 Steven Corbató va contraure matrimoni amb Susan Bratton, doctora en Medicina, formada a les universitats d'Arkansas i Washington. Especialitzada en Medicina de Cures Crítiques Pediàtriques, i també en Epidemiologia, ha donat durant anys classes de Pediatria a la Universitat de Utah, d'on és ara professora emèrita. Tenen un fill anomenat Andrew.

Steven i Andrew Corbató a Vila-real

Abans d'unir-se a Internet2 el juny del 2000, Corbató va ocupar diverses posicions avançades de xarxa a la Universitat de Washington, Seattle. També ha estat membre del professorat afiliat al Departament d'Informàtica i Enginyeria. Del 2000 al 2006, va exercir funcions de lideratge a Internet2, una organització sense ànim de lucre d'educació superior dedicada a promoure les missions dels seus membres proporcionant tant capacitats de xarxa d'avantguarda com oportunitats de col·laboració úniques que faciliten el desenvolupament, desplegament i ús de tecnologies revolucionàries d'internet.

Mentre es trobava a Internet2, inicialment va supervisar totes les activitats nacionals d'infraestructures de xarxa nacionals, incloses la xarxa Abilene, el punt d'intercanvi MAN LAN de Nova York i el vehicle de contenció de fibra fosca FiberCo. Posteriorment va exercir com a director general de Tecnologia amb la responsabilitat d'una àmplia cartera d'I+D que inclou la facilitació d'investigació, el rendiment i la seguretat de la xarxa, la gestió d'identitats federada i els programes intermedis.

El doctor Corbató va ser responsable tècnic del Pacific Northwest Gigapop i va exercir un paper clau en el desenvolupament de la xarxa estatal K-20 de Washington. Actualment exerceix també com a membre del consell, president i tresorer de FirstMile.US, una organització sense ànim de lucre que dona suport al desenvolupament de xarxes de banda ampla comunitària als EUA. Va representar Internet2 com a membre del consell i tresorer de la National LambdaRail (NLR), Inc. (2003-2006). També ha estat membre electe del Consell Assessor del Registre Americà de Nombres d'Internet (ARIN). Entre 2011 i 2016 va exercir com a professor a la Facultat d'Informàtica de la Universitat de Utah.

Steven Corbató és ara director executiu de l'Oregon Fiber Partnership (OFP), un nou consorci del govern estatal d'Oregon i quatre universitats de recerca per a obtenir i operar una xarxa de fibra òptica estatal basada en instal·lacions, així com per a operar la columna vertebral d'internet associada. Steve aporta una experiència de 25 anys de carrera en tecnologia de la informació i xarxes que donen servei a escoles K-20, Internet2, educació superior, govern estatal, telesalut i xarxes de transport per a millorar la infraestructura de banda ampla d'Oregon.

La seua germana **Barbara Lynne Corbató** (Santa Monica, 1962) és actualment assistent principal de viola de la Grand Rapids Symphony, on ha actuat des de 1990. A més, és una activa concertista de música de cambra, ha actuat amb el GRS' Calder String Quintet i el Quartet de Cordes Perugino des de 2005. Va començar els estudis de viola a Columbus i va rebre els títols de llicenciatura i mestratge en música a la Universitat de Michigan, on els seus principals mestres van incloure Donald McInnes i Yizhak Schotten.

Barbara Corbató també és professora activa, ha donat classes a les facultats de Música de les universitats privades Aquinas i Calvin University i actualment treballa a la facultat Hope College, universitat privada a Holland (Michigan) on ensenya viola i un curs de

Barbara Lynne Corbató

Pedagogia i literatura sobre l'instrument, mentre que també manté un estudi a casa per a estudiants preuniversitaris de viola, molts dels quals han passat a tocar a la Grand Rapids Youth Shymphony.

Abans d'establir-se amb el seu company a la població de Grand Rapids a l'oest de Michigan, Barbara va formar part durant tres anys de la New World Symphonic de Miami i ha col·laborat al Festival Spoleto de Carolina del Sud i Itàlia, la Michigan Opera Theater Orchestra i les orquestres de Columbus, Flint i Saginaw. Així mateix ha participat en festivals de música a Santa Barbara, Aspen i Keystone, Colorado i, més recentment al Chamber Music Festival a Saugatuck, Michigan.

La filla menor, **Susan Louise Corbató** va nàixer a Columbus, Ohio, el 1970. Després de llicenciar-se en Ciències a la Universitat de Califòrnia a San Diego, va cursar el programa de doctorat a la Facultat de Medicina de la Universitat d'Ohio el 1996, va obtenir

l'especialitat de Pediatria General que va completar a San Francisco amb la capacitació en Endocrinologia Pediàtrica. Ha estat pediatra resident a la Northwestern University, Feinberg School of Medicine durant tres anys, i endocrinòloga als centres Children's Hospital Oakland, Inova Children's Hospital i Landstuhl Regional Medical Center.

Els darrers anys s'ha especialitzat també en temes de salut i benestar, amb diverses publicacions com a membre de l'American Medical Writers Association, i editora en l'empresa Conrad Science que ofereix una gran varietat de serveis d'edició i escriptura mèdica, inclosos productes d'educació continuada, resums clínics, jocs de diapositives per a reunions professionals, materials de revisió de taulers, manuscrits, articles de revistes i fulletons d'educació per als pacients.

L'any 2010 es va casar en segones núpcies amb el coronel Glenn J. Voelz[19], militar de l'Agència d'Intel·ligència dels EUA, que ha treballat a la sala de situació dels caps de l'Estat Major Conjunt i la Seguretat Informàtica de la Casa Blanca en el període del president Barack Obama. Ha sigut professor d'Història a West Point, assessor principal

Boda de Susan Corbató i Glenn J. Voelz

[19] Glenn Voelz és així mateix l'autor d'una novel·la de gran èxit als Estats Units: *War Under the Mango Tree* (2019) en la qual exposa els absurds de la guerra moderna, on es creuen la cultura dels mitjans, la tecnologia, la política i les grans empreses. El resultat és una fosca sàtira de guerra, diners i corrupció en els confins de la *Pax Americana* en un remot campament militar a Àfrica. En el moment present es troba redactant una segona part: *Operation Hermes*.

d'intel·ligència a l'Aràbia Saudita i altres àrees a Àsia, Orient Mitjà, Europa i Àfrica, ha realitzat investigacions en àrees d'estratègia de defensa i innovació militar i ha estat analista superior de l'Estat Major Internacional de la seu de l'OTAN a Brussel·les.

Aquesta nissaga de prestigiosos intel·lectuals amb arrels remotes a Vila-real continua a hores d'ara en la figura de l'enginyer de sistemes **Andrew Corbató Bradford** (1997), fill de Steven. Nascut a Seattle, es va graduar *cum laude* a la Universitat Rice en Enginyeria Mecànica, i com a disciplina secundària en Matemàtica Computacional i Aplicada, ha realitzat investigacions en dinàmica de fluids mediambientals i es troba ara adscrit a la George R. Brown School of Engineering a Houston i forma part del Digital Workplace Solutions Partners de Microsoft.

Graduació d'Andrew Corbató amb els seus pares Steven i Susan

Agraïments

A Steven Clifford Corbató, Ana Tellols Moliner i Elia Cantavella Corbató, per les seues aportacions de dades, informacions i material gràfic

Bibliografia

Alberts Fred, G. *Geographic names of the Antarctic*. Arlington, VA: National Science Foundation, 1995.

Bueno Tárrega, B. *La procesión del Corpus Christi de Valencia*. València: Fundació Joaquín Díaz, 2015.

Contreras Palacios, G. *Primer centenario de la parroquia de Nuestra Señora de Guadalupe de Torreón*. Cohauila, 1994.

Corbató, S., i altres. *NGI and Internet2: Accelerating the Creation of Tomorrow's Internet*. MedInfo, 2001.

Esteve Martí, J. «El tradicionalisme en l'ascens del nacionalisme de masses: el pare Corbató». *Recerques: Història, economia i cultura*, 2012.

— *La política antiliberal en España bajo el signo del nacionalismo: el padre Corbató y Polo y Peyrolón*. València, 2017 (tesi doctoral).

Frenkel, K. *An interview with Fernando Jose Corbató. Communications of the ACM.* Volum 34, núm. 9, setembre de 1991.

García Miralles, M. *El Padre Corbató o las pasiones políticas del siglo XIX*. València, 1969.

González, J. M. *Historia de las Misiones de la Provincia del Rosario en China*. 5 volums. Madrid, 1964.

Jiménez García, E. i altres. *Catálogo bibliográfico de traductores, lexicógrafos y escritores en lengua extranjera. Dominicos españoles e iberoamericanos.* Albolote, 2018.

Lee, J.A.N., Robert R. *Time-Sharing and Interactive Computing at MIT*. Ann. Hist. Comp. Vol. 14, 1992.

Levy, S. *Winners and Losers. Hackers: Heroes of the Computer Revolution*. Sebastopol, CA, 2010.

Neira, E. i altres. *Misioneros Dominicos en el Extremo Oriente 1836-1940*, Manila, Filipinas, 2000.

Norberg, A. L. *An interview of Fernando Corbató, conducted by Arthur L. Norberg on 18 April 1989 and 14 November 1990*. Charles Babbage Institute call number OH 162.

Webber, S. H. *Oral History of Fernando Corbató conducted by Steven Webber on February 1, 2006, Computer History Museum reference number X3438*, 2006.

10

Pascual Mezquita Broch

ON ESTÀ JOSÉ PLA PITARCH?

On està José Pla Pitarch?

1. Introducció

La reconstrucció de la trajectòria vital d'una persona és molt complicada quan la seua transcendència pública no ha estat significativa, és a dir, quan es tracta de persones que han fet la seua vida d'una forma que denominaríem normal, fins i tot quan ha fet poc de temps que han traspassat. En el cas que ens ocupa, el de José Pla Pitarch, tenim dos fets que ho agreugen: per una part, el temps que ha passat, ja que estem parlant d'una persona que va viure entre finals del segle XIX i el primer terç del segle XX; per altra part, el fet de tractar-se d'una víctima de la Guerra Civil espanyola, que a més a més pertanyia al bàndol perdedor.

En conseqüència, les tasques de recuperació de la seua trajectòria vital vindran de dues bandes. La primera és fer un exercici de memòria històrica, a través del testimoni dels parents que viuen actualment. La segona consisteix en el treball d'aquest investigador per buscar referències documentals sobre José Pla Pitarch. Finalment, he de fer un exercici de confrontació de les dues, ja que la memòria històrica ha de ser, en la meua opinió, una eina més a l'hora de construir allò que es diu història, i que ha d'estar basada en evidències primàries de l'època en què van passar els fets i que aquestes siguen fiables i contrastades.

Finalment, i no menys important sinó quasi el que més, és obvi que per als familiars hi ha un component nostàlgic, de record d'un ésser amat, que no volen oblidar i que, en aquest cas, volen que recupere la seua dignitat com a persona i puga ser soterrat de forma individual, com qualsevol altre dels caiguts de la Guerra Civil, tant d'un bàndol com de l'altre. Aquest últim motiu, en realitat, és l'origen i la raó d'aquest article i de la investigació que hi ha darrere.

2. Antecedents vitals

José Pla Pitarch va nàixer a Vila-real el 4 de juny de 1885, els seus pares van ser José Pla Sorribes i Josefa M. Pitarch, el seu domicili era a la plaça de l'Orat (actual plaça del Dos de Maig).

La partida de bateig[1] que es conserva a l'Arxiu Parroquial de l'arxiprestal de Sant Jaume de Vila-real així ho fa constar:

> Manuel Arín Pbro. Coadjutor de la parroquia Arciprestal de Villarreal, obispado de Tortosa, provincia de Castellón, *de licentia Rectoris*, bauticé solemnemente en la misma a un niño que nació hoy a las ocho de la mañana, a quien puse por nombre José, hijo natural y legítimo de los consortes José Pla Sorribes y Josefa María Pitarch Sancho; Abuelos paternos, José Pla y Rosa Sorribes; Maternos Vicente Pitarch y Gracia Sancho, todos de esta. Padrinos, Bautista Gaya y Mª Rosa Llidó a quienes advertí el parentesco espiritual y demás obligaciones. De que certifico. Fº ochenta=Vale.

Dels anys d'infantesa i joventut, només sabem, pel testimoni oral de les seues netes, que els pares el van enviar a estudiar a València, on suposem que va aprendre l'ofici d'electricista, per la qual cosa és factible pensar que ho va fer a l'Escola d'Arts i Oficis de València. No sabem més de les circumstàncies en les quals es va produir aquest fet però, en el context de l'època, això significava que els pares de José Pla Pitarch devien tenir un cert nivell econòmic per a poder enviar un fill a estudiar

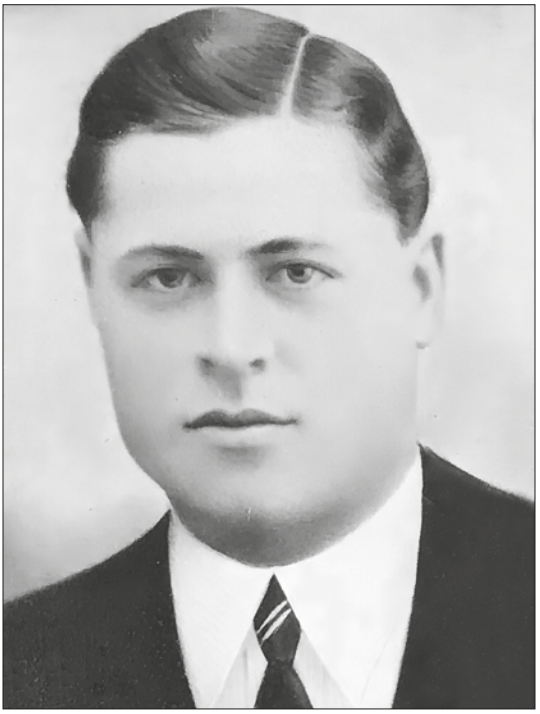

José Pla Pitarch (foto cedida per la família Pla Pitarch)

[1] Partida de bateig núm. 250, volum XXIII, del dijous 4 de juny de 1885. Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Vila-real.

fora de casa, ja que açò significava unes despeses (matrícula, allotjament, menjar) afegides a la família que, per altra banda, no ingressava res amb el possible treball del fill, en cas de no estudiar. No em queda clar quan es van produir aquests estudis a València si ho posem en relació amb les declaracions en el cens electoral, que més endavant detalle, en el qual diu que no va saber llegir i escriure fins als trenta anys.

De tota manera, coneixem que quan va complir els vint-i-cinc anys va quedar inscrit en el cens electoral[2], així entre 1910 i 1917 consta en aquest[3], en el districte 2n secció 3a, com que viu a la plaça de l'Orat, núm. 21 (aquest devia ser el domicili dels pares), i al carrer de Sant Josep, 42 duplicat (aquest ja devia ser el domicili de casat), entre 1918 i 1928. Quant a la professió, fins a 1923 consta com a llaurador, però el 1924 i 1925 canvia a jornaler; per altra banda, entre 1910 i 1917 consta com que no sabia llegir ni escriure però a partir de 1918 i fins a 1934, canvia i s'anota que sap llegir i escriure. En el cens electoral de 1930 tenim un nou canvi ja que ara té un nou domicili, al carrer de Santa Bàrbara, núm. 106, per la qual cosa canvia al districte 2n secció 2a, i també torna a declarar que la seua professió és la de llaurador. Finalment, durant la Segona República, trobem nous canvis que seran els definitius, ja que apareix domiciliat al carrer de l'Ermita, 32, per la qual cosa passa al districte 3r secció 4a (aquest districte i secció eren els anomenats de les escoles de la plaça de Colom, lloc on devien votar), també tenim un canvi de professió, ja que ara declara ser electricista, activitat per la qual serà conegut fins al final dels seus dies.

També va realitzar el servei militar, com recorden les seues netes. L'hem trobat en l'acta del sorteig dels mossos de 1905[4]. Consta que tenia el número 84 de l'allistament i li va tocar el número 65 del sorteig. Posa la seua filiació, que ja sabem, incloent com a ofici el de llaurador i, per a mi, el més interessant és que manifesta que sap llegir i escriure, una dada que considere més fiable que les aparegudes en el cens electoral, ja que ací es produeix de forma directa entre l'interessat i el document primari, a més que ho fa davant de testimonis diversos (alcalde, regidors, capellà, jutge del registre, metges i els altres mossos de la seua edat), a més ha de signar la declaració final de conformitat, cosa que no fan els que no saben llegir ni escriure. El van mesurar i feia 1 metre i 624 mm, va ser reconegut per dos metges (José María Gozalvo i José María Baixauli), que el van trobar apte per al servei i ell no va al·legar res en contra d'aquesta decisió.

[2] Segons la Llei electoral de 10 d'agost de 1907 (*Gaceta de Madrid*, núm. 222), aleshores vigent fins al començament de la Segona República, en l'article primer diu que són electors per a diputats a Corts i regidors tots els espanyols barons majors de 25 anys que conserven els seus drets civils i siguen veïns d'un municipi durant almenys dos anys.

[3] Cens electoral de 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1928, 1930, 1934 i 1935. *Butlletí Oficial de la Província de Castelló*.

[4] Expedient de quintes de 1905, que recull l'acta d'allistament, la relació del sorteig, la declaració de soldats, els exclosos i els motius. Núm. 5350/1905. Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr).

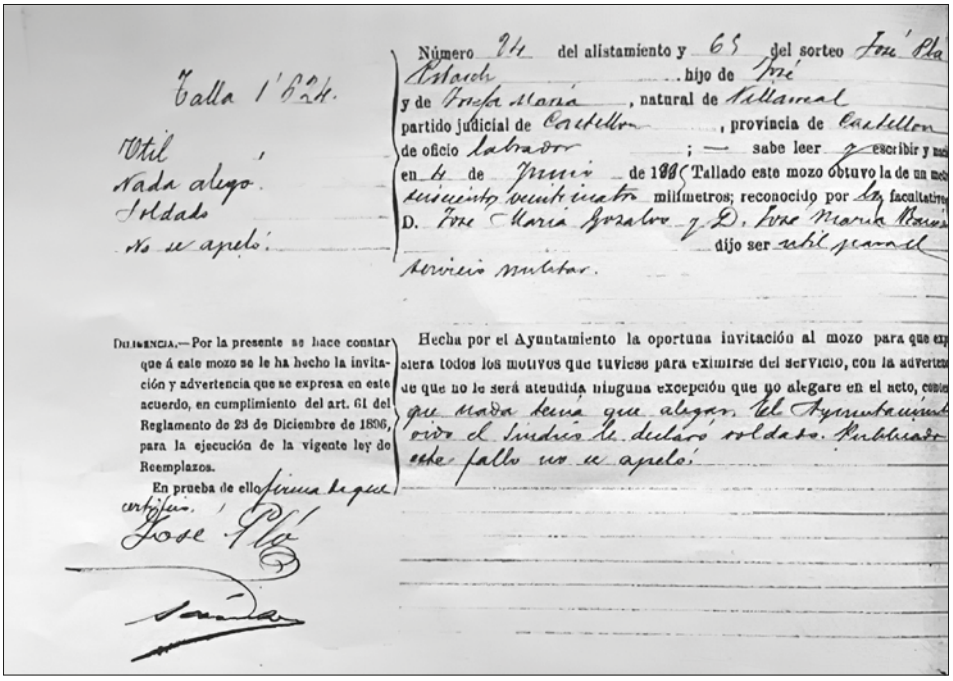

Número 94 del alistamiento y 65 del sorteo José Pla Pitarch ... hijo de José y de Rosa María ..., natural de Villamalur partido judicial de Castellón ..., provincia de Castellón de oficio labrador ... ; — sabe leer y escribir y nació en 4 de Junio de 1890 Tallado este mozo obtuvo la de un metro ciento cincuenta y cuatro milímetros; reconocido por los facultativos D. José María Rosalvo y D. José María Navarro dijo ser apto para el servicio militar.

Talla 1'624.

Util
Nada alego.
Soldado
No se apeló.

DILIGENCIA.—Por la presente se hace constar que á este mozo se le ha hecho la invitación y advertencia que se expresa en este acuerdo, en cumplimiento del art. 61 del Reglamento de 23 de Diciembre de 1896, para la ejecución de la vigente ley de Reemplazos.

En prueba de ello firma lo que certifico.

José Pla

Hecha por el Ayuntamiento la oportuna invitación al mozo para que exp... diera todos los motivos que tuviese para eximirse del servicio, con la advertencia de que no le será atendida ninguna excepción que no alegare en el acto, cuando que nada tenía que alegar, el Ayuntamiento oído el Síndico le declaró soldado. Publicado este fallo no se apeló.

Allistament de José Pla Pitarch (foto cedida per l'Arxiu Municipal de Vila-real)

El 1912 es va casar amb Carmen Esteller Cabedo, que havia nascut el 1890[5] i sabia llegir i escriure[6], cosa estranya en una dona de la seua època ja que les taxes d'analfabetisme a Vila-real eren molt elevades. La seua partida de matrimoni[7] extreta del Registre Civil diu el següent:

> En Villarreal hoy dia de la fecha se procede a inscribir el matrimonio canónico a que se refiere el acta que literalmente dice así: En Villarreal a 20 de julio de 1912; hallándome yo el infrascrito Don Sandalio Soriano Sanchis, abogado, juez municipal de esta ciudad, en la iglesia Arciprestal de San Jaime, a donde me trasladé para asistir a la celebración del matrimonio canónico entre José Pla Pitarch y Carmen Esteller Cabedo, en virtud del previo aviso que de los mismos recibí en debida forma. Declaro: Que a mi presencia ha procedido el presbítero D. Orencio Luna, siendo las cuatro horas, a unir en matrimonio canónico a los referidos José Pla Pitarch, soltero, de 27 años de edad, labrador, natural de esta ciudad, vecino de

[5] La seua partida de bateig diu que va nàixer el 6-3-1890, a les 9 de la nit, és filla de Pascual Esteller i Dolores Cabedo; els seus avis paterns són Pascual Esteller i Gracia Pitarch; el avis materns són Pascual Cabedo i Dolores Fortuño. Tots de Vila-real. Núm. 112 del volum XXIV de l'Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Vila-real.

[6] Padró d'habitants de Vila-real, any 1930. Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr).

[7] Acta del matrimoni entre José Pla Pitarch i Carmen Esteller Cabedo, núm. 52 al foli núm. 52. Registre Civil de Vila-real. També consta la partida de matrimoni a l'Arxiu Parroquial de Sant Jaume, núm. 42, any 1912.

la misma, domiciliado en la plaza del Orat, nº 21, hijo legítimo de José Pla Sorribes, natural de la expresada ciudad, difunto, y de María Pitarch Sancho, mayor de edad, viuda, dedicada a las ocupaciones propias de su sexo, domiciliada en la propia ciudad; y a Carmen Esteller Cabedo, de 22 años de edad, soltera, natural y vecina de la propia ciudad, domiciliada en la calle de la Acequieta nº 83 duplicado, hija legítima de Pascual Esteller Pitarch, mayor de edad, casado, labrador, domiciliado en la repetida ciudad, y de Dolores Cabedo Fortuño, natural de la misma, difunta; habiendo asistido además a dicho acto los testigos Pascual Canós Costa y Bautista Ramos Beltrán, mayores de edad y vecinos de esta ciudad; habitantes el primero en la calle de San Joaquín nº 65 y de San Roque nº 22. Los contrayentes han obtenido el consejo y licencia de sus padres en 17 del corriente. Y para que conste levanto la presente acta de la inscripción del expresado matrimonio la cual será transcrita inmediatamente en la sección de matrimonios del Registro Civil del Juzgado municipal a los efectos del artículo 77 del Código Civil, firmándolo conmigo los testigos por sí y a ruego de los contrayentes que no saben firmas = Sandalio Soriano = José Pla = Pascual Canós = Bautista Ramos. El acta transcripta queda archivada en este Registro Civil en el legajo nº 91, sección de matrimonios. Villarreal 20 de julio de 1912.

Prompte van tenir els dos primers fills (Carmen, l'any 1913, i José, després vindrien Encarna i Juan Bautista). Es van instal·lar al carrer de Sant Josep, núm. 42, conegut per la tradició oral com carrer Nou. El context social i econòmic de Vila-real durant la dècada dels anys deu no era molt positiu, la qual cosa va provocar l'emigració d'un bon grapat de vila-realencs per a buscar unes millors possibilitats econòmiques. José Pla va ser un d'ells, ja que va marxar a França, no sabem quan però és probable que fora durant la Primera Guerra Mundial, quan l'economia francesa necessitava braços per a substituir els que marxaven al front de guerra. D'aquesta època es conserva una fotografia que la dona va fer, d'ella i dels dos primers fills, per a enviar-la a l'home que estava a França.

Dec a l'amabilitat del professor Domingo Font Pitarch, el fet que podem saber que José Pla Pitarch, després de tornar a Vila-real des de França, segurament el 1919 o principis de 1920, es va començar a interessar per la participació política en àmbits públics. Un fet important per al seu futur serà la seua relació amb la constitució de l'Agrupació Socialista Obrera de Vila-real[8], al mes de novembre de 1920, ja que el veiem formant part, com a vocal, de la primera directiva de l'agrupació local del PSOE, juntament amb personatges ben coneguts de la política obrera del poble com Pascual Cabrera Quemades (president), Pascual Vidal Cubero (secretari), Francisco Yuste Martínez (tresorer) i José M. Juan Broch (vocal); sabem que el destí de tres d'ells, Pascual Cabrera Quemades, José M. Juan Broch i José Pla Pitarch, serà el mateix: morir afusellats pels militars revoltats, encara que en circumstàncies diferents, ja que mentre els dos alcaldes de Vila-real ho

[8] *El Socialista*, 11-XI-1920, Hemeroteca de la Fundació Pablo Iglesias.

Carmen Esteller i els dos primers fills (foto cedida per la família Pla Pitarch)

foren després d'una farsa de judici, José Pla Pitarch ho serà de forma més traumàtica en el moment d'entrada dels revoltats al poble, però d'açò parlem més endavant. Pareix que la seua participació en l'activitat política activa va continuar, ja que dos anys després, quan es van realitzar les eleccions municipals de febrer de 1922, trobem José Pla Pitarch formant part de la candidatura socialista de Vila-real[9], concretament per al segon districte juntament amb Bautista Tirado. El trobem també inscrit en el cens electoral de 1922, en el districte segon, pel qual es presentava, secció tercera, i on es diu que vivia al carrer de Sant Josep, 42 duplicat, té 35 anys, el seu ofici és el de llaurador i sap llegir i escriure. Sobre aquestes eleccions, el diari *Heraldo de Castellón*[10] comenta que:

> En esta vecina ciudad en cambio y por la deserción a última hora de unos cuantos elementos no pudo triunfar completa la coalición de las izquierdas, triunfando seis candidatos de las derechas y cinco republicanos.

[9] *El Socialista*, 30-I-1922, Hemeroteca de la Fundació Pablo Iglesias.

[10] *Heraldo de Castellón*, 6-II-1922. Les eleccions es van celebrar el dia 5 de febrer de 1922.

En el padró d'habitants de 1930 consta que vivia al carrer de l'Ermita, 32, i tenia una altra casa al carrer de Santa Bàrbara, 106. Era electricista i el cap de la LUTE[11] a Vila-real. Sabia llegir i escriure. Pagava una contribució de 33 pessetes. La informació del domicili i la professió, a partir d'aquesta data, és la mateixa que la del cens electoral durant els anys trenta, per la qual cosa la podem considerar fidedigna al tenir dues evidències primàries de l'època.

3. Els fets

Pel poble es comentava (el testimoni és el del pare del professor Domingo Font Pitarch), que un tal Pepín, *el de la llum*, era el que va avisar el tren blindat de les tropes republicanes que va venir des de València per a intentar recuperar Vila-real, la qual havia caigut en mans dels revoltats, i que va disparar contra el campanar ja que allí estava situat un niu de metralladores que havien instal·lat els nacionals per a defensar el territori que havien ocupat i com a punt d'observació de tota la comarca de la Plana. En la família no hi ha cap constància que fora conegut amb el diminutiu de Pepín. Per altra banda, resulta totalment incoherent atribuir a una persona civil, sense cap responsabilitat militar i sense cap relació amb els comandaments militars republicans, l'ordre de mobilitzar una unitat militar cap a un objectiu. Probablement es tracta dels típics rumors de postguerra d'atribuir la culpa de tot allò dolent als derrotats, ja que segur que no poden defensar-se, i més en aquest cas, en què la persona estava morta. Tenim un treball excel·lent sobre la història dels trens blindats espanyols[12], en el qual es fa referència a aquest episodi, que va realitzar el tren blindat número 8, que assenyala el següent:

> En abril de 1938 se ordenó el traslado del tren a la línea férrea de Valencia a Tarragona. Tras un accidentado viaje, pasan Valencia y solo pueden llegar a la estación de Alcalá de Chivert, donde se quedan a la espera de órdenes y acontecimientos. Pasan un tiempo al compás de los vaivenes de la contienda; el ejército nacional intentando coparlos en bolsas y los republicanos retrocediendo, así hasta pasar Castellón. Participan en los combates de la forma habitual, apoyo

[11] LUTE era l'acrònim de Luz y Fuerza de Levante (utilitzant les dues primeres i les dues últimes lletres), companyia de producció i subministrament d'energia elèctrica a les províncies de Castelló i València i que tenia la seu provincial al carrer d'Herrero, 15, de la ciutat de Castelló. El 1935 tenia instal·lada una potència de 33.534 kW, produïa 59.426 kWh i era la sisena en potència i la tretzena en producció d'Espanya. Va ser creada el 1930, absorbint les instal·lacions i la distribució de diverses companyies elèctriques que operaven a la província de Castelló com Hidroeléctrica del Mijares, Electro Textil, Compañía Industrial de Electricidad i Comercial Eléctrica. El 1953 serà absorbida per Hidroelèctrica Española. Al terme municipal de Vila-real, al riu Millars, a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, tenia instal·lada una central elèctrica així com un centre de distribució d'electricitat, tant per a Vila-real com per a gran part de les poblacions de la Plana.

[12] Arévalo, J. M. *Los trenes blindados españoles*. Gijón: Ediciones Trea, 2003, p. 285.

> a la infantería y, cuando la cosa se pone mal, atrás a toda máquina. Es en una de estas ocasiones cuando el tren blindado pasó su mayor peligro. En un intento de recuperar Villarreal de los Infantes, y en las cercanías de Burriana, aguantan un muy intenso fuego. Pasada una hora de combate se da la orden de retroceder, lo que se cumple a máxima celeridad. Nada más pasar un puente oyen una enorme explosión, luego se enterarían de que habían volado el puente y se habían salvado por segundos. Llegados a Burriana sacaron de uno de los vagones blindados media docena de milicianos muertos. Un proyectil procedente de un tanque había entrado por una tronera de ametralladora, matando a sus ocupantes. Fue la mayor baja de ferroviarios producida en un combate.

Si mirem els testimonis periodístics de l'època, per exemple els diaris *ABC*, en la seua edició de Sevilla, i *La Vanguardia* de Barcelona[13], agafant dos diaris de gran tirada, el primer del bàndol revoltat i el segon del bàndol republicà, que feien un seguiment, al detall, dels esdeveniments bèl·lics i els dos tractaven els combats que es van succeir als voltants i dins de Vila-real, en cap moment fan referència a l'actuació d'un tren blindat. Tampoc diu res el diari *Mediterráneo*[14]. Sí que en parla la Causa General[15], en la qual diu que:

> Hay que destacar el intenso bombardeo a que fue sometida la torre de la ciudad colindante con la parroquia arciprestal; utilizaron los rojos para sus fines, tan siniestros, un tren blindado que se situó cerca de la estación del ferrocarril del Norte, a sobre un km de la torre, a la cual dispararon enorme número de obuses consiguiendo, a pesar de tratarse de una construcción recia y relativamente moderna, que se derrumbara parte de la plazoleta que ocupan las campanas; destruyendo las cinco mayores y dejando únicamente dos de menor tamaño.

Com podem comprovar, en un document tan sectari com aquest que va ser elaborat com «un instrumento de propaganda para justificar la guerra y la violencia política y la represión judicial acometida por el régimen franquista contra los vencidos»[16], és a dir, va criminalitzar els derrotats i totes les seues idees, i va convertir a tots i a totes en delinqüents i antiespanyols, hagueren fet o no actes veritablement delictius, convertint-los a tots en

[13] He mirat els diaris *ABC*, en la seua edició de Sevilla, i *La Vanguardia* de Barcelona. El primer oferia el comunicat oficial de guerra, emés per la Caserna General del Generalíssim a Salamanca, i he consultat els diaris entre el 14 i el 20 de juny de 1938. El segon oferia els comunicats de guerra del Ministeri de Defensa Nacional del Govern de la República.

[14] El diari *Mediterráneo* va aparéixer el 16 de juny de 1938 a la ciutat de Castelló amb l'entrada de les tropes revoltades i es va convertir en el seu portaveu a la ciutat. He mirat tot el mes de juny de 1938.

[15] Causa General de Castelló i província. Peça separada núm. 24. Terme municipal de Vila-real. Caixa 1404. Arxiu Històric Nacional.

[16] Santacreu, J. M. «La Causa General y las víctimas: los problemas de una fuente imprescindible». *Drets. Revista valenciana de reformes democràtiques*, núm. 2, 2016.

malvats enfront dels vencedors que, per descomptat, eren tots bons. Tanmateix, pel que fa al nostre article, vull remarcar que en el cas del bombardeig de la torre campanar no se cita cap responsable, tot i que el moment en què es va fer el recull de la informació per a la Causa General va ser a finals de 1938, només sis mesos després d'haver-se produït el fet i quan el seu record era encara molt viu. A més a més, dins de la família de José Pla Pitarch també es conserva la memòria de la defensa, ja durant la dictadura franquista, que d'ell va fer de forma pública i vehement un regidor de l'Ajuntament quant al seu comportament cívic i honrat, tot i les seues idees polítiques d'esquerra.

Però vegem què és el que va passar. Quan anaven a entrar les tropes franquistes a Castelló, el delegat de la LUTE a Castelló li va comunicar a José Pla Pitarch que ell no estava segur al poble i que marxara a València, ja que ell li podia proporcionar una casa per a ell i la seua família. Ell ho va comunicar a altres treballadors de la companyia elèctrica, que també van manifestar la voluntat de fugir amb ell a València. Així el camió de la companyia va anar a recollir els treballadors que estaven en un dels salts d'aigua a la vora del riu Millars, dins del terme municipal, que proporcionaven energia elèctrica. Però a causa de la quantitat d'objectes i animals que volien transportar tant ell com les altres famílies que fugien, ell no va poder muntar al camió i li va dir al xòfer que una vegada deixara els objectes i les persones a València tornara per ells. Una vegada fet el viatge d'anada a València, el camió va intentar tornar, encara que no va poder passar de Nules, ja que els franquistes havien ocupat Vila-real.

Lloc on va morir José Pla Pitarch

Pel que pareix, a l'entrada de les tropes franquistes a Vila-real, va ser assassinat al carrer després de ser denunciat com a roig per un veí i resistir-se a la detenció. El lloc de l'execució es va situar al carrer de Vicente Sánchiz (antiga carretera nacional 340, anomenat a l'època carrer de Castelló) entre els carrers de l'Ermita i Sant Joaquim. Sa mare, que no havia volgut anar a València i no estava molt bé de la vista, va estar al costat del cadàver, al carrer, durant tres dies i tres nits; finalment, va marxar a l'Ajuntament on va demanar que soterraren el fill ja que no volia que es quedara allí.

Després d'acabada la guerra, la vídua i els fills van tornar al poble des de València, i hi van poder refer la vida, ja que la LUTE els va proporcionar una petita casa al carrer del Salvador, al costat d'uns transformadors, on va poder viure tota la família.

Casa de la dona en la postguerra

4. La recerca

A la postguerra, els familiars més immediats van començar la recerca del lloc físic dins del cementeri on descansaven les seues despulles però es van enfrontar amb la impossibilitat de retre-li homenatge ja que no sabien on es trobava.

Una vegada acabada la dictadura franquista, durant els anys vuitanta, una de les filles, Encarnación, va anar a l'Ajuntament amb dos testimonis, Manuel Rochera, *el Llargo*, i Bautista Mata, també treballadors de la central de la llum, per a intentar indagar on podia estar el cos, però res van poder aconseguir per a esbrinar on es trobava son pare.

A l'actualitat, les netes han représ la recerca del lloc on està soterrat el seu avi. L'inici de les investigacions va començar visitant l'Arxiu Municipal de Vila-real i es va trobar en el Llibre del registre de defuncions de l'Ajuntament[17] una anotació en la qual consta que va morir el 16 de juny de 1938, encara que la inscripció està entre els que van morir el 1944. Només consta que està casat amb Carmen Esteller Cabedo, així com el número d'ordre.

La consulta de les partides de soterrament a l'Arxiu Parroquial de Sant Jaume de Vila-real va donar un resultat negatiu, ja que no apareix l'any 1938 ni el 1944; el primer any, quan es va produir la mort, i el segon, quan va ser anotada en el Registre Civil.

L'etapa següent va ser anar al Registre Civil dels Jutjats de Vila-real on, finalment, van trobar la seua acta de defunció. Tal com consta en el Registre Civil de Vila-real[18], el document de forma literal diu el següent:

> En la ciudad de Villarreal provincia de Castellón a las 12 horas del día 11 de julio de 1944; ante D. Joaquín Font de Mora Pobo, Juez Municipal, y D. Juan Micó Aleixandre, Secretario, se procede a inscribir la defunción de José Pla Pitarch de 53 años, natural de esta Ciudad, provincia de Castellón, hijo de José y de María, domiciliado en esta Ciudad, de profesión electricista y de estado casado en primeras nupcias con Carmen Esteller Cabedo, de cuyo matrimonio tuvo y le sobrevivieron cuatro hijos llamados Carmen, José, Encarnación y Bautista, falleció en el casco de esta ciudad el día 16 de junio de 1938, a consecuencias de heridas recibidas, según resulta de expediente instruido y reconocimiento practicado y su cadáver habrá de recibir sepultura en el cementerio de ----------. Esta inscripción se practica en virtud de auto dictado por el Sr. Juez de 1ª Instancia de este Partido a 26 de junio de 1944, habiéndola presenciado como testigos D. Francisco Notari Menero y D. Juan Bautista Cortés Petit, mayores de edad y vecinos de esta Ciudad, habitante el primero en la calle de San Joaquín nº 11 y el segundo en la calle de San Blas nº 26. Leída esta acta se sella con el de este Juzgado y la firma el señor Juez, los testigos y ---------- de que certifico.

[17] Llibre del registre de defuncions, núm. 31/1937. Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr).

[18] Acta de defunció de José Pla Pitarch, núm. 126, foli núm. 331. Registre Civil de Vila-real.

El document certifica que va morir pels carrers de Vila-real durant els episodis d'enfrontament bèl·lic, entre les tropes lleials republicanes i els revoltats, durant el dia 16 de juny de 1938. Encara que no posa res sobre on va rebre sepultura al cementeri de Vila-real, aquesta resulta l'opció més lògica i més si tenim una anotació sobre ell en el llibre de registre de soterrats que es conserva a l'Arxiu Municipal de Vila-real, així com en el llibre de registre que es conserva al mateix cementeri de Vila-real i en el qual consta, fins i tot, el lloc on descansava. Concretament, aquesta última anotació diu que va morir al carrer de Castelló i que resta a la fossa núm. 6, fila 12. Aquesta última localització no existeix i la major part dels cossos en circumstàncies paregudes van ser traslladats a una fossa comuna on consta una làpida que diu: «Tumba anónima de los muertos en la Guerra Civil, 1936-1939». Aquest és el lloc més probable on descansen les restes de José Pla Pitarch. Seria convenient que, en aquest lloc, es fera constar, mitjançant una làpida, els noms de les persones que estan soterrades, amb la intenció de dignificar la seua memòria i que els familiars tingueren un lloc on poder fer un homenatge i tenir present el record dels seus avantpassats.

Fossa comuna al Cementeri Municipal

Recentment, amb motiu del trasllat de les restes del dictador general Franco des del Valle de los Caídos i oberta la possibilitat de reclamar els cossos portats al mausoleu de forma forçada, es va contemplar l'opció que José Pla Pitarch estiguera entre aquests cossos, però es va comprovar que no estava en la llista dels que van ser traslladats des del cementeri de Vila-real.

5. Agraïments

La raó d'aquest treball és mostrar la perseverança de les netes i els nets de José Pla Pitarch per rescatar de l'oblit la seua personalitat, dignificar el seu record i trobar un lloc on fer demostració de l'estima cap a ell. Per a elles i per a ells, alguns dels quals ja han faltat, va dedicat aquest treball: Carmen Gumbau, Pilar Gumbau, Pascual Gumbau, José Gumbau, Lolita Pla, M. Eugenia Pla, Encarna Pérez, Francisco Pérez, Silvia Pérez, Lourdes Pla, Rosa María Pla, M. Carmen Pla i Juan Pla. Per la meua relació personal amb elles he de donar un especial agraïment a Encarna Pérez Pla, Carmen Gumbau Pla i Pilar Gumbau Pla, que em van proporcionar els seus records orals així com el material fotogràfic per a completar el treball d'investigació.

També vull fer notar la col·laboració de Juan Luis Porcar, del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló, per a buscar informació referida al cementeri de Vila-real o dels vila-realencs traslladats al Valle de los Caídos.

El professor Domingo Font Pitarch ens va aportar, de forma desinteressada, la informació sobre la participació de José Pla Pitarch en la fundació del PSOE a Vila-real.

La informació sobre la LUTE ha estat extreta del llibre de Casimir Meliá Tena, *Orígenes y desarrollo de los servicios eléctricos en la provincia de Castellón*, publicat per la Societat Castellonenca de Cultura a Castelló l'any 1975, així com per la informació proporcionada per l'arxiu històric d'Iberdrola, el director de la qual, Juan Carlos García Adán, molt amablement, em va proporcionar tota la informació que tenien sobre la primera electrificació de Vila-real. La meua intenció era trobar algun rastre de la presència de José Pla Pitarch en la companyia elèctrica LUTE, però no va ser possible, ja que no tenien cap relació de treballadors de l'empresa d'electricitat esmentada durant els anys trenta.

Vull agrair també la generosa col·laboració de mossén Javier Aparici i Pascual Sanz per facilitar-me la consulta dels llibres de l'Arxiu Parroquial de l'arxiprestal de Sant Jaume de Vila-real.

Finalment, encara que no menys important, cal ressaltar l'amable disposició dels funcionaris del cementeri de Vila-real que ens van proporcionar tota la informació de

la qual disposaven, van contestar amb paciència les nostres qüestions i ens van mostrar el lloc probable del soterrament de José Pla Pitarch. També vull donar les gràcies als funcionaris del Registre Civil, que ens van atendre amb molta diligència.

De tota manera i com és obligatori fer notar, la responsabilitat per les possibles errades comeses en l'elaboració d'aquest treball són exclusives de l'autor.

11

Mn. Vicent Gimeno i Estornell

LA MÚSICA A LA PARRÒQUIA DE SANT JAUME DE VILA-REAL (I)

Orgue barroc de Salanova

La música a la parròquia de Sant Jaume de Vila-real (I)

In principium erat Verbum.
Et Deus erat apud Deum.
Et Deus erat Verbum...

Al principi existia el qui és la Paraula.
La Paraula estava amb Déu.
I la Paraula era Déu...

Evangeli de Sant Joan, pròleg I, 1

Amb el seu alé, Déu crea l'home i la dona a la seua semblança: social, comunicatiu, alegre. Amb la paraula els homes trametem aquesta manera de ser enmig de tota la creació, la paraula als nostres llavis és l'alé de Déu. Amb la paraula podem expressar els nostres sentiments i donar-los a conéixer als altres: la conversa, el discurs, el conte, la rondalla, la faula, el poema, la poesia... la música!

La música és l'expressió més alta de la paraula i la comunicació més grandiosa dels sentiments, amb la música la paraula pren tot el seu sentit i embolcalla l'ésser humà, recreant-lo des de la pols de la terra fins al blau eteri del cel.

El primer balboteig del nadó, en paréixer plor, és la primera cançó i primera paraula de la vida; el gemec últim en la vellesa és el final d'aquella partitura que cadascú ha anat escrivint al llarg de la seua vida, amb paraules que han estat la música, en un pentagrama net i clar, o potser esborronat i embolicat.

La música és la paraula que s'ha fet solfa, perquè amb el cant se senta perfecta i trameta els sentiments més íntims entre moderats, *adagios*, alegres, tonants, majestuoses melodies, que envolten els oients per a introduir-los en la sonata, cantata, simfonia, tocant al cor i al seny, donant l'adient tristesa o alegria, la senzillesa o esplendor del toc de pau i serenor que tots volem.

Allà on anem, roders de món, trobem que hi és la música; la natura en el seu cant, el cant de les criatures, la posa al nostre abast; a tots els punts de la terra, de la muntanya, de la

mar, ens enamora amb el seu so i ens dona alé per a la vida. En els temps més primitius ja la trobem, als llocs més amagats la reconeixem; cadascú és la música i la música és més gran que cadascú.

En aquest treball sobre la música a la parròquia de Sant Jaume de Vila-real, ens trobem dins d'ella: deixem-nos portar de la mà d'aquesta història sobre instruments musicals i músics, organistes, a aquesta parròquia de Vila-real, des dels seus orígens fins a aquests dies en els quals encara podem escoltar la música a l'església arxiprestal major Sant Jaume de Vila-real, fundada pel rei Jaume I, el 22 de febrer de 1274.

Harmònium major del segle xx. Arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

Seguint amb la benevolència de l'autor i dels lectors i les lectores, l'assaig biobibliogràfic titulat *Los músicos de la provincia de Castellón*, de mossén Benito Traver García, prevere, organista de l'Arxiprestal de Vila-real i cronista de la mateixa ciutat[1], pels documents de la nostra història que ens proposa, recordarem que els primers músics de Vila-real foren els anomenats joglars, músics que feien sonar instruments d'aire i de pell d'aleshores, a les festes i solemnitats, com era costum al Regne de València.

[1] Traver García, B. *Los Músicos de la Provincia de Castellón*. Castelló de la Plana: Imprenta de J. Barberà, 1918.

José María Doñate Sebastiá, arxiver de Vila-real en els seus anys, entre molts estudis referents a la nostra ciutat, posa al nostre abast un bon estudi sobre «Órganos y Organistas de Villarreal», publicat en la col·lecció *Órganos del País Valenciano, VII. Órgano de Villarreal,* maig de 1980, de l'Associació Cabanilles d'Amics de l'Orgue, del qual fem un bon repàs i aprofitem la gran lliçó d'aquest mestre arxiver de Vila-real, al qual li ho agraïm en aquest estudi.

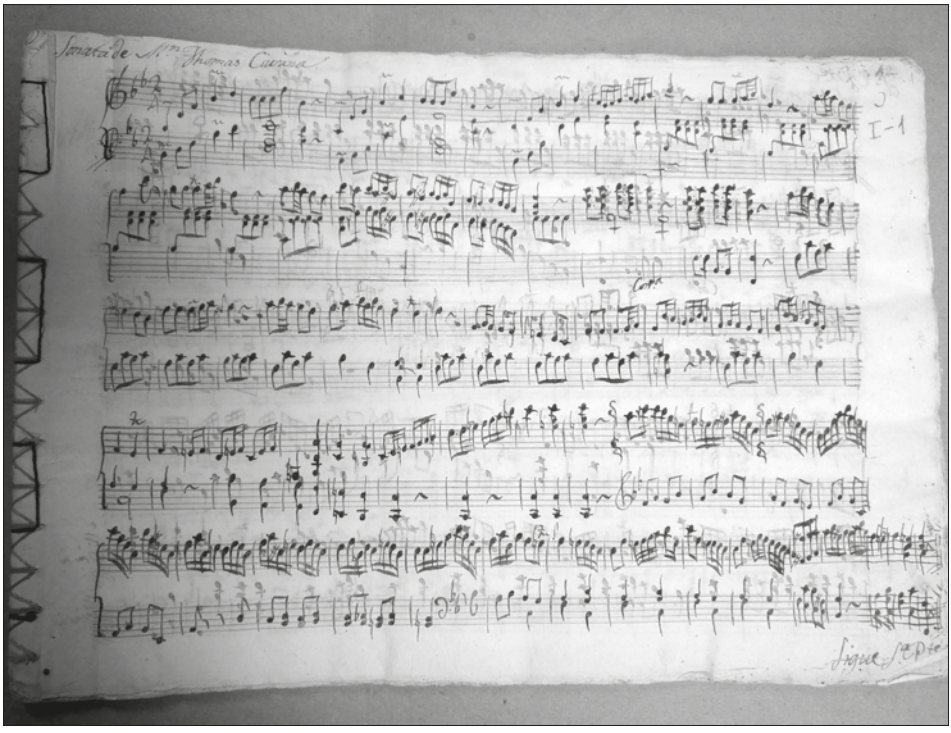

Partitura manuscrita del segle XVIII. Tomás Ciurana per a orgue. Arxiu musical arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

També seguim el treball d'arxiu de Vicent Gil Vicent, que ha estat tants anys arxiver de Vila-real, publicat en la revista *Cadafal*, maig de 1998, amb el títol «El espectáculo del poder: Fiestas reales (1381-1789)», mentre li agraïm que puguem aprofitar-nos dels seus estudis, tots i en especial els que ara exposem, en els quals ens ajuda, com a mestre que és, a tenir més fàcil la recerca de les dades per a aquesta ressenya històrica.

A més a més, fem present el treball de Rafael Beltrán Moner, compositor i especial referent en els dies del nostre abast, quant a la música a Vila-real; ens aprofita per al nostre estudi la seua gran obra musical que podem trobar en els llocs on ha exercit la seua magistratura de músic compositor, tot testimoniada a la seua pàtria nadiua, per l'homenatge que se li ha tributat en dedicar-li l'antic Teatre Els XIII, després Cinema Villarreal Teatro, que passà fins i tot a ser l'església de la nova parròquia Santa Isabel d'Aragó i, a la fi, Auditori

Municipal, amb el nom definitiu, que expressa l'estima del poble: Auditori Municipal Músic Rafael Beltrán Moner; així tenim present el seu treball «El món de la música» dins del capítol La cultura al llarg de la història de Vila-real, en l'edició del llibre *Història de Vila-real***,** publicat per l'Ajuntament de Vila-real el maig de 2010.

D'aquests bons treballs ens servim ara. I en moltes de les seues parts només fem que traduir al valencià el que en l'original és en castellà. Allò que ja és a l'abast de tots ho presentem en valencià i augmentat per la investigació i troballes, coneixement i tracte de l'autor d'aquest estudi, que vol sobretot posar al dia i en la nostra llengua el treball excel·lent dels nostres bons mestres i dels molts que no hi anomenem ací i ho són, als quals els agraïm, amb la nostra admiració i noves aportacions, la seua feina.

Dels orígens

Joglars tocadors d'instruments de l'època

Les primeres notícies que tenim sobre la música a Vila-real ens parlen de joglars, en la Clavaria de Pere Colomer de l'any 1348, on s'anomenen els *trompadors* Ramón Dilla i Doménec Cuas, i Bernat Guardia com a *sayg i nafiller,* als quals se'ls paga per «haver fet so a les crides en convocar la gent per anar a talar el terme de Castelló». *Trompador* és el que toca la trompa, instrument de metall paregut al d'ara; *nafiller* o anafiler és el que toca l'anafil, que era una trompeta recta morisca. També l'any 1362 s'anoten els noms de Bartolomé Vilafarta, Jaume Foix i Doménec Lucha, com a músics joglars. Des del 1363 en avant, apareixen diverses notes sobre contractes i pagaments per «haver tocat a festes de Nadal, Pasqua Florida, l'Ascensió, el Corpus… en les fires de la Vila».

En l'acord del Consell de la Vila de Vila-real del dia 2 de febrer de 1378 podem llegir: «Acorda el consell se pague a Ramonet Sent Joan, juglar de cornamusa, an Justo e an Gilabert, trompadors de la dita Vila, per sos treballs de fer so ab sos instruments a les festes propasades de Nadal... trenta sous, ço és, a cascú d'ells deu sous».

El 1381, amb ocasió de la visita a Vila-real de Pere el Cerimoniós i la seua quarta esposa, Sibil·la de Fortià, visita preparada meticulosament, el Consell de la Vila, ja que volia agradar al rei, li dona preeminència en tot a la senyora reina, que acabava de ser coronada a Saragossa, però que no era molt ben acollida entre els infants; per això li fan una «bona i novella entrada» amb timbals i música de *trompador*, cornamusa, dolçaina i tabalet a càrrec de dos timbalers i dotze joglars: Amorós, Martí, Vidal, Corbera de Sant Mateu,

Orgue romàntic d'Amezua, en estat de restauració, flautat. Arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

Macià *lo Polla* d'Onda, els germans Blanch de Borriana, Doménec Juncós i Doménec Lutxa de Vila-real, Antoni Doménec de Bonastre i Bonfill de l'Alcora[2].

El 24 de gener de 1386 trobem aquesta altra determinació o acord: «Item, acorda lo dit consell que per lo dit sindich fosen pagats e donats an Peaner e a son nebot Domingo Mengot, Juglars, per lo us que havien feit ab sos instruments ans de festes de Nadal propasat a la dita Vila en les matinades, VII florins».

Al dia següent, el Consell de la Vila, interessat en tenir al seu servei els músics, Marco Peaner i Pasqual Mengot, de la mateixa família que els anomenats abans, si no són els mateixos, acorda oferir-los certa quantitat com a sou, comprometent-se aquests a tocar els seus instruments en les festivitats de la vila pels temps de dos anys, començant en la Festa de Santa Maria: «ço és, en festes de Nadal, a Pasqua florida, a quinquagèssima, a Santo Christo, a Sen Jaume, al Corpus Christi, a la Asensió, a Sen Berthomeu, e totes altres festes en les quals la dita Vila age effer prossesó, e en la fira».

En aquest acord del Consell trobem el seguici de les festes religioses principals de la vila, començant per la Nativitat de la Mare de Déu (8 de setembre), que era la festa del Síndic, i seguint amb la fira, que se celebrava a les darreries de setembre (després serà al novembre,

[2] AMVr, Clavaria núm. 219, f. 22v., 23v., 26v., 27v. i 31.

la que anomenem Fira de Santa Caterina), les festes de Nadal, a Quinquagèsima en preparar la Quaresma, a Pasqua florida o de Resurrecció, a l'Ascensió del Nostre Senyor, Corpus Christi, Sant Jaume, patró principal de la vila (25 de juliol), i Sant Bertomeu copatró (24 d'agost) i una festa al Sant Crist, que ens fa sospitar que la devoció de Vila-real al Crist del rei Jaume a la capella de l'Hospital és molt més antiga del que es pensava; així i tot, d'aquesta última no sabem certament a quina es refereix, però ben bé podria ser o la processó del Sant Soterrament de Divendres Sant, amb el Sant Crist, quan no, com hem dit abans, alguna festa especial en honor del Sant Crist, cosa que ens agradaria, per arrelar aquesta devoció que documentaria la tradició antiga del Crist de l'Hospital. És un seguici de les festes de tot l'any a la vila religiosa de Vila-real.

Els acords del Consell de la Vila de 26 d'abril de 1398 i 27 de gener de 1394 fan menció d'aquests mateixos músics i n'afegeixen un altre, Domingo Esteve.

Els músics de la vila, joglars, anaven uniformats amb un vestit de color blau i roig, de manera que el 5 de gener de l'any 1394, s'anoten les despeses per aquests vestits, que va cobrar Pere Rovira i que sumaven la quantitat de 360 sous: «per rahó a preu de IV alnes de drap blau e vermell, que de aquell han comprat per a obs de vestir Masià Losella, Domingo Esteve, Pasqual Mengot e en Jaume Rovira, Juglars...» I a l'acord de 6 de gener de 1425 llegim que s'ha afegit als músics de la vila, hom moro, mestre de cornamusa, instrument especialment tocat amb tota destresa pels moros: «… que donen e paguen an Miquel Miravet, major de

Orgue romàntic d'Amezua, en reparacions, motors de vent. Arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

dies, de la dita vila, XXXVIIII (39) sous, VIII (8) diners reals de València, per rahó e preu de VII (7) alnes de drap blau, qui de aquell havem comprat a rahó de V (5) sous VIII (8) per alna, per a obs de vestir a Ocayba, moro mestre de cornamusa».

La vila celebra el naixement del primogènit reial, el 17 de març de 1389, però a principi d'abril es desmenteix aquest part de la reina; el diumenge dia 20 del mateix abril es torna a solemnitzar el naixement del primer fill del rei amb música i balls, però altra vegada la notícia resulta ser falsa: la reina Violant de Bar no li va donar al rei Joan I la tan esperada descendència masculina! Però el Consell de la Vila, mal informat, va creure els rumors de l'embaràs i la naixença, i va celebrar el natalici suposat amb un intent de reconciliar-se amb el rei, a qui s'havia negat a acceptar com a senyor quan era infant i seguia tenint plets amb ells per qüestions de les ajudes econòmiques per a fer front a la rebel·lió sarda i a les amenaces del comte d'Armanyac[3].

El Consell celebrat el dia 26 d'abril de 1389 ens fa saber els instruments que aleshores tocaven els músics de Vila-real, el que cobraren i el motiu de la festa celebrada:

> An Marco Peaner e a Pascual Mengot, juglars de cornamusa XXIII sous, és a saber, a cascú XI sous e VI diners; Item, an Masià Losella e Domingo Juntos, trompadós, onse sous, és a saber a cascú V sous VI diners; Item, a Jaume Tona taballer V sous VI diners; Item, a Juan Piquer, nafiler, V sous VI diners; als quals per nos són estats promessos donar per so com han sonat ab lurs estruments, e feta honor de la naixenta del primogènit del senyor Rey, la dita vila feu festa e gran alegria per la dita rahó.

Són sis músics tocant els seus instruments, que ja quasi podem considerar una banda de música, per més que els instruments siguen tocs de metall i tabal: la cornamusa, instrument musical compost d'una bota de cuir que serveix de depòsit d'aire, al qual van adaptats alguns canons destinats a la insuflació i modificació dels sons, el que avui es diu la gaita, perduda al Regne de València i que encara es conserva a Mallorca amb el nom antic de xeremia; és com un sac de gemecs, que conté els sons dels altres instruments solts; el tocador es diu cornamusaire o cornamusser[4]; l'anafil (del persa-àrab *an-nafir* = la trompeta; el tocador anafiler[5], origen de la dolçaina, trompeta de canó recte, més xicoteta que l'abans esmentada i usada especialment pels moros; la trompa, instrument de metall consistent en un canó llarg corbat circularment i que va eixamplant-se gradualment des de l'embocadura al pavelló de boca ampla i so greu, el tocador es deia trompador[6]; el tabal, caixa redona amb la boca de pell, tocada amb masses o baquetes pel tabaler o tabaleter.

[3] AMVr, Manual de Consells núm. 3, f. 9v., 30-30v.

[4] *Diccionari Català-Valencià-Balear*, mot *cornamuser*.

[5] Ídem, mot *anafil* i *anafiler*.

[6] Ídem, mot *trompa* i *trompador*.

El 25 de maig de 1401, la vila rep amb tota solemnitat el rei Martí l'Humà, enramant els carrers amb murta i engalanant la plaça i les cases; la taula del rei aquella nit consumia vint parells de pollastres i onze oques, tres cànters de vi negre i tres de blanc; per a les festes es contractaren músics de Castelló, Albocàsser i Alcalà de Xivert «per a divertiment del senyor Rey» i hi va haver «ball de plaça»[7].

L'1 de juliol de 1412, Vila-real s'assabenta de l'elecció del rei Ferran d'Antequera pels compromissaris reunits a Casp, amb el vistiplau del papa Benet XIII, essent un d'ells el mateix sant Vicent Ferrer. El Consell de la Vila mana fer tres dies de festes: misses cantades, sermons, amb l'explicació i justificació del «bon succés de Casp» i processons, tot alternat amb música, jocs i focs d'artifici; la música va a càrrec dels joglars Ramon Sant Joan, Gilabert Dezgraus, Michalet Foix i Vicent Prats[8].

El 1423, essent de pas des de València, on ha desembarcat, Vila-real li fa al rei Alfons V el Magnànim «alegries amb música i encesa d'alimares durant tres nits», i el rei promet

Orgue barroc de Salanova, el seu estat després de 1936 i abans de la restauració, 31 de març de 2005

[7] AMVr, Clavaria núm. 232, f. 11-14v.

[8] AMVr, Manual de Consells núm. 8, f. 1, 7v., 22-22v. ; Clavaria núm. 239, f. 17, 36v.

una relíquia del cos de sant Lluís, guanyada en el saqueig de Marsella, amb les cadenes que són a la capella del Sant Calze de la catedral de València; aquesta relíquia arribarà a Vila-real l'any 1514[9].

L'any 1460 són admesos a la corporació musical de Vila-real, Juan Ibáñez, Pere Ibáñez i Antoni Ballari, que es comprometen a tocar en les festivitats amb els altres músics: «E en dites festivitats acompanyar los dits offisials segons es acostumat».

Organistes que toquen l'orgue de l'església de Vila-real

Primer orgue de Vila-real: l'orgue de Coll
Segon orgue de Vila-real: l'orgue de l'església d'Aparici Picamill

A l'Arxiu Municipal de Vila-real, a la Clavaria de Johan Cortés, hi ha un document del 18 de maig de 1381, tot justificant el pagament de LV sous en compensació pel canvi d'uns orgues portàtils, anomenats de Coll, per uns altres d'església:

> Item, paga a manament dels jurats, an Appariciі Picamill, habitador en Valéncia, per tornes de un concambi quels dits jurats feren de voluntat del Consell de la dita vila, ab lo dit N'Appariciі, de uns orguenets de Coll de la dita vila ab altres orguens de ecclesia del dit N'Appariciі. E ay albarà de manament scrit de ma den Marcho de Calaceyt, notari, a XVIII de maig anno a Nativitate LXXX primo et albarà de rebuda scrit de ma de aquell matiex notari eodem die et anno Cinquanta cinh sous.[10]

Ens adonem per aquest document que ja es tocava a l'església de Vila-real abans de l'any 1381, amb «orguenets de Coll», que serien un poc més grans que l'actual acordió, es tocava amb una mà mentre l'altra insuflava la manxeta i ara aquests són canviats per orgues d'església, que serien més grans que el de Coll, però potser també portàtils. Quan es parla en plural d'orgues, no significa que hi havia més d'un; és la manera de parlar d'aleshores i sobretot en documents que es diu cases, orgues, etc.

Any 1417, primer organista de Vila-real: Alfons Ferrández

Apareix el primer organista a sou com a organista del Consell Municipal: Alfons Ferrández, del qual no consta que fora clergue i es diu que és «sonador e mestre d'orguens», al qual el Consell li paguen 22 sous anuals: «Item dona et paga a manament

[9] AMVr, Clavaria núm. 243, f. 19; Clavaria núm. 245, f. 24; Clavaria núm. 246, f. 27v.; Clavaria núm. 246, f. 13v. Sobre la relíquia, Manual de Consells núm. 58, f. 37.

[10] AMVr, VIII núm. 218 Clavaria de Johan Cortés 1380-1381.

dels jurats en Alfons Ferrández, sonador et maestre de orguens... XXII sous que la vila li dona de soldada o salari de sonar los orguens de la vila cascun any a tant de temps com al honrat consell de la dita vila plaura»[11]. Continua parlant en plural d'orgues, però no significa més d'un.

Any 1418, Guillermo Taus, natural de Sant Mateu

Al Consell del 16 de setembre de 1418, trobem el que aleshores era l'organista que tocava l'orgue de la parròquia de Vila-real, és a dir, Guillermo Taus *lo Craix* natural de Sant Mateu:

> Item, etiam acordà lo dit honrat consell que los jurats de la dita vila afermen altre any an Guillermo Taus, studiant de sen Mateu o atant de temps tant al dit consell plaurà, so és pera tenir en la dita vila studi o scola pera als estudiants e per asonar encara en la sglesia de la dita vila los orguens de aquella los dies de dihumenges e festes e que les ien donats per la dita vial C (100) solidos e de les almoines altres C (100) solidos, quascun any, remeten ho a carrech e discresió dels dits honrats jurats.

Podríem considerar-lo com el primer organista clergue o estudiant encara quan el document de la parroquial de Sant Jaume de Vila-real, que a més seria mestre dels estudiants en la primera escola de la vila. Es diu «asonar los orguens de aquella (sglesia)»: malgrat hem assenyalat que el plural en aquest document no significa més d'un, també podríem suposar que hi havia més d'un orgue; aquells orgues eren menuts, i potser hi hauria orgue en més d'una capella de la mateixa església, per la qual cosa no és gens difícil pensar que hi hauria més d'un orgue.

Any 1486, habilitació d'un lloc per a l'orgue a l'església en construcció: el cor per a l'orgue

En aquests anys l'església gòtica (al carrer de Sant Roc d'ara) està en construcció i actua com a mestre Pere Compte, el mateix que fa la Llotja de València i la catedral; el Consell li mana que habilite a la capella de Sant Pere, la primera entrant al temple, un lloc per a l'orgue, amb escala de caragol per a pujar-hi: «Que mestre Compte faça lo loc per al orgue sobre la capella de Sent Pere ab caragol que puge a la part de vers lo fosar, et que la vila faça hun respalle a la part de fora a despeses de la vila»[12].

[11] AMVr, VIII núm. 242 Clavaria de Guillem Gamiça, 1417-1418.

[12] AMVr, VIII núm. 38, Manual de Consells 1485-1489.

Any 1500, tercer orgue. Un orgue nou: el del mestre d'orgues Joan Alemany de València

La fàbrica de l'església gòtica, iniciada l'any 1298, s'acaba l'any 1500, per més que seguiran fent-se obres i remodelacions, segons les necessitats. En l'acabament de les obres es compra un orgue nou, que encarreguen a Joan Alemany «mestre d'orgues de la ciutat de València», al qual se li paga en tres terminis de 70 lliures cadascun. El fuster és Esteve de Ruescas i el decorador el pintor de Borriana, Geroni Guitart. L'últim termini que se li paga al mestre Alemany, que ha estat venint periòdicament a reparar, netejar i afinar l'orgue, és l'any 1514 i entre tot ha cobrat ell i els que han estat en la confecció de l'instrument, 4.745 sous, una suma prou elevada. Així tenim ja un «orgue bell i nou», com correspon a l'església acabada.[13]

Any 1502, Pedro Juan Soler: «mestre de sonar los orgues de la vila»

Orgue nou demana organista nou. L'any 1502 trobem com a organista a Pedro Juan Soler «mestre de sonar los orgues de la vila», al qual se li paguen nou lliures per mig any de salari, que correspon a 360 sous a l'any, aleshores un salari digne. A l'organista l'ajuda un «manxador d'orgue», Pere de la Font, que a més tenia al seu càrrec la cura del rellotge i per ambdós treballs rebia el seu salari[14].

Any 1513, mossén Vicent Aznar, prevere, organista de la parroquial

> Al Clavariat del síndic Gabriel Prunyonosa, de 13 d'agost de 1513 s'anota:
>
> Mosen Vicent Aznar, prevere habitador de la dita vila cent sols, moneda real de València, los quals la mateixa vila li deu del salari o soldada que li dóna per sonar lo orgue de la sglesia de la predita vila, so és, de la mija anyada darrera del present any la qual finí en lo dia de hayr comptant a XII del present mes de agost.

El 1534, per data del síndic d'aquest any, sabem que encara exercia Mn. Aznar el càrrec d'organista de la parròquia de Sant Jaume.

[13] AMVr, Clavaria de Pere Mas 1499-1500. Clavaria de Gabriel Pruñonosa 1500-1501. Manual de Consells 1499-1500. Clavaria de Guillem Mullerat 1501-1502.

[14] AMVr, VIII núm. 285, Clavaria d'Arnau Aponer 1502-1503. VIII núm. 58, Manual de Consells, 1514-1515.

Any 1551, mossén Jaume Mas, prevere, organista de la parròquia de Sant Jaume

Ho llegim en la determinació següent de finals de desembre de 1551:

> Nosaltres dits Jurats manem a vos dit sindich que doneu y pagueu al venerable mosen Jaume Mas, prevere, habitador de la mateixa vila, sonador de lo orgue de la sglsia mayor, docens sous moneda real de València, per la dita vila a aquell deguts per una anyada la cual finí a vint y cinch del mes de dehembre propassat e anni present de Jesuchrist MDLI (1551) e son per rahó de consemblant salari que la dita vila quasun any li dona per sonar dit orgue.

Ja no es parla dels orgues, sinó de l'orgue de l'església Major, cosa que no ens trau de pensar si hi havia algun orgue en capelles laterals, com pareixia en l'anotació anterior. L'orgue de l'església Major és el que acompanya els oficis i festes que se celebren a la parròquia, així com el cant gregorià del cor de beneficiats al presbiteri de l'església.

En una nota de l'any 1563 llegim: «com és acostumat, als cantors que acompanyen l'orgue en la missa de Sant Jaume, a més del sou se'ls obsequia amb un dinar amb carn de pollastre o de bou».

Ens assabentem que amb l'organista hi havia un cor de veus que l'acompanyaven en les grans solemnitats.

Any 1588, concurs per a la provisió de la plaça d'organista

Al Manual de Consells de 1588-1589, podem llegir el concurs que es fa per a organista de l'església, els motius i els opositors:

> Organiste ab salari de XV lliures. / Item lo dit magnífic Consell, attes i considerat que en la present vila no hi ha qui toque lo orgue celebrantse los oficis divinals y convé molt al honor del culto diví per a que ab major solemnitat se celebre provehir de organiste, mana esser notat se parle primer ab lo reverent mossen Luís Gil, prevere habitador en la present vila, si aquell voldrà tocar lo orgue ab salari de quize lliures, lis done dit orgue y si aquell no u voldrà se oferiga a mossen Hieroni Sart, lo qual habita en Valencia, y si aquell no u voldrà se done al reverent mossen Christofol Fenoll, prevere, ab dit salari de quinze lliures, si acceptat ho voldran.[15]

Anys 1603-1618, mossén Miquel Geroni Sart

Organista i mestre de capella de la parroquial de Vila-real, amb un salari de cent lliures

[15] AMVr, VIII núm. 66, Manual de Consells 1588-1589.

a l'any. Apareix el càrrec de mestre de capella, que suposa un cor de xiquets almenys que canten a la parroquial; ací podem donar la data del primer Cor Parroquial de Sant Jaume de Vila-real, que es veurà refermat en anys successius, per la transformació del benifet de Guillem Lloreta.

Any 1665, mossén Pau Benlloch

Exercia el càrrec d'organista de la parroquial quan es va decidir la reconstrucció o reforma de l'orgue de la parròquia de Sant Jaume de Vila-real.

Any 1673, mossén Joan Martí. Quart orgue, el de Roque Blasco de València

El 2 de març de 1673 es reuneixen els prohoms de la vila amb el valencià Roque Blasco, «mestre de fer orgues» i acorden pel preu de 300 lliures la construcció d'un orgue nou, en lloc del vell, que hauria d'estar acabat i posat al seu lloc dins de nou mesos; posen com a condició que s'haurà d'endur el vell, desmuntar-lo pel seu compte, com a pagament d'una part de l'orgue nou.[16]

Això puja de categoria l'organista, al qual se li té més consideració que fins ara. A Mn. Joan Martí, que exercia d'organista en aquest temps, el Consell, a més del salari anual acostumat, li donava també la casa per a viure, segons es desprén de l'acord del Consell del dia 7 de juny de 1677.

Anys 1682 -1698, mossén Joan Aranda, organista i mestre de capella

Va exercir aquests càrrecs fins a desembre de l'últim any, ja que el 3 de desembre de 1698, s'anota en un acord del Consell de la Vila que queden vacants aquests càrrecs per haver adquirit un benifet a la catedral de Sogorb Mn. Joan Aranda i haver-ne pres possessió.

Benifet de Guillem Lloreta

Aquest devot i pietós fidel havia fundat a l'església parroquial Sant Jaume de Vila-real, entre d'altres, un benifet a l'altar major, amb l'advocació de sant Pere i sant Pau, que corresponia al magisteri de Gramàtica.

Davant la manca d'organista i mestre de capella, al Consell de la Vila li paregué més adient traslladar aquest benifet al magisteri d'orgue i escrigueren al bisbe diocesà (aleshores el

[16] AMVr, VIII núm. 71, Manual de Consells 1672-1673.

de Tortosa, que era el dominicà Sever Tomàs i Auter), el qual accedí amb gust a la petició; així el Consell augmentava el dot del benifet, passant aquest al seu Patronat; al magisteri de Gramàtica li assignaren una pensió anual de 200 sous i casa per a viure.

Així les coses, el dia 21 de gener de 1699 promulgaren els edictes d'oposició per al nou benifet d'orgue.

Any 1699, mossén Jaume Forés

Va ser el primer en obtenir aquest benifet, amb el càrrec d'organista, ensenyar als xiquets del cor i dirigir la capella de música. Aquest va ser elegit segons les condicions que es demanaven en l'edicte per a les oposicions, en el qual s'anotava que era preferible que fora fill de la vila, segons es llegeix en una carta escrita aleshores pel capellà major de la catedral de Sogorb als jurats de Vila-real. Mn. Forés va ser elegit «por ser muy hábil en tocar el órgano y ser hijo de Villarreal».

Mn. Jaume Forés va morir el 23 de març de l'any 1743, tal com s'anotava al desaparegut llibre *Abecedari dels Difunts de la Parròquia de Vila-real*, que deia: «Mossen Jaume Forés Pb. Beneficiat de este clero en lo Benifet de Guillermo Lloreta, morí 23 mars de 1743 y se li feren tots los actes Generals segons se acostuma y rebé tots los sacraments»[17].

Orgue cinqué, el barroc de Salanova

El 31 de juliol de 1722, essent vicari perpetu el Rvd. Francisco Thomeu, Mn. Gerónimo Vives de Portes amb els fabriquers de la parroquial donen poders al mercader Pere Franch perquè en el seu nom i representació contracten la construcció d'un orgue nou, per un preu que no excedisca de les 1.250 lliures[18].

Aquest és l'orgue barroc de Salanova, el que es presenta ell mateix amb una inscripció en lloc amagat que diu: «Nicolás de Salanova, Thomas Grañena, Martín Uzarralde me hicieron en Valencia siendo fabriquero el Dr. Gerónimo Vives de Portes. Año 1724».

L'any 1752, la parròquia passa a ocupar l'església de la Sang per l'enderroc de la gòtica, on és aquest orgue, que per les obres és desmuntat i guardat en el magatzem parroquial, fins que pot ocupar el seu lloc en el temple nou.

[17] Aquest *Abecedari dels Difunts* és consultat moltes vegades per Mn. Benito Traver García. És un dels llibres sagramentals desaparegut, cremat, en les primeries de la Guerra Civil de 1936.

[18] Arxiu Històric Provincial de Castelló núm. 128. Protocols d'Evaristo Ferrando, 1722-1723.

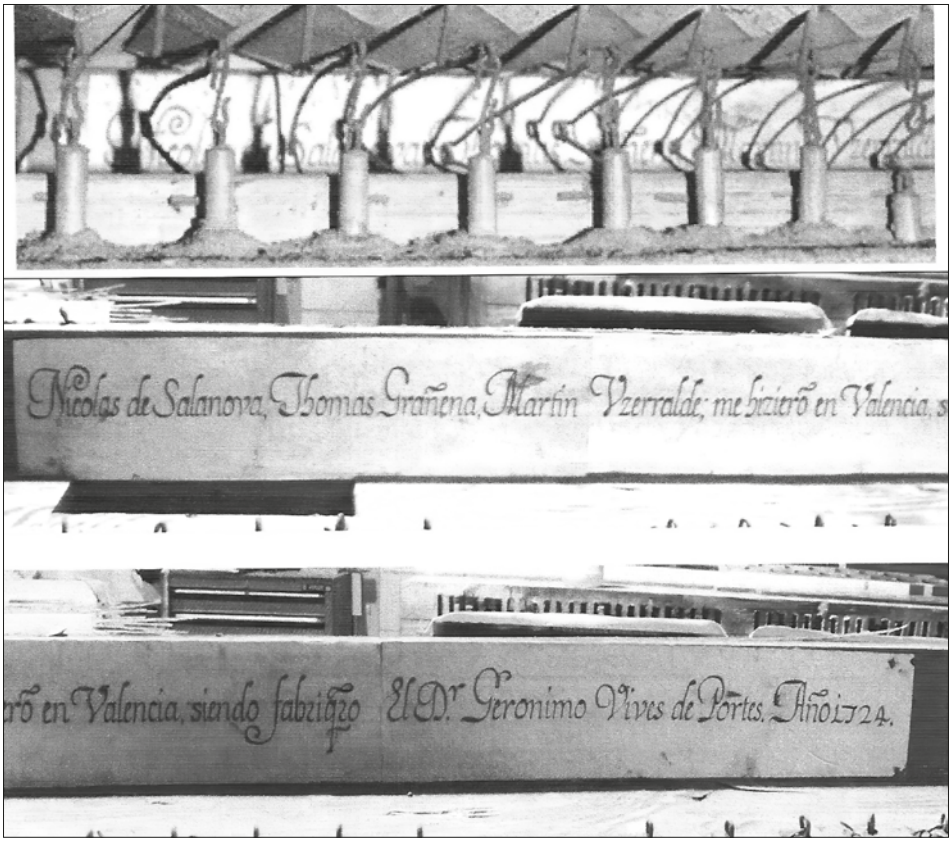

Orgue barroc de Salanova. Inscripció històrica sobre el fabriquer i els orgueners.
Arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

El descobriment d'aquesta inscripció en la façana de l'orgue, instal·lat en el lloc alt del presbiteri, part de l'epístola, des de la inauguració del temple parroquial, 30 de juliol de 1779, la devem a la troballa que feu l'arxipreste Mn. Serafí Sorribes Carceller, per l'interés històric que va tenir en el seu temps al servei d'aquesta parròquia (de 1972 al 2002).

L'orgue barroc de Salanova va donar un bon servei a la parròquia fins a l'any 1936, quan en l'ocupació de l'Arxiprestal durant la Guerra Civil, s'anirà destruint de manera que només quedarà d'ell «el secret de l'orgue, el moble i la composició», que servirà per a la seua reconstrucció total per l'empresa d'orgueners Gerhard Grenzing, l'any 2008/2009, en «Espais de Llum», de la Llum de les Imatges, de la Generalitat Valenciana, essent conseller de Cultura i promotor d'aquesta restauració Alejandro Font de Mora Turón.

Any 1743, mossén José Chavarria, prevere

Pren possessió del benifet d'organista i mestre de capella, succeint l'anterior, el dia 20

de setembre de 1743. En el Llibre de Capellanies i pagues del subsidi del reverend clero de Vila-real, any 1760, núm. 16 es llegia: «Mn. Jph. Chavarria, Presb. en la Capellania fundada per Guillermo Lloreta, la qual està redotada per la Iltre. Villa, ab la obligació de Mestre de Capella y organista. Prengué possesió dia 20 seb. 1743 y el punt de residençia dia 8 febrer de 1747».

Aquest fou ajudant del Dr. Gerónimo Vives de Portes, en l'administració de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia. Va exercir el seu càrrec fins a l'any 1783 en què va morir.

Any 1783, mossén Joaquim Llisterri, prevere

L'Ajuntament el va presentar per a aquest benifet per «ser abilisimo en el órgano y por ser natural de Villarreal», com s'anota en l'acord del Consell del dia 10 de novembre de 1783. Va escriure algunes obres musicals per a veus i orgue i per a veus i orquestra: misses, dolors i Gojos de Sant Josep, una col·lecció de sonates per a orgue, un miserere, etc. Aquest va renunciar al benifet un any després de la presa de possessió.

Any 1784, mossén Mariano Sales

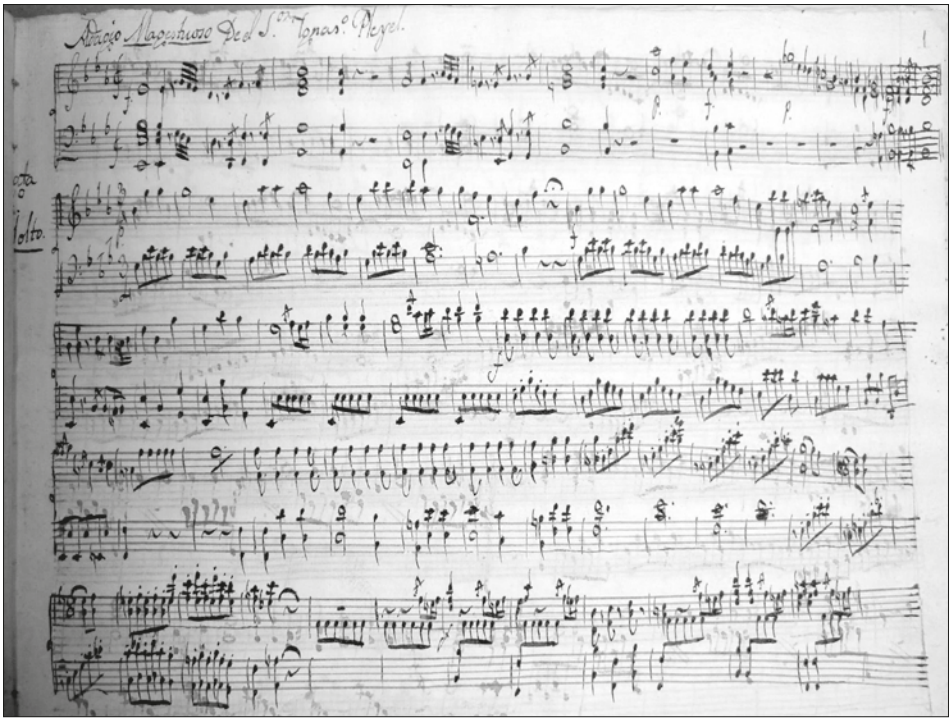

Partitura manuscrita del segle XVIII, *adagio maestoso*.
Arxiu musical arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

Havia nascut l'any 1759 a Vila-real. En l'estat de clergue exercia el càrrec en la parroquial de Sant Miquel de València i va prendre possessió del benifet de Vila-real, havent renunciat el seu antecessor el dia 19 d'agost de 1784, quan encara no era prevere, ja que rebé el sagrament de l'orde l'any 1786, quan tenia 27 anys.

En la «Lista de Beneficiados que componen en el año 1804 el clero de esta Parroquial Iglesia de S. Jaime de Villarreal», es trobava en el número 12: «D. Mariano Sales, organista, edad 57 años (en realitat en té 45 anys), residencia como Beneficiado 20 y como agregado 11, tiene licencias de celebrar y las ha tenido desde que es sacerdote que son 18 años».

En el «Llibre de Contes de atrassos de Bens de Benifets y de subsidis que no han pagat los Beneficiats que no resideixen», es trobava en els primers dies del seu benifet, quan s'anota l'obligació que té, com tots els beneficiats, de contribuir a les càrregues de la prebenda: «Mosen Mariano Sales, organista presentado y habilitado para el Beneficio de Guillermo Lloreta y admitido a las distribuciones del Clero con la aprobación del señor Obispo, como también a la subvención del Monte Pío, con tal que éste contribuya como todos los demás beneficiados, a cuya admisión convino en 19 de Agosto de 1784».

En l'arxiu musical de l'Arxiprestal es guarden algunes partitures que segurament serien propietat de Mn. Mariano Sales, algunes originals i inèdites, com una col·lecció de sonates per a orgue, de Tomás Ciurana[19], una de les quals és per a piano, segons troballa de l'amic i pianista Óscar Campos, a qui agraïm el seu treball i tesi, fent-nos saber que segurament és la primera partitura per a aquest instrument composta al Regne de València; també hi ha altres sonates de Manuel Ciurana.

No és gens estrany que aquestes col·leccions estiguen en el nostre arxiu musical, ja que Mn. M. Sales, abans de prendre possessió del benifet a Vila-real, era organista a Sant Miquel de València, precisament la parròquia on també residia almenys un dels Ciurana; si coincidiren en el temps o no, no és obstacle perquè Mn. Mariano, organista, tinguera i tocara les sonates de Ciurana i se les emportara amb ell a Vila-real. A més d'aquestes col·leccions, Mn. Benito Traver enumera, com a propietat de Mn. Mariano i que eren en aquest arxiu les següents: *Salmòdia per a Vespres, Sacris Solemnis per a orgue, Rosari a 4 veus i orquestra, Rosari a 4 veus i orgue, Tantum ergo a 4 veus, orgue i altres instruments, Missa a 4 veus i orgue, Missa de Rèquiem a 4 veus, Dolors i Goigs a Sant Josep a 2 veus i orgue.*

Mn. Mariano Sales moria l'any 1826, als 67 anys, com es podia llegir en la partida de defunció:

[19] Aquesta *Col·lecció de Sonates* de Ciurana foren publicades fa uns anys a València, sense cap permís d'aquesta parròquia, per l'organista Vicente Ros, Diputació de València, i ara hom treballa en els originals per a fer l'estudi adient. La primera cosa ens ha sabut greu per no haver demanat el permís parroquial i a més donar-nos sols un exemplar de l'edició; la segona és amb el permís i coneixement de la parròquia.

> En la Villa de Villarreal, día quince de marzo de mil ochocientos veinte y seis, se dio sepultura eclesiástica en el cementerio común a Mn. Mariano Sales, de sesenta y siete años, entierro general, misa de cuerpo presente, asistencia de las dos comunidades, de que hoy doy fe. Fr. Pedro Bort, subvicario.

Anys 1835-1845, mossén Joaquín Armengot Vidal. Vila-real, 10 de gener de 1811

En la partida de bateig el seu cognom primer s'inscriu com Armengol, el qual després ha passat a Armengot:

> En la Parroquial de S. Jayme de esta Villa de Villarreal, día diez de Enero del año mil ochocientos y once: Yo, Fr. Joseph Escuder, Pro-subvicario, bauticé y crismé un Niño a quien puse por nombre Joaquin, que nació hoy a las quatro de la mañana. Es hijo de Joaquín Armengol, natural de Noveruelas, y Teresa Vidal, de ésta, consortes. Abuelos paternos: Francisco Armengol y Antonia Yual, de Noveruelas; maternos: Pascual Vidal y Mariana Bosquet, de Villarreal. Padrinos: Pascual Vidal y Mariana Vidal, a quienes advertí el parentesco espiritual contrahían, y las demás obligaciones. De que doy fe. Firma: Fr. Joseph Escuder, Pro-subvicario.

Va començar la carrera eclesiàstica als 9 anys. Més o menys rebia l'orde sacerdotal l'any 1836, als 25 anys, essent nomenat en el benifet de mestre de capella i organista de Vila-real, amb les mateixes condicions que el seus antecessors en el càrrec, d'ensenyar música als xiquets que ho desitjaren, cosa que va fer a satisfacció de tothom fins al 19 de maig de 1845, quan va prendre possessió del benifet, per al qual havia fet oposició el mes d'abril, de xantre o cabiscol a la catedral de València, ja que tenia la veu ben educada i temperada de baix.

En l'arxiu de la seu metropolitana de València hi és el protocol núm. 372, on podem llegir:

> Los señores Llopis, García, Lucía y Quintanilla, comisionados por acuerdo capitular de 22 de abril (1845), para asistir a los ejercicios de los opositores a la plaza de Domero, se procedió a la elección del resultado por medio de votos secretos, resultando haber obtenido cuatro Vicente Mollá y diez Joaquín Armengot.

A Mn. Joaquín Armengot el recordem cada any per les festes de la patrona, la Mare de Déu de Gràcia, ja que és el compositor de la música per a solo de tenor, de baix, duo de tenor i baix i cor popular amb acompanyament d'orgue, dels gojos que es canten a l'Arxiprestal per la festa i novena del mes de setembre en llaor de la patrona. També són

de Mn. Joaquín una *Col·lecció d'Intermedis per a Orgue, Missa a 3 veus,* i *Misteris del Rosari a 3 i 4 veus.* Va morir a València l'any 1870.

Germà de Mn. Joaquín és Mn. Salvador Armengot Vidal, que naixia a Vila-real el 22 de setembre de 1823. Va ser cantor de la catedral de València i després de l'ordenació de prevere va guanyar per oposició la plaça de soxantre o cabiscol de la catedral d'Oriola, va servir el càrrec fins a l'any 1869, quan va ser nomenat canonge mestrescola de la mateixa catedral. Moria l'any 1874.

Anys 1845-1877, Blas García Batalla

Naix a Vila-real el dia 5 de setembre de l'any 1818. Estudià Llatí i Humanitats al convent de Sant Pasqual dels pares franciscans i es dedicà al comerç. Als 22 anys és nomenat «alcalde de barri de la Vila» i el 1843 el trobem síndic i segon tinent de Granaders, finalment és nomenat secretari de l'Ajuntament, càrrec que va exercir durant vint anys a satisfacció de tothom.

Va ser nomenat organista de la parroquial, quan va deixar aquest càrrec el seu antecessor i mestre Mn. Joaquín Armengot, amb el qual va estudiar solfeig, orgue, harmonia i composició.

En l'acta de la sessió celebrada per l'Ajuntament el 22 de juny de 1845 diu:

> Respecto a que don Joaquín Armengot, presbítero Beneficiado y organista de la parroquial Iglesia de esta Villa se ha marchado a la ciudad de Valencia, en cuya Catedral ha sido colocado con el empleo de sochandre y de consiguiente ha quedado esta parroquia desproveída de organista, el Ayuntamiento por unanimidad acordó nombrar para que desempeñe dicho cargo de organista por lo que resta de este año, contando desde el día que se ausentó el expresado Beneficiado D. Joaquín Armengot que lo es el diez y nueve de Mayo último, mientras la autoridad superior no disponga otra cosa en contrario, a Blas García y Batalla de esta vecindad, con la aptitud necesaria para suplir dicho destino; con las mismas obligaciones que tenía el indicado organista y la de enseñar los muchachos que quieran aprender a tocar el órgano o manacort gratuitamente, asignándole por su honorario la cantidad que le pertenezca a razón de setecientos cincuenta reales vellón anuales, pagaderos por trimestres vencidos y además la parte que pueda corresponderle de un censo que satisfacen los propios de esta villa al indicado Beneficiado.

L'any 1847 sol·licita a l'Ajuntament que s'assenyale una quantitat per a poder pagar l'assignació d'organista de l'església parroquial (acta 24/02/1847).

Blas va ser el fundador i el primer director durant molts anys de la Banda de Música i

Orquestra de Vila-real. Gojava d'una veu ben educada i temprada de baix que li permetia *de falsete* poder cantar en ocasions de contralt. Va renunciar al benifet a primeries de l'any 1877.

Obres compostes per ell són: *Libera me Domine* a 4 veus amb acompanyament d'orgue i contrabaix; *Lamentació 3a del Dijous Sant* a 2 veus; *Dolors a la Mare de Déu* a 3 veus; dos col·leccions d'*Intermedis per a orgue*; *Stabat Mater* a 4 veus; *Dolors i Goigs a Sant Josep* a 3 veus; *Missa de Rèquiem i Sequència de Difunts* a 4 veus, amb acompanyament d'orgue i orquestra, que escrigué per als funerals de la seua esposa. Moria a Vila-real el 8 de juny de 1883.

Any 1877, José Traver Font

Va nàixer a Vila-real el dia 12 de setembre de 1836. En renunciar al càrrec d'organista i mestre de música de l'Arxiprestal Blas García Batalla, va ser nomenat en les mateixes condicions que aquell, el dia 9 de febrer de 1877, essent el seu nebot.

Va estudiar solfeig amb Joaquim Chillida Renau i orgue i harmonia amb son oncle Blas García Batalla, al qual va ajudar desinteressadament en la formació de l'Orquestra i Banda de Música de Vila-real, també va ajudar a solucionar les dificultats i conflictes d'aquells primers temps de l'entitat musical i sobretot va posar pau amb els que s'hi oposaven a la formació de la Banda. També va ser molts anys director de la Banda de Música i tocava amb facilitat el contrabaix de cordes, la flauta i tots els instruments de metall, especialment el cornetí.

Va fomentar l'amor per la música entre els seus fills, Mn. Benito, sor Concepció, que va ser abadessa de Sant Pasqual i sor Letícia, també monja, bona mestra en cant gregorià.

Entre les seues composicions musicals es trobaven una *Col·lecció de peces per a ball amb orquestra, Missa de Glòria i de Rèquiem,* per a veus i orgue amb acompanyaments d'instruments de banda de música, per ara desaparegudes.

Va renunciar al càrrec perquè fora nomenat el seu fill, el prevere Mn. Benito Traver García. Moria a Vila-real l'any 1910 i va ser soterrat al Cementeri nou, on hi era amb la seua esposa fins a 2020, quan passen a l'ossari comú.

Any 1898 fins a 1933, Mn. Benito Traver García

Mn. Benito Traver García, organista beneficiat de l'arxiprestal Sant Jaume de Vila-real, musicòleg, historiador i cronista de la vila

Benito Traver García naix a Vila-real el 27 de desembre de 1866; és batejat el mateix dia amb els noms de Benito, José, Vicente i Antonio. En el Llibre de batejos de l'Arxiprestal, tom 18, f. 195, núm. 484 llegim:

> Jueves día veinte y siete Diciembre de mil ochocientos sesenta y seis; en la parroquial Iglesia de Villarreal, Obispado de Tortosa, provincia de Castellón, yo el infrafirmado Coadjutor de la misma bauticé solemnemente a un niño que nació el mismo día a las ocho de la mañana, a quien puse por nombre Benito José Vicente Antonio, hijo natural y legítimo de José Traver y Concepción García, Abuelos paternos: José Traver y María Font. Maternos: Vicente García y Concepción Pérez. Todos de ésta. Padrinos: Dn. Blas García y Batalla y María Vicenta Traver y Font, a quienes advertí el parentesco espiritual y obligaciones contraidas, Firma Manuel Pascual.

Estudia a Castelló segona ensenyança, i a València estudis universitaris, fent els eclesiàstics a València, Sigüenza i Tortosa. En les témpores de la Santíssima Trinitat, juny de 1897, és ordenat de subdiaca i a les témpores de Sant Tomàs, 21 de desembre del mateix any, rep l'ordre del diaconat. Serà el 4 de juny de 1898, témpores de la Santíssima Trinitat, quan s'ordenarà de prevere a Tortosa, i va cantar la seua primera missa a Vila-real, el 26 de juny de 1898. Aleshores son pare renuncia al càrrec d'organista de l'Arxiprestal i el substitueix Mn. Benito, fins a l'hora de la seua mort.

Mn. Benito, arxiver i beneficiat organista de l'Arxiprestal i cronista de Vila-real, ha estat el sacerdot savi i prudent que, posant tot el seu treball al servei del seu poble, ens ha deixat un llegat que abasta l'ampla cultura d'aleshores, no sols eclesiàstica sinó social i civil, en el camp de la història, de l'assaig literari, de la música i del saber popular, que no podrem mai agrair-li com cal.

Mn. Benito és un home culte del seu temps i se l'ha de judicar segons els paràmetres d'aquells anys, sabent que tot el seu treball, i va ser molt!, era per a donar un bon servei a la gent de Vila-real. Si hi ha qui l'ha criticat pel mètode, caldrà que mire d'aplicar-se la crítica a ell mateix. Mn. Benito va tenir al seu abast documentació que hui s'ha perdut, per la incultura marxista dels anys de la Segona República i especialment el 1936, i aquesta documentació no era sols la de l'Ajuntament, sinó sobretot la parroquial; de la

Orgue barroc de Salanova, el de Mn. Benito i els seus predecessors organistes, que s'ha restaurat el 2009. Arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

seua investigació no hem de dubtar, sinó apreciar, ja que va usar les fonts que tenia a mà, a més de treballs de lletraferits historiadors vila-realencs, dels quals les obres no s'han publicat, però hi són per als nous historiadors enllestides a l'Arxiu Municipal.

L'obra històrica de Mn. Benito ha estat valorada pels guardons rebuts i en els nostres dies (2011) en els quals s'ha publicat una *Història de Vila-real*, fruit de la saviesa dels millors estudiosos en els diversos camps, en què avui es fonamenta l'estudi històric, fills de Vila-real, història feta segons els cànons moderns, la *Historia de Villarreal* de Mn. Benito pren el seu valor, per l'ordre i claredat en l'exposició i perquè abasta allò que el poble vol saber dels avantpassats, cosa que la moderna ho dona pert sabut, deixant pas a la recerca en la *Historia de Villarreal* de Mn. Benito.

Del seu saber i ensenyament eixiren molts músics del poble, que han posat de relleu el nom de Mn. Benito, entre ells: mestre José Goterris Sanmiguel, mestre Vicente Beltrán Cortés, Pedro Ortells Fortuño, Julio de los Ríos, Enrique Viciano, Ramón Bellmunt, etc.; molts xiquets van passar per les classes de música de Mn. Benito aprofitant el seu ensenyament.

Es conta que un dia en què estava tocant el piano, veié Mn. Benito un xiquet, mirant i escoltant per la finestra de sa casa del carrer Major Sant Jaume, i no se sap perquè el mossén li diu: «Xiquet, t'agrada la música?», i el xiquet li contesta: «Sí, molt!»; en sentir el que esperava, li diu Mn. Benito: «Vine a ma casa i jo t'ensenyaré…», i el xiquet: «És que no tinc prou xavos per a pagar-li!» Mn. Benito se'n riu i li contesta: «Si ho fas bé, t'ensenyaré debades, vine!» I així ho va fer el xiquet, aprofitant de veres les lliçons del capellà, de manera que aquell xiquet, que era José Goterris Sanmiguel, però aleshores només Pepito, després ha sigut el gran músic de Vila-real: el mestre Goterris![20]

Exposem ara els títols de Mn. Benito:

- Cavaller de l'Orde Civil d'Alfons XII
- Acadèmic corresponent de les reials de San Fernando de Madrid, de les Ciències Històriques de Toledo i de la d'Art i Bones Lletres de Màlaga
- Soci vocal de la Junta Provincial de Monuments de Castelló
- Soci corresponent de Lo Rat Penat i director del Centre de Cultura Valenciana
- Soci i delegat especial de la Creu Roja Espanyola
- Membre de Lo Rat Penat i Centre de Cultura Valenciana de València
- Col·laborador del *Diccionari General de la Llengua Catalana* (nomenat en sessió celebrada el 24 de gener de 1913 per l'Institut de la Llengua Catalana)
- Col·laborador amb Mn. Alcover en el *Diccionari Català-Valencià-Balear*

[20] Historieta tradicional de la memòria col·lectiva de Vila-real, transmesa oralment: història oral.

- Arxiver de l'Arxiprestal de Vila-real i organista
- Cronista de Vila-real, la seua ciutat natal
- Soci corresponent de la Sociedad de Maestros Compositores y Editores de Música de Madrid (des de 1898)[21]

Una bona llista de mèrits que ens parla de la vàlua de Mn. Benito i de com era considerat i apreciat ell mateix i la seua obra.

Els primers mestres en música que va tenir Mn. Benito foren son oncle, Blas García, i son pare; més avant estudià Harmonia i Composició a València, amb Amancio Amorós, professor de dites especialitats al conservatori de la capital. El 1909 va fer les oposicions a la plaça de mestre de capella de la catedral de Tortosa, essent proposat pel Tribunal en segon lloc de la terna. Mn. Benito va ser: músic, musicòleg, escriptor, historiador, fotògraf, dibuixant i animador del folklore local.

Com a músic: fins a l'any 1918 havia compost més de 150 obres, moltes premiades en certàmens internacionals. Entre aquestes obres, destaquem la primera:

- *Missa Solemne de Missacantant,* estrenada a l'església Arxiprestal de Vila-real, per 125 professors, tots dirigits per Amancio Amorós, el dia de la missa cantada o primera missa de Mn. Benito, 26 de juny de 1898
- *Quatre Sonates per a gran orquestra, melodia per a baríton i acompanyament de piano*, premiades en un certamen escolar a València l'any 1897
- Himne a 3 veus en honor de sant Pasqual
- *Un Motete per a Solo i Cor*, premiat en el certamen celebrat a Vila-real el 1899, amb motiu de la gran Peregrinació Internacional al Sepulcre de Sant Pasqual Baylón
- Missa de Rèquiem a 3 veus
- Marxa al Santíssim
- Pasdoble per a banda
- Himne a Santa Cecília a 3 veus i orquestra, per a Els XIII
- Diversos rosaris, motets per al Santíssim i la Verge Maria
- Col·lecció de goigs, trisagis, avemaries, etc.
- *Responsorio y Gozos de San Pascual. Solo, coro y pueblo u* órgano

[21] Revista *Exágono* de Lluïsos de Vila-real, juliol i agost de 1983, any XXXIX, núm. 368, p. 8. El que segueix està tret del mateix lloc. Les partides de bateig i defunció han estat copiades dels llibres corresponents que hi són a l'APVr.

Cal ressaltar aquestes obres:

- *La Despertà de l'Aurora*, 4 veus
- *El mercat del meu poble*, 6 veus
- *El Pavo*, sarsuela
- *La noche, las doce han sonado*, 4 veus
- *Ave Maris Stella*, marxa
- *Himno a Nuestra Señora del Rosario*, cor i orgue
- *Los cuervos*, sarsuela en dos actes
- *Més val persones que bens*, sarsuela
- *Les Festes de la Patrona del meu Poble 5 v.m.*
- *Magnificat 4 veus i cor de baixos,* premiat amb Medalla de Plata en un certamen celebrat a Roma
- *Missa de Glòria*, 3 veus, orgue i contrabaix, editada a Pamplona
- *Himno a la Inmaculada Concepción,* a solo i cor amb acompanyament d'orgue (València)
- *Trisagio mariano*, 3 veus i orgue (València)
- *Regina coeli laetare*, 3 veus i orgue (València)
- *Bendita sea tu pureza,* solo i orgue (Biblioteca Sacromusical, València)
- *Melodía para voz de barítono,* acompanyament de piano i harmònium (ídem anterior)
- *Ne recorderis*, 3 veus i orgue (Mèrida)
- *Pinares*, pasdoble per a banda (Barcelona)
- *Colección de Valses para piano* (Pamplona)
- *Ave verum*, a 1 veu (Barcelona)
- *Polca Mazurca para piano* (Pamplona)
- *Salmos Dixit Dominus i Magnificat*, 3 veus i cor (Pamplona)
- *La Gruta de Lourdes* (per a ser representada per xiquetes)

El 1920 publica *Reglas pedagógicas para el canto de los niños*. L'any 1926 publica *La influencia de la música en la educación popular*, que va obtenir el primer premi en el concurs de Jocs Florals de l'any 1925 a Xest (València). A més a més, va escriure un gran

nombre de composicions musicals, la majoria de caràcter religiós, publicades en part en diverses biblioteques musicals de València, Barcelona i Pamplona.

Publicà l'any 1909, en fascicles col·leccionables, la *Historia de Villarreal* (després com a volum en 4 toms, a la tipografia de Juan Botella de Vila-real), monografia que va meréixer els més elogiosos plàcets i de la qual hem parlat més amunt. Autor de molts articles periodístics de caràcter històric i vila-realenc, publicava diversos estudis en fullets, com ara:

- «La Paz de la Iglesia y la milagrosa imagen de Cristo Crucificado del Rey Don Jaime el Conquistador, venerada en Villarreal». Vila-real: Impremta de J. A. Botella, 1913
- «Los Músicos de la Provincia de Castellón». Castelló: Impremta de J. Barberá, 1918
- «Villarreal en la guerra dels moros de la Serra d'Espadà». Premiat en els Jocs Florals de València, 1922
- «Villarreal en la Guerra de Sucesión». Premiat en els Jocs Florals de Lo Rat Penat a València, 1924
- «Concesiones y privilegios que los Reyes de Aragón y Valencia otorgaron a Villarreal, 1273-1412». S'imprimeix a part de la memòria presentada per l'autor en el III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó en la sessió celebrada el 4 de juliol de 1923
- «Galería de personajes ilustres que han visitado el sepulcro de San Pascual desde Felipe III hasta los tiempos presentes»
- «Apuntes históricos»
- «El Gremio de Carpinteros de Villarreal bajo el Patronato del Patriarca S. José». Vila-real: Impremta J. A. Botella, 1931

El 10 de juliol de 1920, en els Jocs Florals de Castelló va ser premiat amb diploma d'honor el seu treball *Efemérides de Villarreal*, que es publicaria l'any 1935.

La seua *Historia de Villarreal* ha estat reeditada com a facsímil l'any 1977, afegint-li a la fi l'estudi *Efemérides de Villarreal*; aquesta edició, la segona de l'obra cimera de Mn. Benito, va ser possible gràcies a l'empenta de l'alcalde d'aleshores, Bautista Carceller Ferrer, i la subscripció dels amants de Vila-real; una tercera edició, també en caràcter de facsímil i amb els dos estudis històrics de Mn. Benito, ha vist la llum el febrer de 2007, edició a càrrec de l'Ajuntament de Vila-real, que a la fi de l'obra en fa memòria amb aquestes paraules: «L'Ajuntament de Vila-real reedita el llibre a febrer de 2007 en el 733 aniversari de la fundació de la nostra ciutat»; aquesta edició ha estat regalada profusament per la Regidoria de Cultura, testimoniant la seua vàlua per a la memòria històrica de Vila-real.

Mn. Benito mor, millor dit, com a ell li agradaria: «passa d'esta vida a l'altra», a sa casa de Vila-real (c/ Major Sant Jaume amb c/ Colom, cap a la plaça Major), l'11 de juny de 1933, a l'edat de 66 anys. La partida de defunció es troba a l'arxiu d'aquesta Arxiprestal al tom 15, foli 12, núm. 124 i diu:

> Día doce de Junio de mil novecientos treinta y tres. Yo, el infrascrito Cura Párroco de la Arciprestal de Villarreal, obispado de Tortosa, provincia de Castellón, mandé dar sepultura eclesiástica al cadáver del Rdo. Benito Traver García, natural de ésta, hijo de José y Concepción. Falleció el día anterior, a la edad de sesenta y seis años, recibió los Stos. Sacramentos y se le hizo entierro general. Firma: Miguel Pedrós.

Al nínxol on és sepultat al Cementeri Municipal, hi ha una lauda amb el seu bust, obra de l'escultor José Ortells en els anys de la mort de Mn. Benito. A l'arxiu de l'Arxiprestal, el seu, avui (2011) només es conserva el llibre de la *Historia de Villarreal* que el mateix Mn. Benito usava i corregia i el *Missal romà* amb el qual celebrava missa. També alguns dels treballs històrics que va publicar, recollits a poc a poc per Mn. Serafí Sorribes Carceller en el temps en que serví aquesta parròquia.

Del seu llegat musical a l'arxiu musical de l'Arxiprestal queda molt poca cosa: *El Responsorio y Gozos de San Pascual, Poble, Solos y órgano*, que se canta en la novena del sant i en qualsevol acte dedicat a ell*; Gloria, Gloria a María entonemos, Himno a Ntra. Sra. del Rosario, poble, solo, duo y órgano*; i poc més per classificar; s'intenta recuperar les obres que es puguen, encara que siga fotocopiades...

Encara que queden poques partitures de Mn. Benito, en la memòria de la gent major que el va conéixer ha quedat la seua presència sempre viva unida a l'orgue barroc, que va tocar fins a la seua mort, de manera que fins no fa molt de temps, en la novena de la Mare de Déu de Gràcia, quan l'orgue toca els gojos i arriba al solo d'orgue quasi final, encara s'escoltava, com un ressò que acompanyaven baixet a l'orgue, els fidels cantant, amb la melodia que entona l'orgue, aquesta lletreta d'enyor: «Ixe que toca l'orgue no és mossén Benito!» i, ja ben fort, per a acabar els gojos:«¡Madre de Gracia y Amor!»; sí, això s'ha sentit fins fa pocs anys, com un reconeixement popular i un homenatge a Mn. Benito!

El seu deixeble, el mestre músic, Vicente Beltrán Cortés, ens deixa el seu testimoni sobre Mn. Benito que cal llegir per a conéixer-lo un poc més:

> En su vida ejemplar como sacerdote, tenía un no sé qué de angelical que le daba el carácter de un niño, en continua zozobra por superarse en el arte. Su casa era un verdadero museo de instrumentos: piano, armonium, violines, violonchelo, contrabajo, flauta, clarinete, que todos tocaba sin llegar a dominarlos; un órgano que se hizo con la ayuda de los discípulos y hasta un gramófono de su invención, cuando todavía no era conocido este aparato en nuestra población. Le abstraía la

> idea de dar a Vila-real algo digno de conocerlo, y así le vemos registrando archivos, desempolvando legajos, recopilando datos, fechas, hechos, etc. Y escribe la *Historia de Villarreal*, quedando su nombre unido a la misma como recuerdo perenne de todos los vila-realenses.[22]

L'Ajuntament li dedicà un carrer: carrer del Cronista Traver.

Mn. Antonio Miralles Herrero

Naix a Vila-real el 25 de setembre de 1861. Estudia música a Vila-real, a Sogorb i al Conservatori de Música de València. És ordenat prevere el 14 de març de 1891, a Sigüenza (Guadalajara), ja que formava part per oposicions de la capella de música d'aquella catedral. Per oposició guanyava el lloc de contralt de la catedral de Granada, passant després a la Catedral Primada de Toledo, on es va fer càrrec de la direcció de la capella de música per espai de tres anys, substituint el mestre Baixaulí. Finalment, l'any 1908, als 47 anys, renuncia a la plaça de xantre de Toledo, es retira a la seua ciutat de Vila-real, i funda a l'Arxiprestal un benifet de cant gregorià, del qual es va fer càrrec com a director i mestre de música de xiquets.

Per al cor gregorià, Mn. Miralles necessitava cantors i aleshores Els Lluïsos ja comptaven amb un cor de joves, que aprofità el capellà per al cor parroquial o el principi de l'Schola Cantorum de l'Arxiprestal.

D'aquell Cor de Lluïsos era fundador i director Pere Ortells Fortuño, el qual havia estudiat per a frare i als 23 anys s'ho deixà i tornà al poble per l'any 1908, dedicant, com a apostolat, el seu temps lliure a la Congregació de Lluïsos, organitzà la coral i un grup de teatre, que actuava en les festes i els diumenges i era molt estimat i reconegut per tots. En posar-se pel mig Mn. Antonio Miralles, Pere Ortells, sense moltes ganes, li deixava pas, però amb el temps acabaren per no entendre's els dos, amb caràcters iguals, amb ganes de fer, però fins a esdevenir oposats, perquè cadascun volia allò seu, és a dir, manar. El capellà era un perfeccionista i exigia molt; home de talent i excel·lent músic, gran director i compositor, tenia el defecte del mal caràcter, mal geni, dit de bona manera, tenia el *genus musicale*, i Pere patia del mateix mal, o bé, segons ho mirem passat el temps i amb la distància necessària.

Era l'any 1913 i aquesta situació va fer que s'apartara del Cor de Lluïsos parroquial Pere Ortells i el seguiren els qui no estaven d'acord amb el capellà, obrint la porta al naixement d'una altra agrupació musical i cultural, que pel nombre dels fundadors prengué el nom d'Agrupació Coral Els XIII; era la nit del 15 de febrer de 1915.

[22] Beltrán Moner, R. «El món de la música». *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010.

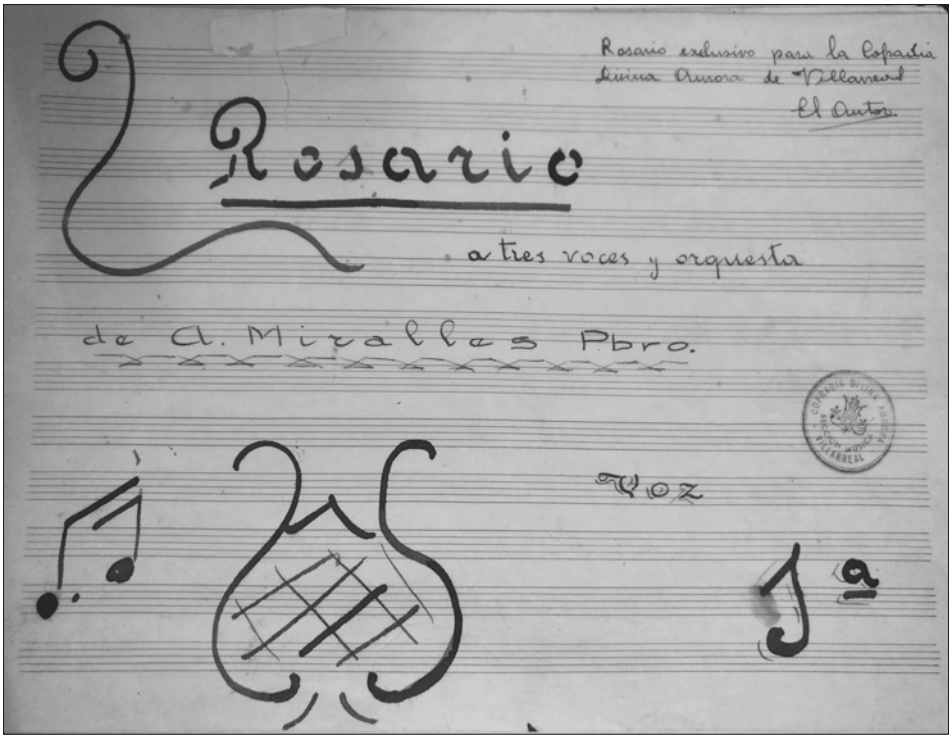

Col·lecció de rosaris cantats composts per Mn. Antonio Miralles Herrero i dedicats per a cantar-los a la Confraria de la Divina Aurora de l'Arxiprestal de Vila-real

En l'Schola Cantorum parroquial o de Mn. Antonio Miralles quedaren molts pocs cantors i allò fou un gran problema per al capellà, que a poc a poc va anar solucionant-se amb els joves lluïsos i consolidant-se per al servei litúrgic de la parroquial[23].

Mn. Antonio Miralles va sentir l'atracció de la vida conventual i pels anys de 1912 s'incorporava al convent dels pares franciscans de Vila-real, com una experiència de vida religiosa regular, que li durà molt poc de temps, tornant al benifet de gregorià a l'Arxiprestal Sant Jaume.

En l'arxiu de la parròquia Arxiprestal es troben partitures de propietat de Mn. Miralles, essent l'autor d'algunes d'elles: *Rosaris de l'Aurora* i altres. Moria a Vila-real l'any 1919.

Mn. José Jerés i Miguel

Naix a Xixona (Alacant) l'any 1896. Obté el benifet de cabiscol soxantre i director de l'Schola Cantorum parroquial el dia 11 de gener de 1920; era ordenat de menors quan

[23] Llorens Cantavella, J. *Els XIII. Cent anys d'història 1915/2015*. Vila-real.

obtingué el benifet. Cantava missa l'any 1922, i les llicències ministerials se li concedien el dia 6 de desembre de 1922.

Mn. Jerés va seguir la tasca de Mn. Antonio Miralles i treballa amb l'Schola Cantorum parroquial, obtingué un grau de perfecció excel·lent, amb els xiquets, tiples primers i segons, tenors primers i segons, barítons i baixos, tant a veus *a cappella*, com amb l'orgue barroc, organista Mn. Benito Traver, al seu lloc, dalt al presbiteri, i Mn. Jerés amb el cor en el creuer de l'epístola, encara que en solemnitats acompanyava l'orquestra musical; després, l'agost de 1931, ja es cantava al nou cor i amb l'orgue romàntic o simfònic i Mn. Juan Bta. López Avellana com a organista.

Schola Cantorum parroquial de l'arxiprestal Sant Jaume de Vila-real, dirigida per Mn. Jerés, foto dels anys vint. Foto de Juan Bta. Pesudo Nebot

Mn. Jerés aportava moltes partitures de la catedral i els mestres de capella de València; entre dites aportacions estan les partitures de Mn. Lluís Romeu, com *Al matí cap al llevant*, que destinà per a la novena de la Mare de Déu de Gràcia i sobretot, la *Missa del Roser,* per a les festes de l'Associació de Filles de Maria del Rosari.

Amb l'Schola Cantorum actuava en altres parròquies de la rodalia i també de la província de València i Alacant; al seu poble, Xixona, sempre eren ben rebuts i convidats amb torrons dels millors.

En acabar la Guerra Civil, Mn. Jerés tornava a Vila-real, però l'any 1943 fou traslladat a Benicarló, en ser nomenat arxipreste d'aquesta, el reverend Vicent Enrique Tarancón, conservant el seu benifet de Vila-real, guanyat en oposicions de ben jove, però sense ocupar-lo ja.

Fi de la primera part del treball

12

Albert Joaquim Esteve Juan

BREU REVISIÓ DEMOGRÀFICA DE VILA-REAL AL COMENÇAMENT DE L'EDAT MODERNA (SEGLES XV-XVI)

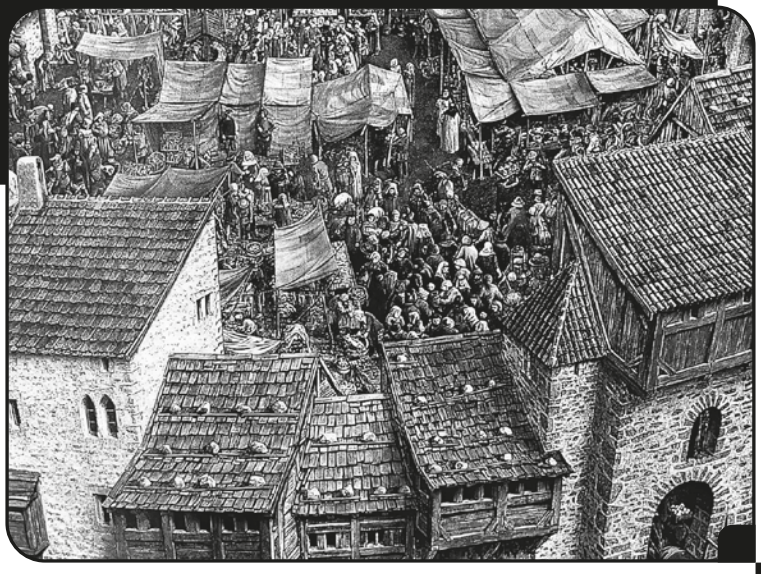

Breu revisió demogràfica de Vila-real al començament de l'edat moderna (segles xv-xvi)

Vila-real no reunia una quantitat de pobladors al nivell d'altres viles de l'antic Regne de València com ara València, Morella, Xàtiva, Alzira o Oriola. Però tampoc era un nucli reduït a pocs pobladors i cases distribuïdes irregularment. Se situa en una rellevància mitjana, entre nuclis importants com ara Castelló i Onda. A més, com apunta Gil (2010), la nova vila de la Plana Baixa va nàixer com a ciutat perquè la seua idea era caminar cap al futur de manera estructurada, organitzada i funcional.

Aquest tema ja ha estat tractat anteriorment en l'edició número 2 de *Font* per Pitarch (2000), encara que l'autor vila-realenc va realitzar un article amb una perspectiva més global, en el qual abordava des de la fundació fins a l'època contemporània. En aquest article que avui el lector pot gaudir, ens centrem en la demografia de Vila-real en l'inici de l'edat moderna, comparant estudis publicats, ampliant la informació respecte al període modern i basant-nos en investigacions a l'Arxiu Municipal de Vila-real com la de Joaquín Aparici (1996). Endinsem-nos ja en aquell Vila-real dels segles xv-xvi.

Poblacions de la Plana

El nombre de pobladors que vivien a Vila-real i a les viles pròximes no es pot mesurar quantitativament de manera exacta per la falta de documentació i per la manera de comptatge, ja que la demografia es mesurava en focs, és a dir, per gent que vivia dins d'una casa, el que avui anomenaríem família[1]. Aparici (1996) va realitzar un quadre en el qual resumia dades de diverses obres d'algunes poblacions properes.[2] Així mateix, Pitarch (2000) va tractar les dades de Guinot (1986) en el seu estudi i, després d'haver-les comparades, confirmem que les fonts per a la realització d'aquesta graella van ser les mateixes perquè observem que les dades són homogènies.

Les dades de Guinot (1986) fan possible el quadre 1, que està elaborat a partir de càlculs establits pels diferents autors a partir del morabatí, el maridatge i altres censos com

[1] En l'article d'A. Pitarch (2000) hi ha una secció que explica de manera més detallada la diferència i les similituds entre cases, veïns o focs, p.11-12.

[2] Les dades oferides fins al 1499 provenen de R. Ferrer (1990), p. 196. Les corresponents al segle xvi, de R. García Cárcel (1976), p. 185.

Quadre 1. Evolució demogràfica d'algunes poblacions de la Plana (segles XIV, XV i XVI)

	CASTELLÓ	ONDA	VILA-REAL	BORRIANA	ALMASSORA
1373	-	633	-	-	306
1379	-	666	590	-	266
1385	-	612	587	-	248
1415	972	620	512	-	281
1427	883	457	475	354	216
1451	649	397	364	214	140
1463	626	-	-	-	149
1469	-	352	279	166	108
1481	499	390	-	160	102
1487	-	-	323	-	-
1493	479	583	350	134	106
1499	484	457	290	136	117
1505	545	460	363	144	126
1511	470	525	360	181	152
1523	431	-	274	123	131
1529	413	-	348	184	163

Font: Quadre realitzat per J. Aparici (1996, p. 27-28) sobre la població aproximada en focs segons altres autors

el de 1510. A partir d'aquests valors demogràfics, Aparici (1996, p. 28) extrau quatre reflexions. Primerament, el marc d'estancament global de la població; en segon lloc, un estancament del creixement a causa de frens socials; tercerament, les migracions i la distribució de la població, i per últim, el règim demogràfic i les modificacions del model familiar.[3] Només la tercera reflexió de Pitarch (2000), sobre la migració de la població valenciana cap a la València del segle d'or (XV), té coincidència amb les reflexions ací exposades, ja que les que va presentar eren de caràcter més local.

Com es pot observar en el quadre 1, la població de Vila-real superava els 500 focs fins al 1415, a partir d'aleshores es nota un descens elevat de la població fins al punt més greu, el 1466, en què el Consell deia «com dins lo clo de la dita vila algunes cases sien decaygudes e derruhides axí per la impotència de les gents e pobresa que Deus ha donada en les gents»[4]. És en els anys compresos entre 1470 i 1480 quan el volum de gent es recupera i arriba a 363 focs el 1505. Al segle XVI, s'estabilitza la xifra en tres centenes, tot i així

[3] Per a veure les mateixes dades en el conjunt de la província de Castelló, vegeu RABASSA, C., «Evolución demográfica y tendencias económicas», *Historia de Castellón*, vol. 1, capítol 12, Levante Prensa Valenciana, 1993.

[4] Arxiu Municipal de Vila-real, d'ara endavant AMVr, MC 28 (1465-66; 1466, març 8).

s'observa una dent de serra el 1523, potser conseqüència del problema agermanat.[5] En el conjunt, com assenyala Ferrer (1990), les diverses poblacions de la Plana tendeixen a recuperar-se mentre que Vila-real manté un decreixement moderat.

Demografia vila-realenca (segle xv)

Si estudiem les dades proporcionades per les peites, es poden traure conclusions semblants a les dades anteriors, però trobem quantitats de població més exactes a conseqüència de tractar-se d'una font de caràcter municipal i més propera als ciutadans de la vila. En el cas del quadre 2, tenim un manteniment del nombre d'habitants, des de 1453 fins a 1524 es mantenen els 450 focs, encara que es nota un punt mínim el 1471, a causa d'una recessió en l'àmbit macrosocial arreu del Regne al començament del segle xv.[6]

Quadre 2. Focs a Vila-real (segle xv)

Any	Focs
1453	450
1455	441
1461	415
1467	412
1471	395
1474	408
1483	436
1492	483
1499	466
1524	444

Font: Quadre realitzat per J. Aparici (1996, p. 30) sobre els focs fiscals segons els llibres de peita de Vila-real

Si posem l'atenció en els frens i les dificultats de creixement demogràfic, els elements destacables són, per una banda, «la contínua presència de les mortandats de caràcter més o menys cíclic i de virulència desigual» (Aparici, 1996, p. 31) i, per altra banda, la mortalitat provocada per agents externs, foren conflictes socials interns, com ara el cas més rellevant de les Germanies, o condicions climàtiques adverses.

[5] Com apunten autors com Ferrer, R. (1990) i Aparici, J. (1996), el problema agermanat va causar crisis demogràfiques a les viles de l'antic Regne. Tanmateix, no es creu que tot es devia a mortalitat, sinó que la gran majoria es devia a població que havia fugit de les viles per a evitar represàlies.

[6] Es pot estudiar aquesta qüestió demogràfica de més prop en Gil, V. (2010), p. 45-76.

Mesures del Consell

Per al primer cas, trobem evidències de la por i les prevencions que el Consell prenia davant les epidèmies i malalties. Com ara:

> ...per causa de la mortalitat que és en los lochs circunvehins que no sia algú que gos acollir en sa casa ne logar o dexar cases algú que vinga dels dits lochs de ací avant de hon se muyren... e los que huy són en la dita vila dels dit lochs que estiguen però que no vagen als dits lochs de mortalitat.
>
> AMVr, MC 34 (1477-78; 1477, juny 2)

Així, quan l'epidèmia ja pareixia haver passat:

> ...puix la divina bondat de nostre senyor Déu nos a relevat la pestelència e mortaldat d.esta dita vilaens a tornat la sanitat, li retribuirent gràcies sien cantades misse a honor de la S. Trinitat ab los sept goigs de la mare de Déu en cascuna de les tres misses.
>
> AMVr, MC 52 (1507-08; 1508, juny 1)

Val a dir que Vila-real, com s'ha pogut observar en el quadre 1, nota aquestes circumstàncies de sanitat, però com veiem en el quadre 2, la població es manté en una franja regular durant quasi tot un segle. I si és així és gràcies en part a les facilitats d'immigració que la vila donava als possibles pobladors a través de mesures socials del Consell, el qual acordà que «per profit de la vila e per açò que la vila se poble, que tot hom que vindrà en Vila-real e tinrà aquí sa habitació… que sie franch de peyta del moble per tres anys»[7].

Per al segon cas, és més complicat trobar proves en la documentació, tanmateix per a prevenir i contrarestar aquestes complicacions climàtiques que pogueren fer malbé les collites, el Consell acorda en diverses ocasions «los dits honrats jurats ne compren [forment] o comprar facen ab dinés de la dita vila tro en cent caffís al for que mils lo poran haver»[8]. En aquest assumpte, com es pot observar en el gràfic 1, hi havia una necessitat d'agilització de la natalitat.

[7] AMVr, MC 14 (1425-26; 1426, març 1).

[8] AMVr, MC 12 (1423-24; 1423, abril 3 i juny 10).

Compravenda de cafissos

Davant del descens de la població, el Consell acorda comprar blat per a contrarestar les possibles condicions climàtiques adverses. Aquesta estratègia depén de la balança demogràfica. Així, com podem veure en el quadre 3, es compra més blat quan la població està *decrescendo* i se'n compra menys quan l'objectiu poblacional s'està assolint. L'altra variable indicada en la taula és el cost del cafís.

Quadre 3. Relació entre els cafissos de forment comprats i la població d'aquesta vila en el segle xv

	1423	1439	1450	1481
Cafissos de forment	100	120	100	55*
Població de Vila-real	500*	400*	364	430*

Font: El quadre 3 és d'elaboració pròpia a partir de J. Aparici (1996, p. 27-32)

Llegenda: Les dades acompanyades d'un * estan arredonides per falta de dades exactes.

Gràfic 1. Relació entre els cafissos de forment comprats i la població d'aquesta vila en el segle xv

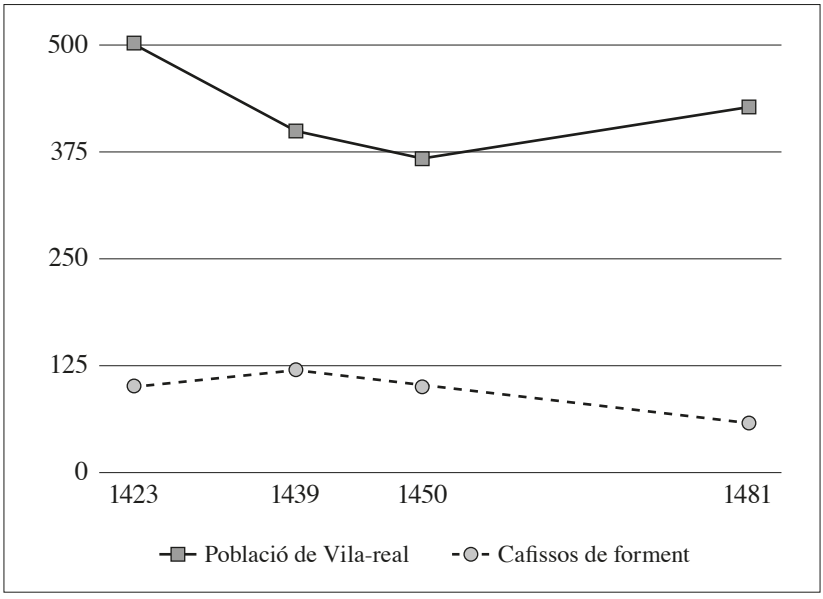

Font: Elaboració pròpia a partir de J. Aparici (1996, p. 27-32)

Ací trobem curiositats, i és que, com diu Aparici (1996), el blat no sempre es comprava a l'exterior de la vila, a voltes eren els mateixos ciutadans els que venien el seu producte agrari. El 1423, Jaume Aiç compra el blat a Aragó i li costa 36 ss.[9]; el 1439, la vila compra

[9] La forma *ss.* és l'abreviació de sous, la forma més bàsica de pagament en l'edat mitjana i principi de la moderna.

el blat a 40 vila-realencs al preu de 30 ss.; el 1450, el capellà Guillem Mullerat aporta el forment a 30 ss., i finalment, el 1481, s'acorda comprar-ne a 24 ss. Està clar que si comparem la població, els cafissos de forment comprats i el preu d'aquests es pot establir una relació de compra i venda de blat que variava depenent de la demografia i dels interessos econòmics, tal com observem en el quadre 4 i en el gràfic 2.

Quadre 4. Relació entre els cafissos de forment i el seu preu en sous per cada cafís en el segle xv

	1423	1439	1450	1481
Preu en sous del cafís	36	30	30	24*
Cafissos de forment	100	120	100	55*

Font: El quadre 4 és d'elaboració pròpia a partir de J. Aparici (1996, p. 27-32)
Llegenda: Les dades acompanyades d'un * estan arredonides per falta de dades exactes.

Gràfic 2. Relació entre els cafissos de forment i el preu en sous per cada cafís en el segle xv

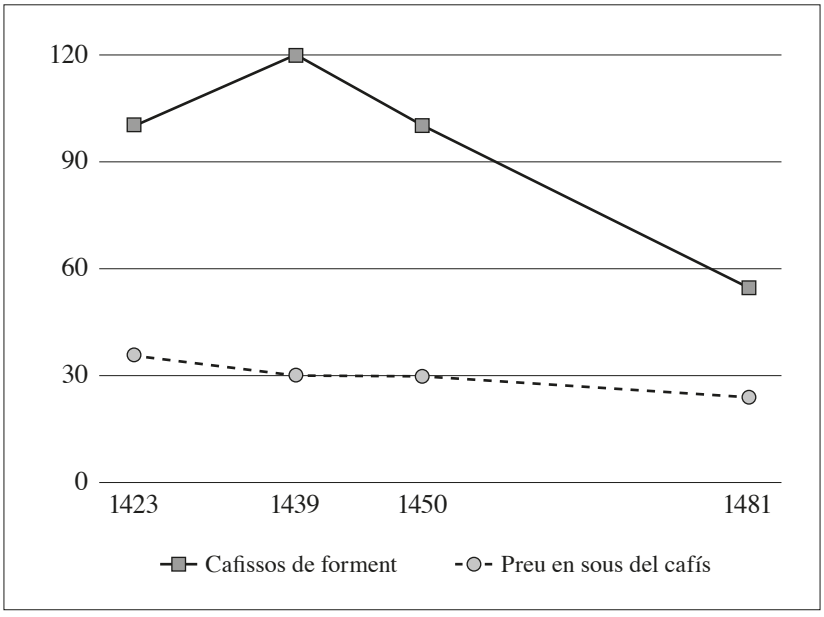

Font: Elaboració pròpia a partir de J. Aparici (1996, p. 27-32)

Migració en el segle XV-XVI

Respecte a la tercera qüestió, la millor font documental per a avaluar els moviments migratoris són els llibres d'aveïnaments. Per desgràcia, a la província de Castelló sols se'n conserva un volum referit al Castelló de 1439-1463. Aquest període coincideix amb els anys d'estancament de població i s'hi extrau que la majoria dels nous pobladors eren procedents del Maestrat i dels Ports. A conseqüència d'aquest èxode rural cap al litoral, l'interior muntanyenc de la província va sofrir una pèrdua de població. El que apunta Sánchez (1982, p. 60-71) és que la modificació del sistema agrari, les perspectives econòmiques i la possible promoció social eren els aspectes que van atraure tota aquesta massa de gent de la muntanya.

Per a estudiar els moviments migratoris a la vila, hem de fixar-nos en els llibres de peites, encara que llegint aquests s'ha descobert que Vila-real també va tenir un llibre d'aveïnament. Al llarg del segle XV, el balanç poblacional va ser negatiu per a la vila; s'hi van instal·lar 3 noves famílies per 17 que van migrar. En canvi, a la darreria del segle, es veu molt de moviment migratori del nord de la província i de l'interior, «podem afegir un contingent de 8 aveïnaments musulmans» (Aparici, 1996, p. 35). Tot i això, l'origen majoritari dels nouvinguts a la vila l'any 1524 és d'altres poblacions properes a Vila-real, com ara Borriana, Onda, Xilxes o Castelló[10]. Cal afegir també que les mesures portades a terme pel Consell per a atraure nous pobladors eren iguals que les ja esmentades, és a dir, reducció d'impostos, facilitat d'habitatge, etc.

Finalment, respecte al règim demogràfic i les possibles modificacions del model familiar, es pot comentar que la cèl·lula familiar sofreix canvis depenent de la situació social i econòmica de la vila. En general, trobem traces comunes independentment del moment històric; per exemple, que l'home en la gran majoria dels matrimonis (per no dir sempre) és major que la dona. Un altre factor és que a causa de l'esperança de vida baixa, aproximadament 40 anys per a ambdós sexes, la vida en família durava biològicament entre 15 i 20 anys (Aparici, 1996, p. 36). El que no és invulnerable al pas del temps segons Aparici (1996, p. 36), és la decisió d'aquestes parelles de criar més o menys fills, perquè tenir descendents pot ser positiu o negatiu depenent d'aspectes externs al matrimoni, relacionats amb la situació social, econòmica i cultural de la societat. De tota manera, una cosa que pareix ser model i necessitat és que en la societat camperola i urbana, la presència del sexe femení és molt important, és la font de vida.

[10] Es pot ampliar el camp d'estudi amb Ferrer, R., 1975, p. 81-83. I sobre la remesa de 1524, es pot veure el llibre d'aquell any (sign. 1080), full 50.

Conclusions

La demografia vila-realenca de la darreria de la baixa edat mitjana i començaments de l'edat moderna va tenir un nombre de pobladors semblant a altres poblacions properes, cosa que incideix i justifica la rellevància en institucions reials de la vila arreu del Regne de València (Gil, 2010). Les dificultats socials i econòmiques van ser obstacles en un camí llarg cap a la postmodernitat però, com hem vist, la petita ciutat ja comptava amb organismes (Consell) per a organitzar-se i superar-les.

Avui coneixem una Vila-real que està lluny de ser aquell recinte emmurallat dels segles XV i XVI, on la gent vivia de forma familiar i tractava de millorar la seua situació amb l'activitat laboral, ja fora al camp amb l'agricultura o a la ciutat amb comerços i oficis[11]. Hem de reconéixer, doncs, la importància d'aquella petita societat moderna vila-realenca que cimentava any rere any la població mitjançant immigració, mesures socials i la superació d'obstacles demogràfics com ara recessions o malalties, i feia possible amb açò que avui siguem poble, ciutat i societat.

[11] Recentment Esteve, A. (2019) ha tractat sobre la família vila-realenca dels Prunyonosa, que desenvolupava la seua empresa familiar de paraires a la ciutat i pot donar al lector una idea del que suposava viure en la societat moderna des d'una perspectiva familiar.

Bibliografia

Aparici Martí, J. *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 1996.

Esteve Juan, A. J. *Els orígens de l'economia de Vila-real a l'Edat Moderna. Els Prunyonosa (1478-1522)*. Treball de Final de Màster. Universitat Jaume I, 2019.

Ferrer Navarro, R. «Las ciudades en el reino de Valencia durante la Baja Edad Media». En Diversos Autors. *Concejos y ciudades en la Edad Media hispánica: II Congresos de Estudios Medievales*. 1990, p. 175-198.

Gil Vicent, V. «La consolidació de la societat». En Diversos Autors. *Història de Vila-real*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2010, p. 45-76.

Guinot Rodríguez, E. «Demografia medieval del Nord del País Valencià». *Estudis sobre la població del País Valencià*. 1986, p. 242.

Pitarch Font, A. «Vila-real (1274-2000): Evolució demogràfica». *Font*, publicació d'investigació i estudis vila-realencs, número 2. Vila-real: Ajuntament de Vila-real, 2000, p. 9-20.

Rabassa i Vaquer, C. «Evolución demográfica y tendencias económicas». *Historia de Castellón*, vol. 1, capítol 12. Levante Prensa Valenciana, 1993.

Sánchez Adell, J. *Castellón de la Plana en la Baja Edad Media*. Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura, 1982.

Ajuntament de Vila-real
Normalització Lingüística

25 anys amb tu treballant pel valencià

Junts Vila-real avança en valencià

PORCELANOSA®

FUNDACIÓ caixa rural vila-real

facsa ciclo integral del agua

ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA